Samaj Foundation Chen

ઉસતાગમ

નકીર

મનોરંજન
કાર્યાલય
એન.
એમ.
ઠક્કરની
કંપની
મુંબઈ ૨

ain. Gurukul Kangri C

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

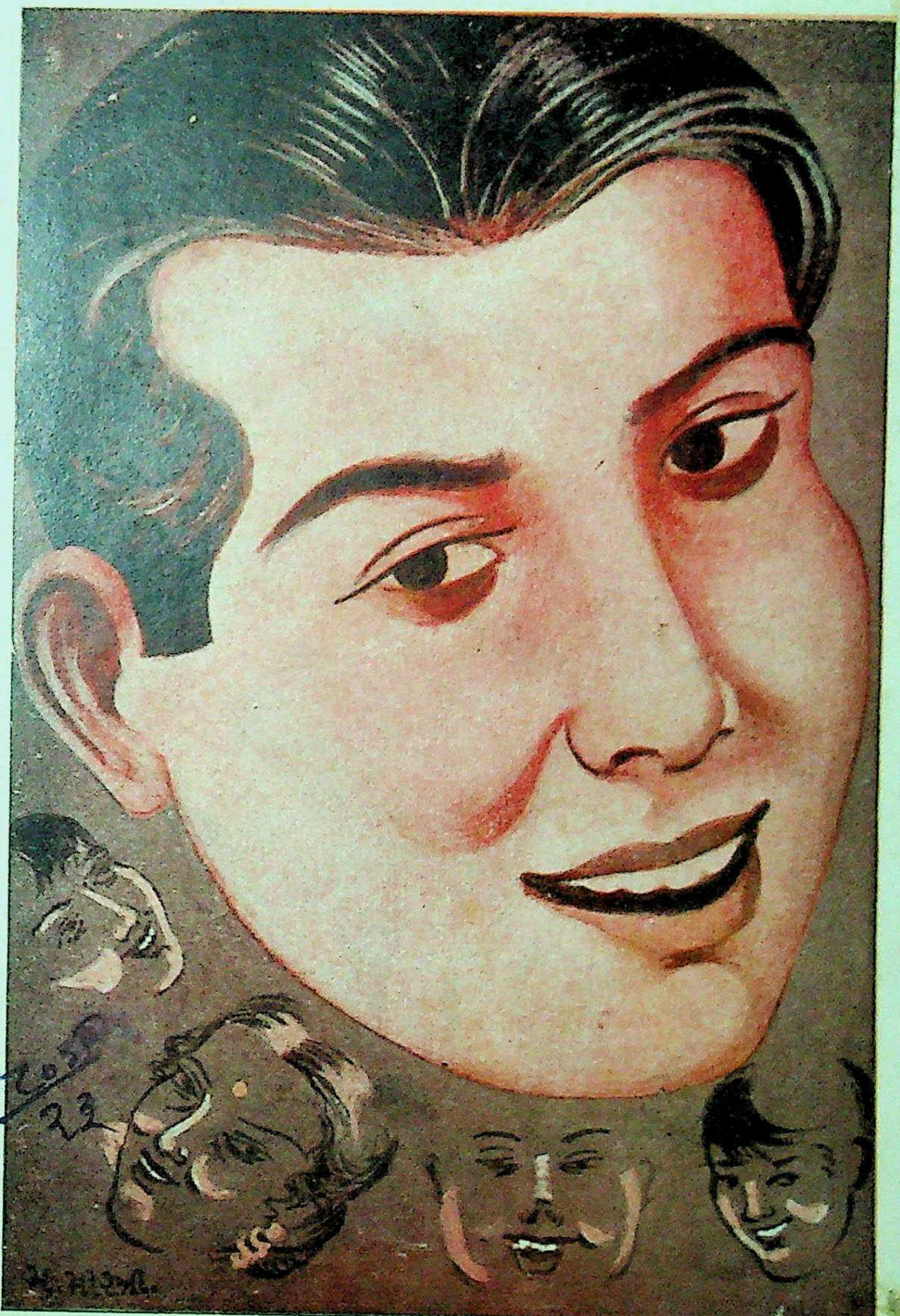

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. 'નફીર' નું હાસ્ય

શ્રી. 'નફીર' માં વિનોદ દૃષ્ટિ છે લોકોને હસાવવાની હોંસ છે. હાસ્યાનુકુળ પ્રસંગો યોજતાં એમને આવડે છે. માનવીનું ને જગતનું એમનું અવલોકન પણ ઠીક છે.

★

(પિસ્તાલીસનું ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય ૧૯૪૫–૪૬ ની કાર્યવાહી માંથી)

.... ०१/९३

ा..... 28863

सर्व प्रकार की निशानियां लगाना
सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक
स नहीं रख सकते। अधिक देर तक
पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

26862

हंसराज

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. મનોરંજન માળા ★ પુસ્તક : ૧ લું

સદા હસતા ને હસાવતા, જ્યાં જાય ત્યાંથી ગમગીની
દૂર કરતા 'મનોરંજન'ના સરદાર સમા

હસતારામ

લેખક

નફીર

(અફલાતૂન ભેજાં, નવરાની નોંધ, જીવનહાસ્ય,
નવલવિહાર, હાસ્યકિલ્લોલ વિ. ના કર્તા.)

'અંતર હસાવે તેવો સાચો હાસ્યરસ લેખકને સાધ્ય છે.'

CHECKED 1973
Initial

★ મનોરંજન કાર્યાલય ★
એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
બુકસેલર્સ ★ પબ્લિશર્સ
૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ, ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કિંમત સાડા ત્રણ રૂપિયા

મુદ્રક
રામદાસ ઇ. પટેલ
રજની પ્રિન્ટરી
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨

પ્રકાશક
નંદલાલ મો. ઠક્કર
એન. એમ. ઠક્કરની કું.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२३
२६४६३

જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં (સાલ ૧૯૪૮) કોલેરાનો કાળમુખ
પોતાનું ખપ્પરભરી રહ્યો હતો ત્યારે માણસાઈની
જ્યોત (પોતાની તબીયતની પરવા કર્યા સિવાય)
જલતી રાખનાર

સ્વર્ગસ્થ આદમજીભાઇ

નાં

શરાફત અને ખાનદાનીયતવાળા
પુણ્યાત્માને
અંજલિ

નંદલાલ ઠક્કર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. 'નકીર'નાં હાસ્યરસ સંબંધી કર્તાની અત્યાર અગાઉ પ્રગટ થયેલ કૃતિઓ માટે મળેલા અનેક અભિપ્રાયોમાંથી :—

★ અંતર હસાવે તેવો સાચો હાસ્યરસ લેખકને સાધ્ય છે.

રા. ધૂમકેતુ

★ તેમને હાસ્યની દૃષ્ટિ છે, હાસ્યના વિષયની પસંદગી કરવાનું કૌશલ્ય છે, અને હાસ્યને પોષક વસ્તુ પૂરી પાડે તેવું તેમનું દુનિયાનું અવલોકન છે.

'પ્રસ્થાન'

★ તમારાં પુસ્તકો માટે અભિનંદન આપું છું.

શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે

★ ભાઈશ્રી નકીરનાં ભેજામાં અફલાતૂન હાસ્યભર્યું જણાય છે.

શ્રી. ઓલિયા જોશી

★ 'ટૂંકી હાસ્યકથા' લખવાની વિશિષ્ટ શૈલી તમારી કલમે સાધી હોય તેમ જણાય છે.

શ્રી. જદુરાય ખંધડીઆ

★ હાસ્યપ્રસંગો ઝડપી લેવાની તેમની હથોટી સારી છે.

શ્રી. હરિપ્રસાદ વ્યાસ

★ પાત્ર પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ પણ હાસ્ય પ્રેરક હોય છે.

'પ્રજાબંધુ'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

★ ભાઈશ્રી 'નકીર' માં મર્મહાસ્ય ઉપજાવવાની શક્તિ જરૂર દેખાય છે.

'ચિત્રપટ'

★ કોઈક ઠેકાણે ચમકી જતા લેખકના મર્મ એમની અવલોકન શક્તિની પ્રતીતિ કરાવી જાય છે.

'જન્મભૂમિ'

★ સમાજની વિકૃત બાજુઓપર કટાક્ષયુક્ત પ્રહાર ન કરતાં, હાસ્યપ્રધાન બનીને લેખકે રમૂજ ઉપજાવી છે.

'સંદેશ'

★ શ્રી 'નકીર' માં હાસ્યોત્પાદક અને હાસ્યક્ષમ વિસંગતિને પકડી પાડવાની ઝીણવટભરી દૃષ્ટિ છે.

શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરી

★ એકંદરે નિર્દોષ, કટુતાહીન, સમભાવયુક્ત હાસ્યના નમૂનારૂપે આ પુસ્તકોએ નવો ચીલો શરૂ કર્યો છે.

શ્રી. મુનિકુમાર ભટ્ટ

★ ઠાવકી કલમે લખાયલા હાસ્યલેખો સંઘરાયલા છે.

પુસ્તકાલય

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

લગ્નપત્રિકામાં તાજા કલમ લખવાનો વહીવટ છે અને તેમાં ઘણે ભાગે એવી મતલબનું લખાણ હોય છે કે, આપને રૂબરૂ મળી શકાયું ન હોય તો આ કુમકુમ પત્રિકાને અમારા રૂબરૂ મળવા બરાબર સમજી જરૂર પધારી આભારી કરશોજી. નજીકનાં સગાં વહાલાં કે ખાસ સ્નેહીજન હોય એ તો, લગ્નપત્રિકામાં આવી તાજા કલમ ન લખી હોય યા તો તેમને રૂબરૂ પણ આમંત્રણ ન મળ્યું હોય તો પણ બનતા સુધી લગ્ન પ્રસંગે હાજર રહે છે જ. અને અન્ય સગાં કે સંબંધીઓ તાજા કલમ લખ્યા છતાં યે આવવાના નથી એમ લગ્નપત્રિકા મોકલનાર પણ જાણે છે જ છતાં તાજા કલમ લખવાનો વહીવટ રૂઢ થઈ ગએલ છે.

પુસ્તકો માટે પ્રસ્તાવના લખવાનો પણ કંઈક આવો જ વહીવટ પડી ગયો છે. પ્રસ્તાવના, પ્રવેશક, આમુખ ઇત્યાદી શિર્ષક નીચે લેખક પોતે કંઈક લખે છે અગર તો કોઈ બીજા પાસે લખાવે છે. પુસ્તક વાંચનારા બધાજ પ્રસ્તાવના વાંચતા હશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે છતાં લગ્નપત્રિકાની 'તાજા કલમ' ની માફક પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના લખવા વહીવટ જ હોવાથી એ વહીવટમાં ફેરફાર કરવાની હિંમત હું નથી કરી શકતો. એનું ખાસ કારણ તો એ છે કે અત્યારે હિંદમાં લોકશાહી સરકાર છે છતાં યે વહીવટીતંત્રમાં તે બનતા સુધી ફેરફાર કરતી નથી અને અંગ્રેજોએ શરૂ કરેલ ચીલા ઉપર જ ચાલે છે. દાખલા તરીકે, અંદાજપત્ર બહાર પડે ત્યારે નવા કરવેરા દાખલ કરવા જ જોઇએ એ વહીવટને આપણી સરકાર વળગી રહી છે. વળી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના છેલ્લા અધિવેશન વખતે એમ પણ અનુરોધ કરવામાં આવેલ કે સાહિત્યકારોએ રાજકારણને ન વિસારવું જોઇએ અને એટલા માટે, રાજકીય વહીવટ મુજબ, પ્રસ્તાવના લખવાના વહીવટને પણ વળગી રહેવું એ ઇષ્ટ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાન્ય રિવાજ એવો છે કે પ્રસ્તાવનામાં લેખક પોતાનાં લખાણ સંબંધી વાંચનારને કંઇક ખ્યાલ આપવા પ્રયત્ન કરે છે. ઐતિહાસિક ઘટના લઇને પુસ્તક લખાયેલ હોય તો ખાસ કરીને કેટલીક બાબતોનો સ્ફોટ કરવા વધારે જરૂર રહે છે કારણ કે રસનિષ્પત્તિ માટે લેખકને સત્યઘટનામાં કેટલાક આવશ્યક સુધારા વધારા પણ કરવા પડે છે. પરન્તુ મારા નમ્ર મત મુજબ, પ્રસ્તાવનાનાં આવરણ નીચે હાસ્યરસના લેખકને ખાસ સ્પષ્ટિ-કરણ કરવા આવશ્યકતા રહેતી નથી. આવા પ્રકારના લેખકને તો ફક્ત હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય એવા પ્રસંગો, વિચિત્ર ખાસિયતો વગેરે પકડી પાડવાની દૃષ્ટિ જોઇએ અને પ્રસંગ ને પાત્ર એમાં રહેલી વિચિત્રતા–અસંગતિ જોવા એ દૃષ્ટિ કેળવી, તેનાં યોગ્ય નિરૂપણ માટે સૃષ્ટિ પણ નીપજાવવી પડે છે. અશ્લીલતા તેમજ વ્યક્તિગત કડવા કટાક્ષ તેમજ અતિશયોક્તિ કે અસંભવ દોષ એ બધા ભયસ્થાનો છે. એનાથી દૂર રહી, હાસ્યરસનો લેખક બીજાને હસાવી શકે તેટલા પ્રમાણમાં તેનાં લખાણની સફળતાનો વધારે આધાર રહે છે અને અમૂક લેખકને આવી બાબતોમાં કેટલી સફળતા મળી છે એ તો વાચકવર્ગ તેમજ વિવેચકો કહી શકે: લેખક તો આત્મસંતોષ અનુભવે એટલુંજ. પ્રસ્તાવનામાં તેને શું કહેવાનું હોય?

એટલે વિવેચકોને મારી નમ્ર વિનંતિ છે કે, કડવા સ્વર જેટલા હોય તે બધા ભલે કહે પરન્તુ માત્ર રોધક ટીકા કરીને જ અટકી નહીં જતાં માર્ગદર્શક સૂચનો પણ કરે અને તેમ થશે તો હું તેમનો ઋણી રહીશ.

છેવટ, આપણાં હાસ્યસાહિત્યના ગણતર લેખકો છે અને હાસ્યસાહિત્યનાં ઝરણાની ગતિ બહુ મંદ છે: યોગ્ય પ્રોત્સાહન વગર કદાચ સૂકાઈ પણ જાય. એ ઝરણાને સતત વહેતું રાખવા માટે 'મનોરંજન' માસિકે બીડું ઝડપ્યું છે એ ખરેખર પ્રશંસનીય છે અને મારા જેવા અનેક હાસ્યરસના લેખકોને બહાર લાવવાના પ્રયાસમાં મનોરંજનને યથાર્થ યશ મળે એ જ અભિલાષા!

નકીર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિવેદન

'મનોરંજન' માસિકની યોજના જ્યારે અમે નક્કી કરી ત્યારે જ એના ગ્રાહકોને હાસ્યરસિક વાર્તાઓનું એક સુંદર પુસ્તક ભેટ તરીકે આપવાનું વિચારેલું. પરન્તુ પ્રેસ તથા બીજી અનેક-વિધ મુશ્કેલીઓને લઇને પ્રથમ વર્ષમાં અમે એ યોજના પાર પાડી શક્યા નહોતા. આજે કહેતાં આનંદ ઉપજે છે કે એ વિચારેલી યોજના બીજા વર્ષમાં મૂર્ત રૂપ લે છે અને પરિણામ સ્વરૂપ 'હસતારામ' નું આ ભેટ પુસ્તક 'મનોરંજન' ના બીજા વર્ષના ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપવામાં આવે છે.

આપણે ત્યાં હાસ્યરસિક વાર્તાલેખકોનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે, તેમાંય મૌલિક હાસ્ય વાર્તાઓ લખનારા તો આંગળીને વેઢેજ ગણી શકાય. કહેતાં હર્ષ ઉપજે છે કે 'મનોરંજને' પોતાના એક વર્ષના ટૂંક ગાળામાં જ લેખકોનું એક સ્વતંત્ર વર્તુળ ઊભુ કર્યું છે. આ લેખકોના લેખોએ – વાર્તાઓએ 'મનોરંજન' ના વાચકોમાં સારી ચાહના અને પ્રેમ મેળવ્યો છે એ એની રોજ – બ – રોજ વધતી ગ્રાહક સંખ્યા પરથી જોઇ શકાય છે. આ પુસ્તક 'હસતારામ' ના લેખક શ્રી. 'નકીર' પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મનોરંજન'ના સ્વતંત્ર વર્તુળમાંના જ એક લેખક છે. એમની ટૂંકી હાસ્યવાર્તાઓ અને સ્કેચોએ વાચકોનો સારો આવકાર મેળવ્યો છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક 'હસતારામ' પણ જો વાચકોને – ગ્રાહકોને ગમી જશે તો લેખક અને પ્રકાશકનો શ્રમ સાર્થક થયેલો ગણાશે.

આ પુસ્તકમાં કુલ્લે ૪૫ હાસ્યરસિક વાર્તાઓ છે. દરેક વાર્તા એક–એકથી ચઢીઆતી છે. શ્રી. નકીરે સ્વતંત્ર રીતે પોતાની જ શૈલીમાં એને ચમકાવી વાર્તાઓને રસિક અને રંજનકારી બનાવી છે. વાર્તાઓની ગૂંથણી અનોખી અને હાસ્યપ્રધાન બને તે માટે તેની પસંદગી પણ તેવા જ થરમાંથી લેખકે કરી છે.

એક વર્ષના ગાળામાં 'મનોરંજને' શું આપ્યું તે કહેવાની લાલચ અહીં અમે અટકાવી શકતા નથી. રૂા. ૬–૧૨–૦ ના એક વર્ષના લવાજમમાં તેણે ૬૪૦ પાનાનું ભરપૂર હાસ્યરસથી ભરેલું વાંચન આપ્યું છે. ૬૬૦ ઉપરાંતના વિવિધ વિષયો તથા ૧૬૦ જેટલા ત્રિરંગી–બેરંગી અને એકરંગી ચિત્રો પણ આપ્યાં છે, વળી બીજા વર્ષથી ગ્રાહકોને એટલાજ લવાજમમાં રૂા. ૩।। નું ભેટ પુસ્તક 'હસતારામ' પણ આપવામાં આવ્યું છે છતાંય એની વાચન સામગ્રી પર કાપ મૂકવામાં આવ્યો નથી. ઉલટું એથી પણ વધુ મનોરંજક સામગ્રી આપવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે એ એના અંકોજ કહી આપશે.

'હસતારામ' 'મનોરંજન'ના ગ્રાહકોને ગમી જશે એવી અમને પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

– પ્રકાશક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

વાર્તા નંબર		પાન નંબર
૧	હસતારામ	૯
૨	બિરાદરી	૧૬
૩	બદલાતી દુનિયા	૨૧
૪	બગાસાંની કરામત	૨૬
૫	ખોટું લગાડશોમા	૩૦
૬	સંભ્રમ	૩૩
૭	આશ નિરાશ થઇ	૩૮
૮	જાહેરાત	૪૩
૯	બ્લડપ્રેસર	૪૯
૧૦	કાં કેમ છો ?	૫૫
૧૧	ચોકડીનો વિજય	૫૯
૧૨	સત્યવાદી સતીશભાઇ	૬૩
૧૩	ચમત્કાર	૬૮
૧૪	જમાનાનો વેગ	૭૧
૧૫	જીવન ટુંકું છે	૭૩
૧૬	અચળભાઇ	૭૬
૧૭	સ્નેહ સંભ્રમનો વધારો	૭૯
૧૮	શો દી ઊગ્યો છે આજનો !	૮૩
૧૯	જેવો જુગ તેવી સામગ્રી	૮૭
૨૦	ઉન્માદીઓ વા	૯૧
૨૧	ફીઆસ્કો	૯૫
૨૨	વિગ્રહનાં બીજ	૧૦૦
૨૩	દેખા – દેખી સાધે જોગ	૧૦૪
૨૪	ઇચ્છુભાઇ ઇલેવન	૧૦૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૫	ગોરધનભાઇ ગાર્ડ	૧૧૨
૨૬	મામો	૧૧૫
૨૭	વન પ્રવેશ	૧૧૮
૨૮	ડાઇવોસનું ડિંગળ	૧૨૨
૨૯	જમુભાઇની હૅટ !	૧૨૮
૩૦	ઓ હો હો હો !	૧૩૪
૩૧	જીવન	૧૩૮
૩૨	ઢુડી ઇ ઢુડી	૧૪૨
૩૩	સમસ્યા	૧૪૬
૩૪	રાવસાહેબ	૧૫૧
૩૫	સલાહકારની નિમણુંક	૧૫૭
૩૬	પાછલીરાતનાં સપનાં	૧૬૧
૩૭	કન્ડમ કારભારી એન્ડ કો	૧૬૫
૩૮	લાયકાતની પારાશીશી	૧૭૦
૩૯	ઉઠમણું	૧૭૪
૪૦	વસવસો	૧૭૯
૪૧	મકનજીભાઇ	૧૮૨
૪૨	મલબારી છૂટાછેડા	૧૮૩
૪૩	હડતાળ	૧૯૧
૪૪	દ્રષ્ટિભ્રમ	૧૯૫
૪૫	પામરતા ...	૧૯૯ થી ૨૦૪

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હસતારામ

હસતારામ

નવરાશની વેળાએ હું કોઈ કોઈ વાર મારા એક સ્નેહીના છબી પાડવાના સ્ટુડિયોમાં જઈને બેસતો. સ્ટુડિયોમાં એક બોર્ડ લગાડયું હતું અને તેમાં લખેલ હતું કે, 'મોં જરા હસતું રાખો.' આ સૂચના છબી પડાવનાર માટે હતી એ સમજી શકાય તેવું હતું. પરન્તુ જ્યારે જ્યારે હું સ્ટુડિયોમાં જતો ત્યારે ત્યારે એ બોર્ડ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાતું. અને પછી એ વિચાર આવે કે માણસ તવંગર હોય કે ગરીબ પરન્તુ બધાનું જીવન એવી રીતે ધપી રહ્યું છે કે દરેકનાં મોં પર આછી ઘેરી વિષાદની છાયા હોય છે જ. એટલે એ માણસ છબી પડાવતી વખતે મોં હસતું રાખે યા ન રાખે એ બધું સરખું જ છે: એ તો તમાચો મારીને મોં લાલ રાખવા જેવું થાય. બીજો એવો પણ વિચાર આવે કે સિનેમા-સ્ટારોની માફક બીજા લોકોને કાંઈ વારે વારે છબી પડાવવાની હોતી નથી એટલે ગણ્યાગાંઠ્યા પ્રસંગે છબી પડાવવાનો પ્રસંગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે અગર તો છબી પડાવવાનું મન થાય ત્યારે હસતું મોં રાખીને છબી પડાવવી એ પણ ખોટું નથી.

જો કે ઘરમાં છબી લટકાવ્યા પછી આપણે કાંઈ વારે વારે તે તરફ જોતા નથી અને અમુક સમય વીત્યા પછી તો છબી સામે જોવાનો પણ ખ્યાલ રહેતો નથી. છતાં આપણી તેમજ સગાંવહાલાંની હસતાં મોંવાળી છબી હોય તો ભૂલેચૂકે ય તે તરફ ધ્યાન જાય ત્યારે એટલો તો સંતોષ લેવા થાય કે રોતી સૂરત તો દુનિયામાં જ્યાંત્યાં નજરે પડે છે પરન્તુ હસતી સૂરત પણ છે.

એક દિવસ સ્ટુડિયોમાં બેઠાંબેઠાં મને આવાજ કંઈ વિચારો આવતા હતા, તેવામાં એક ભાઈ એક સ્ત્રી સાથે સ્ટુડિયોમાં દાખલ થયા. આ ભાઈ તરફ મારું ધ્યાન ગયું અને અમારી આંખો મળી ત્યારે તે હસતા હતા; એટલે મને થયું કે હું કદાચ ભૂલી ગયો હઈશ પરન્તુ ઘણાં વર્ષો પહેલાંની અમારે કંઈ ઓળખાણ હશે. હું તેમને ભૂલી ગયો છું એવો ખ્યાલ તેમને આવે એ ઠીક નહીં. એટલે હું પણ હસ્યો. તેમને છબી પડાવીને ઉતાવળે જવાનું હોય કે પછી કોણ જાણે કેમ પણ તેઓ કંઈ બોલ્યા નહીં. એટલે હું પણ કંઈ ન બોલ્યો.

છબી પાડનાર મારા સ્નેહી જે બીજા કામમાં રોકાયા હતા, તેમણે એ કામ પડતું મૂકી, ધંધાદારી દૃષ્ટિએ કરવો ઘટે એવો તેમનો સત્કાર કર્યો. સાથે આવેલ સ્ત્રીની છબી પડાવવાની હોવાથી મારા સ્નેહીએ એ બાઇને ખુરશીપર બેસાડ્યાં અને કેમેરા ગોઠવ્યો. બધી તૈયારી થઈ ગઈ ત્યારે એ બાઇને સંબોધીને કહ્યું કે; "બ્હેન! મ્હોં જરા હસતું રાખો." કેમેરા ઉપર ઢાંકેલ કપડામાં માથું ઘાલીને જોતાં સંતોષ નહીં થયો હશે એટલે મારા સ્નેહીએ, જરા હસીને, ફરીવાર કહ્યું કે, "બ્હેન! જરા મ્હોં હસતું રાખો ને! છબી સારી પડે."

એ બાઈ તો છણકો કરીને તરત બોલી ઊઠ્યાં કે, "હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હસતી નથી ત્યારે શું રોઉં છું?" પછી પેલા સાથે આવનાર ભાઈ તરફ ફરીને કહ્યું કે, "લ્યો હાલો, આપણે છબી નથી પડાવવી. બીજા કોઈ છબી પાડનાર ન મળ્યા કે આવાને ત્યાં ઢસડી લાવ્યા છો?" અને ફરી પાછું મારા સ્નેહી તરફ જોઈને કહ્યું કે, "પાડશો છબી!"

મને ન સમજાય તેવી વાત તો એ હતી કે આ બાઈએ રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી વાગ્ધારા ચલાવી ત્યારે પેલા ભાઈ તો હસતા જ હતા. તેમણે મારા સ્નેહીને કહ્યું કે, "તમે છબી પાડી લ્યો ને! મારી પત્ની હસે છે ત્યારે તેનું મોં એવું જ રહે છે." અને પછી તેમની પત્નીને સમજાવી ફરી ખુરશી પર બેસાડ્યાં. એ દિવસ પછી આવીને છબી લઈ જજો એવું કહ્યું એટલે એ પતિપત્ની સ્ટુડિયો બહાર જવા નીકળ્યાં. જતાં જતાં યે એ મારા તરફ જોયું ત્યારે હસતા હતા. એટલે મને થયું કે કાંઈક જૂની ઓળખાણ તો લાગે છે: પરન્તુ અત્યારે પૂછવું એ વ્યાજબી નહીં. એટલે મારા સ્નેહીને મેં કહ્યું કે, "છબી તૈયાર થાય એટલે મને આપજો, હું આપી આવીશ." મારા મનથી એમ કે તે વખતે વાતચીત કરવાનું ઠીક ફાવશે.

"અમારે ત્યાં પણ કેવા માણસો આવે છે? એ ભાઈને છબી પડાવવી ન હતી છતાં એ હસતા હતા અને તેમનાં પત્ની હસતું મોં કરે ત્યારે ય દિવેલ પીધું હોય એવું મોં રહેતું: ત્યારે એ બાઈ રોતી હશે ત્યારે કેવું મોં થતું હશે?" એમ કહી, મારા સ્નેહી હસ્યા અને મને પણ હસવું આવ્યું.

એ દિવસ પછી ફોટાની ત્રણ નકલો લઈને હું પેલા ભાઈને ઘેર ગયો. બેઠકનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં ત્યારે એ ભાઈ હસતા હતા. અંદરના ખંડમાં જઈને ફોટા તેમનાં પત્નીને આપી આવ્યા પછી એ ભાઈ મારી પાસે આવીને બેઠા અને મને પૂછ્યું કે, "છબી પાડનારને ત્યાં તમે નોકરી કરો છો?"

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"નોકરી તો નથી કરતો પણ એ ભાઇ મારા સ્નેહી છે એટલે આવું કામ હોય તો હું કોઇવાર કરૂં છું." તેમનાં પ્રશ્નનો મેં જવાબ દીધો. પણ મને એ ભાઇ ઓળખતા તો નથી એમ તો સમજાયું. છતાં યે મને થયું કે લાવોને વાત તો છેડી જોઉં. એટલે મેં કહ્યું કે, "તમારે ત્યાં તો ખાસ આવવાનું કારણ એ કે તમે તે દિવસે સ્ટુડિયોમાં આવ્યા ત્યારે મારા સામે જોઇને હસ્યા હતા અને જતી વખતે પણ હસ્યા હતા એટલે મારા મનમાં એમ કે પ્રથમ કયાંઇક આપણે બન્નેને મળવાનો પ્રસંગ બન્યો હશે તેનો તમને ખ્યાલ આવી ગયો હોય અને હું ભૂલી ગયો હોઉં: બનવાજોગ છે."

"અરે ભાઇસા'બ! તમને જ એવું લાગ્યું એવું નથી. મને બીજા જે જુએ છે તે બધા જ લગભગ એવી ભ્રમણા સેવે છે." મોં પર હાસ્ય તો રમી જ રહ્યું હતું પરન્તુ આટલું બોલી તે ખડખડાટ હસવા લાગ્યો.

પછી તો તેમણે ચાપાણીનો શિષ્ટાચાર કર્યો અને પોતાની જીવન કથા સાંભાળવા માટે હું ઠીક માણસ મળી ગયો છું એમ તેમને લાગવાથી પોતાનું દાસ્તાન કહી સંભળાવ્યું. જે લગભગ તેમના જ શબ્દોમાં નીચે મુજબ છે—

"મારા દાદા ઉત્તર ગુજરાતમાં સરકારી નોકરી કરતા હતા. અને મારા પિતાશ્રી પણ સરકારી ખાતામાં જ દાખલ થયા હતા. એટલે લગભગ પચાસ વર્ષ તો અમારું કુટુમ્બ એ તરફ જ રહ્યું. મારા પિતાશ્રી થોડા વખત પહેલાં જ ગુજરી ગયાઃ નોકરીમાં ઊંચી પાયરીએ પહોંચ્યા હોવાથી એ પૈસા મૂકતા ગયા છે એટલે હું હમણાં થોડા દિવસથી જ સહકુટુમ્બ અહીં દેશમાં આવ્યો છું. આપણાથી કાંઈ નોકરી બોકરી થાય એવું નથી એટલે બેઠું જીવન ગાળી, લેવાય એટલો આનંદ લેવા ધાર્યું છે. મને હસતો જોઇને તમે ભૂલ ખાધી એવી ભૂલ બીજા ઘણા ખાય છે. એ પણ સમજાતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને ખરું કહેવરાવો તો આ તરફ આવતા રહેવાનું કારણ પણ કંઈક એવું જ છે." એટલું કહી એ પાછા ખડખડાટ હસ્યા અને આગળ ચલાવ્યું.

"મને તો શેની ખબર હોય પણ બધા વાત કરે છે એ ઉપરથી જાણું છું કે મારો જન્મ થયો ત્યારે 'ઉંઆઉં ઉંઆઉં' તો કરેલું પરન્તુ તે દિવસથી જ મારા મોં ઉપર હાસ્ય ફરકતું બધાને દેખાયું. એટલે નામ પાડવામાં યે ન જોઈ રાશિ કે નામ શોધવાની ન આપવી પડી કોઈને તસ્દી. હસમુખલાલ એ નામ બધાએ ઠોકી જ બેસાડયું અને હસુડો કહીને જ બધા બોલાવતા. હું રોતો હોઉં ત્યારે ય જાણે મારાં મોં પર હાસ્યની રેખાઓ તણાતી હોય એમ સૌને લાગે. દિવસ જતાં, મારું મોં કાયમ હસતું જ રહે છે એ વાત તો, રોજની થઈ પડવાથી, લગભગ ભુલાઈ જ ગઈ હતી.

'પરન્તુ જ્યારે હું બારેક વર્ષનો થયો ત્યારે મારા પિતાશ્રીની મહાલમાં સ્થાનિક અમલદાર તરીકે બદલી થઇ અને મને ત્યાંની નિશાળમાં દાખલ કર્યો. હવે પહેલે જ દિવસે એવું બન્યું કે વિદ્યાર્થીઓએ કેમ વર્તવું એ બાબત મારા વર્ગશિક્ષક સમજાવી રહ્યા હતા અને જ્યારે એમણે કહ્યું કે વર્ગમાં લેસન ચાલતું હોય ત્યારે કોઇ વિદ્યાર્થીએ હસવું જોઇએ નહીં; બરાબર તેજ વખતે તેમનું ધ્યાન મારા પર પડયું અને ખુરશી ઉપરથી ઊભા થઇ એકદમ મારી પાસે આવ્યા અને કહે કે, કેમ હસે છે? મેં કહ્યું કે સાહેબ! હું ક્યાં હસું છું? એટલે તો મને બે લાફા ચોડી કાઢ્યા. પણ મેં તમને પહેલાં કહ્યું તેમ મારા મોં પર આવા સંજોગોમાં પણ કુદરતી રીતે જ હાસ્ય ફરકતું રહેતું હોવાથી શિક્ષક વધારે ગુસ્સે થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, નફ્ફટ! આટઆટલું માર્યું તો યે હસે છે? પછી તો મને તે હેડમાસ્તર પાસે લઇ ગયા અને ફરિયાદ કરી કે, સાહેબ! અમલદારના દીકરાને વધારે કંઈ સજા કરું એ ઠીક નહીં એટલે આપની પાસે લાવ્યો છું: શિક્ષા કરવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છતાં યે હસ્યા જ કરે છે. એટલે મેં કહ્યું કે, પણ હું ક્યાં હસું છું? એટલે હેડમાસ્તર તાડૂકી ઊઠ્યા કે, અમલદારનો દીકરો હોય તો અમલદારને ઘેર? અહીં શાળામાં એવું નહીં ચાલે. મારા દેખતાં યે તું હસે છે અને પાછો કહે છે કે હું ક્યાં હસું છું? પછી અમારા શિક્ષકને કહ્યું કે એને બાંકડા ઉપર ઊભો રાખો. અમારા વર્ગમાં આવીને હું બાંકડા ઉપર ઊભો રહ્યો. પણ પછી તો શિક્ષક એવા ધૂંધવાઇને બોલવા લાગ્યા કે તે શું બોલે છે એ પણ બરાબર ન સમજાય: ફક્ત 'હજુ હસે છે, હજુ હસે છે,' એટલું જ સમજાય. પછી તો વર્ગના છોકરાઓ પણ ખૂબ હસવા લાગ્યા અને તાળીઓ પાડવા લાગ્યા: વર્ગમાં હેકારો થવાથી હેડમાસ્તર ત્યાં દોડી આવ્યા અને મને મારા પિતાશ્રી પાસે લઈ ગયા. જ્યારે મારા પિતાશ્રીએ તેમને ખરી હકીકત સમજાવી કે મારું મોં એમ હસતું જ રહે છે ત્યારે જ હેડમાસ્તર ટાઢા પડ્યા. પણ પછી તો વિદ્યાર્થીઓએ મારું નામ હસતારામ પાડી દીધું અને હવે તો સ્નેહીસંબંધી બધા જ એ નામથી જ મને ઓળખે છે." આટલું કહી તેમણે જરા શ્વાસ લીધો અને પછી દાસ્તાન આગળ ચલાવ્યું.

'આવી ગેરસમજ તો પછી અનેક પ્રસંગે થવા લાગી. નોકરી માટે 'ઇન્ટરવ્યુ'માં જાઉં ત્યારે પણ 'ઉદ્ધત' લાગે છે એમ કહી રસ્તો પકડાવે. ટ્રેઇનમાં પણ ઉલટું એક બાઇને બેસવાની મેં જગ્યા આપી ત્યારે તેનાં ધણીએ એકાદ લાફો ચોડી કાઢ્યો અને કહે કે, 'બાપનો માલ હશે! પારકી બાયડી સામે જોઇને હસે છે, શરમાતો નથી?' આવા પ્રસંગો બન્યા પછી બને તેટલું તો મોં ભારમાં રાખવા પ્રયત્ન કરું છું. અરે કોઈ સગાંવહાલાંના મરણ પ્રસંગે પણ હું નથી જતો. હસતું મોં જોઇને ક્યાં'ક કોઇને ખોટું લાગી જાય કે આતે કાણે આવ્યો છે કે લગનમાં! બાકી રહ્યું હશે તે મને પત્ની પણ એવી મળી કે, આમ સ્વભાવે તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઠીક છે, પણ હસતી હોય ત્યારે ય જાણે રોતી સૂરત! તે દિવસે છબી પડાવતી વખતે તમે ન જોયું? પણ મારી હસતી સૂરત અને તેની રોતી સૂરત વચ્ચે અમારા જીવનનું ગાડું સીધે ચીલે ચાલ્યું જાય છે.

'મારા જીવનમાં દુઃખી થવાના કેટલાયે પ્રસંગો આવ્યા હશે હવે તો મેં ગાંઠ વાળી છે કે મોં હસતું રહે એટલું જ શા માટે? જીવનનાં દુઃખોને દિલ પણ હસી નાખે એમાં જ મજા છે; જીવન જીવી જાણવું હોય તો એ જ ખરો રાહ છે.' દાસ્તાન પૂરું કરીને પણ એ-તો હસ્યા.

સાચું માનશો? મારા દિલમાં કોઈ જાતનો રંજ થાય છે ત્યારે હું હસતારામની મૂર્તિ દિલ સમક્ષ ઊભી કરું છું ને દુઃખ હળવું થઈ જાય છે. હું તો વાચનારને પણ આ અખતરો અજમાવવા ભલામણ કરું છું. વાત માનવામાં ન આવતી હોય તો હસી નાખજો: એ રીતે હસશો એમાં ય ફાયદો છે. કોઈએ સાચું જ કહ્યું છે કે પ્રાણી માત્રમાં ફક્ત માનવી જ હસી શકે છે: તો પછી શા માટે ન હસવું?

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બિરાદરી

રસુલભાઇ તરફ મારે પક્ષપાત છે. મારા પડોશી છે એટલા માટે નહીં પરન્તુ સદા સર્વદા તેમનાં મોં ઉપર હાસ્ય ફરકતું જ રહે છે. જંગલ જતાં રસ્તામાં મળે; દુકાનમાં 'ગિરાક' ને સમજાવતા હોય: અરે હિસાબના ચોપડા 'લિખવામાં' ગરકાવ થઈ ગયા હોય તો પણ તેમનું મોં તો મલકતું જ હોય. તેમની ઘરવાળી સાથે કોઈ વાતે બોલાચાલી થઈ હોય ત્યારે ય તે ભારે મોં કરી શકતા નહીં.

મારી બાયડી સાથે દિવસમાં બે ત્રણ વખત તો મારે રામાયણ મંડાઈ જ હોય. વાંક મારો હોય કે મારી બાયડીનો એ તો હું નથી કહી શકતો. સ્નેહીસંબંધી કહે છે કે કામ ધંધા વગર નવરા બેસી રહે તેને બીજું કંઈ ન સૂઝે. તેમને હું કહું તો ખરો કે દરેક વખતે વાંક તો મારી બાયડીનો જ હોય છે એમ ખાતરી પણ કરાવી આપું પણ હિંમત નથી ચાલતી કારણ કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રી લેખિકાઓ કહે છે કે પુરુષો જે લેખો, વાર્તાઓ લખે છે તેમાં સ્ત્રીની જ કાળી બાજુ ચીતરે છે.

પણ આવા સમયે મારે તો ખરો સહારો રસુલભાઇનો જ છે. હું તેમને ઘેર અગર તો તેમની દુકાને બેઘડી જઇને બેસું કે તરતજ મારૂં દુ:ખ ભૂલી જાઉં છું. કેટલાયે દિવસથી પહેરેલાં એનાં એજ ખમીશ અને લેંઘો અને કોઈ ઇલમના આધારે માથા ઉપર ટકી રહેલી વાટકી જેવડી ટોપી. ગમે તે કામમાં ગુંથાયાં હોય છતાં એક હાથે લેંઘાનું 'નારૂં' રમાડતા જાય અને બીજા હાથે બેન્ડ સ્ટેન્ડ પાસે ઉગારવામાં આવેલી નાજૂક લીલી ધ્રો જેવી 'દારી' પસરાવતા જાય. મને દેખે કે, તરતજ બોલી ઉઠે કે 'કેમ સેથ આવા!' અને બોલતાં બોલતાં યે આછું આછું સ્મિત તો વેરતા જ હોય; ખરૂં પૂછો તો તેમને જોઇને જ મારૂં દિલ બહેલી જાય છે.

દુકાનની અંદર પગ મૂકતાંની સાથેજ હું કહું કે 'રસુલભાઈ તમે મને શેઠ શા માટે કહો છો? ઘેર તો ચૌદ હાથનો વાંસ ચારે ખૂણે ફરી વળે છે અને તમારી ભાભી યે બાપડી શેઠાણી જેવી કયાં છે? નહીં તો હજૂએ શેઠાણીનાં ધણી તરીકે શેઠ કહેતા હો, તો તો કંઇક ઠીક.'

રસુલભાઈ મલકતે મુખડે જવાબ આપે કે 'અમારે તો દુકાને ચરે એ બધા સેથ. એક દારો દોધિયાનો બી માલ લીધા વગર વાપસ જાય પણ કો'ક દારો વકરો કરાવેજ.'

એક દિવસ હું તેમની દુકાને ગયો ત્યારે તે બહુજ ચિંતા-ગ્રસ્ત સ્થિતિમાં બેઠા હતા. તેમને જોતાંજ મારા દિલને રંજ થયો કે સક્કરટેટી જેવી મીઠાશવાળા આ ગૃહસ્થ આજે પદકાળાં જેવા કેમ ગાદી ઉપર પડ્યા છે.

બહુ કલાવી ઠલાવીને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે દિલ ખોલ્યું. કહેવું એમ હતું કે બે હજારની હિન્દુ વસ્તીના આ ગામમાં ફક્ત તેમનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેમનાં ભાઇનું એમ એજ ઘર એટલે જાનમાલની સલામતી ખાતર તેમણે પાકીસ્તાન જવાનો નિર્ણય કરી દીધો છે. મેં તેમને સમજાવ્યા કે વિશ્વવંદનીય મહાત્મા ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર હિન્દમાં તો હવે મુસ્લિમ કોમને જરા યે ભય રાખવા જેવું નથી ત્યારે કહે કે, 'ખુડાનો હુકમ: પાકીસ્તાન અને હિંદુ-સ્ટાનને ટંટો ફિસાદ ચાલ્યા કરે છે અને ખુડાને કરવું ને લરાઈ જામી પરે તો અંઈ આપનું કોન?' મેં ઘણું સમજાવ્યા કે લડાઇ થવા જરા યે સંભવ નથી છતાં એ તો એકના બે ન થયા. મારા દિલને, તેમની મક્કમતા જોઇ, બહુજ આઘાત થયો. અમે બચપણથી જ સાથે રમેલા, ફરેલા એટલે મારો તો એક ભાઈ સદાને માટે જતો હોય એમ મને લાગ્યું.

મને એક વિચાર આવ્યો કે સત્તાધિશોને અરજ કરી તેમનું જવાનું બંધ રખાવું. એટલે કલેક્ટરને મેં વિગતવાર અરજી કરી કે અમારા ગામમાં 'સુઈ દોરા' થી માંડી ઘી ગોળનો વેપાર કરતા હોય તો એકલા રસુલભાઇ જ છે અને પાકીસ્તાનને મળી જઇ કોઇ દિવસ ચળવળ કરે તેવા નથી એવી અમને ગામલોકને ખાતરી છે, માટે તેમને પાકીસ્તાન જતા અટકાવવા જોઇએ. આ અરજી એક મહિને પાછી આવી અને તેમાં દર્શાવ્યું હતું કે 'અરજ-દારને જવાબ. અરજી ઉપર રીતસર કોર્ટ ફી સ્ટેમ્પ નહીં હોવાથી અરજી પરત કરેલ છે.' ત્રણેક મહિને ફરી જવાબ આવ્યો કે આ બાબતમાં અહીંથી કંઇ બની શકે તેમ નથી, માટે તમારે હિંદુસ્તાન સરકારના યોગ્ય ખાતાને અરજ કરી ન્યાય મેળવવો. જો કે મારે પોતાને તો કોઇ જાતનો ન્યાય મેળવવાનો ન હતો. ફક્ત રસુલભાઇ પાકીસ્તાન ન જાય એજ જોવાનું હતું અને સદ્‌ભાગ્યે, રસુલભાઇએ પાકીસ્તાન જવા અરજ આપેલી તેનો પણ કંઇ છેવટ જવાબ ન આવેલ હોવાથી દિલ્હી જઇ હિન્દ સરકારમાં મારી અરજ પેશ કરવા મેં હિંમત કરી. હાસ્યરસનાં સાહિત્ય વિવેચકોને આમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અતિશયોક્તિ લાગશે પણ સાચ્ચે જ હું દિલ્હી ગયો.

ત્યાં શી રીતે યોગ્ય અધિકારી સુધી પહોંચ્યો વગેરે વિગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી પણ એ અધિકારી સાહેબે તેમના જવાબથી મને ઠંડો કરી નાખ્યો. એ તો કહે કે જ્યારે રસુલભાઇનેજ હિંદમાં રોકાવા વિચાર નથી તો અમારાથી તેને બળજબરીથી ન રોકી શકાય. મેં ઘણીયે દલીલ કરી કે સાહેબ! માનો ન માનો પણ રસુલભાઇને રોકવા જેવા છે હોં! પણ એ તો એમના જવાબમાં મક્કમજ હતા. પણ તેજ વખતે એક જૂનો ચિતાર મારી સામે ખડો થઇ ગયો અને હું હસ્યો—

—સરકારે (Wakf act) વક્ફ એક્ટ દાખલ કરવા ઇરાદો કર્યો હતો. સુન્ની મુસ્લિમ કોમે વિરોધ દર્શાવ્યો. રસુલભાઇએ પણ પોતાનો વાંધો દર્શાવવા ઇન્તેજારી બતાવી. પોતે, પોતાના ભાઈ તથા ત્રણ ચાર નાનાં છોકરાં આગળ થયાં અને સહાનુભૂતિ બતાવતા અમે એટલે હું અને થોડાક મારા જેવા બીજા બિરાદરો તેમની પાછળ ચાલ્યા, અને સરઘસ ઊપડ્યું. 'વકફ એક્ટ આવીયો, વકફ એક્ટ આવીયો, આઇને સારા સૂતા હોરાને જગારીયો.' એમ રસુલભાઇ ગવરાવતા જાય અને અમે પણ દીધે રાખીએ. જોવાની ખૂબી તો એ હતી કે રસુલભાઇ હાથ પગ બધું મરડી કૂદી કૂદીને ગાય પણ માથા ઉપર વાટકી જેવડી ટોપી તો અચળજ. વળી કોઈ બાબતનો વિરોધ દર્શાવતી વખતે મોં ઉપર ગુસ્સાના ચિહ્નો લાવવાં જોઇએ પણ રસુલભાઇ તો જનમસે બંદા એસાય હય એ મુજબ હસ્યે રાખતા હતા—

હિન્દ સરકારના એ અમલદારને મારૂં હાસ્ય મધુરૂં ન લાગ્યું કે ગમે તે કારણ હોય પણ તે જરા તીખે અવાજે બોલી ઊઠ્યા કે મીસ્તર હસો છો શું?

હવે છૂટકો ન હતો. મારૂં હાસ્ય મેં ચાલુજ રાખ્યું અને કહ્યું કે સાહેબ, રસુલભાઇ હિન્દમાંથી જશે તો અમારા, ગામને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો કંઇ હરકત નથી, પણ વોરાજીની બોલી, ચાલી અને રીતભાત અમારા ગુજરાતી હાસ્યરસના લેખકોને સનમની પેઠે વળગી પડી છે એટલે જો વોરા કોમ હિન્દમાં ન રહે તો ભવિષ્યનાં હાસ્યરસના લેખકો માટે હાસ્યનું એક આખું અંગ ઉડી જશે અને ગુજરાતી સાહિત્યને તેટલી ખોટ પડશે. એટલે બધા ગુજરાતીઓનાં હિતની ખાતર તો આપને મારી અરજ કબુલ રાખવીજ પડશે એવો મને ખાતરીબંધ ખ્યાલ આવ્યો એટલેજ હસાઇ જવાયું.

'અરે નકીર, દોસ્ત! જરા આંખો તો ઉઘાર. તારી બાયરી તો મારો ફજેતો કરે છે કે મારી દુકાને તું આવો અને મેં કંઇ દોરા ઢાગા કરીયા હોસે એટલે તું લવરી પર ચરો છે.'

રસુલભાઇ હજી હિન્દમાંજ છે એ જાણી હું તો પથારીમાંથી બેઠો થઇ ગયો. અને એજ વસ્ત્રો, એજ ટોપી અને એજ મલકતું મુખ જોઇ બિરાદરીના ઉમળકાથી હું તેમને ભેટી પડ્યો.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૨ 26463

'બદલાતી દુનિયા'

'નમસ્તે! વગર પિછાને, આપને અનુકુળ ટાઇમ મેળવ્યા વગર અને વીઝીટીંગ કાર્ડ મોકલાવ્યા વગર અંદર ઘૂસી ગયો છું તે માટે આપની માફી ચાહું છું.'

'કોણ છો?' ચતાભાઇ શેઠ હીંચકા પર આડા પડી સોપારી વાગોળતા હતા તે એકદમ બેઠા થઇ ગયા.

'ઓળખાણ કરાવવા જ આવ્યો છું. આપ જરા શાંત થાવ એટલે આપણે દિલ ખોલીને વાતો કરીએ.'

'તું છો કોણ પણ? કેમ આવ્યો છે?'

'આપ મિજાજ ખોઇને વાત કરો છો એ મને નથી ગમતું; પણ આપ સવાલ સીધા પૂછો છો એટલે હું પણ સીધી વાત કરી દઉં છું. હું આપનો નાતીલો છું અને આપની કન્યાના હાથનો ઉમેદવાર છું.'

'શું ઉં ઉં?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આપને તેમાં નવાઇ જેવું શું લાગે છે મુરબ્બી! આપની કન્યાની ઉંમર પંદર સોળ વર્ષની હશે. હું પચીસેક વર્ષનો છું. બી. એ. પાસ થયો છું અને માસીક રૂપિયા સવાસોનો પગાર લાવું છું.'

'છગલા! ક્યાં મરી ગયો? કાઢ આ બલાને.'

'હું માનું છું કે છગલો આપના નોકરનું નામ છે. તેને બોલાવતા હો તો મારે ઘણીજ દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે તેને બોલાવવો એ નકામું છે કારણ કે તે દરવાજા પાસેથી બહુ દૂર ગયો છે.'

'ગદ્ધો, મારા કહ્યા વગર ક્યાં......?'

'પણ મેં તેને કહ્યું છે ને? હું આવ્યો ત્યારે છગલાને મેં કહેલ કે મારો સામાન રેલ્વે સ્ટેશન માસ્તરને સોંપેલ છે તે લાવવાનો છે. બિચારો કહે કે શેઠની રજા લઇ આવું પણ મેં કહ્યું કે શેઠને હું કહી દઇશ. તને ઠપકો નહી આપે કારણ કે હું શેઠનો જમાઇ છું. અહીંથી સ્ટેશન દોઢેક માઇલ તો દૂર હશે એટલે હું માનું છું કે તે બિચારાને પાછા ફરતાં કલાક તો થશે તે દરમ્યાન આપણે નક્કી કરી નાખીએ.'

'પણ મારી છોકરીનાં બીજા સાથે લગ્ન લેવાનું નક્કી કરી નાખ્યું છે.' છગલાની ગેરહાજરીમાં આ જવાંમર્દને જોઈ શેઠ જરા ઢીલા પડી ગયા.

'એ તો હું પણ જાણું છું. પણ આપ પૈસા લઇ છોકરીના બાપ જેવડા સાથે પરણાવી દ્યો એ મને નથી ગમતું. અને—'

'તેની તારે શી પંચાત?' શેઠ વચ્ચે જ તાડૂકી ઉઠ્યા.

'કેમ નહીં? મારે પરણવું છે એટલે પંચાત તો હોયજને?'

'તારૂં મોં જોને!' અંદર ઉભાં ઉભાં આ ભડાભૂત સાંભળતાં હતાં ત્યાંથી બહાર નીકળી શેઠાણીએ પ્રવેશ સૂચન કર્યું.

'જૂઓ, મારાં મોં માટે એક શબ્દ પણ કહેવાની જરૂર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. આજ પચીસ પચીસ વર્ષ થયાં તે મારા ખભા ઉપર વિરાજી રહ્યું છે. હું તેને ઓળખું છું–તે મને ઓળખે છે. જેવું છે તેવું પણ મારૂં મોં છે. સમજ્યાં સાસુજી!'

'બળ્યું તારૂં ડાચું!'

'તમારી દીકરીને બહાર બોલાવો અને પછી જો તે પણ તમારી પેઠે જ કહે તો મારૂં નામ ફેરવી નાખજો.'

'ગાંડો લાગે છે. જાને તુલજાભાઇને બારીએથી બૂમ પાડને. નહીં તો બીજા જે પાડોશી ઘેર હોય તેને બૂમ પાડ.'

'તેમાંનું કંઇ નહીં બને. આ જોયું.' તેનાં હાથમાં આઠ આંગળ જેટલાં લાંબા ફળવાળું ઉઘાડું ચાકું હતું.

'ઓ મા આ—' શેઠાણી શેઠની સોડમાં ભરાયાં ને ભયથી ભરેલા વાતાવરણમાં શાંતિ પ્રસરી ગઇ.

માણસ ઘરડા થાય પણ જીવ કાંઇ ઘરડો થાય છે? થોડી-વાર પછી મલુભાઇ શેઠે ઊંબરમાં પગ દીધો અને શેઠાણીને ધોળે દિવસે અને ઉઘાડે બારણે શેઠની સોડમાં લપાએલાં જોઇને મલકી ગયા.

'કાકા! જીવ ઘરડો નથી થતો એટલે તો તમે સાઠ વર્ષે પૈસા આપી સોળ વર્ષની નિર્દોષ બાળાનો ભવ બગાડવા બેઠા છો.'

'તું ઉં ઉં!'

'કેમ કાંઇ નવાઇ લાગે છે! ઘરડા કાકાને પરણવાનું મન થાય તો પછી યુવાન ભત્રિજાને મન ન થાય?'

'એને પહેલાં બહાર કાઢો. આ તે તમારો ભત્રિજો કે લૂંટારો.' ચતાભાઇ શેઠને હવે જોર આવ્યું.

'બદલાતી દુનિયા પોકારે છે કે ગરીબોનું લોહી પીનારા તવંગરો અને રૂઢીચુસ્ત માણસોની સાન ઠેકાણે લાવવા આજના યુવાનો અને યુવતીઓએ લૂંટારાજ થવું પડશે. વરની પસંદગી હવે માબાપ નહીં કરે પણ કન્યાઓ જ કરી લેશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બાપુજી! તમે તો કહેતા હતા ને કે એમની ઉંમર પાંત્રીસ ચાલીસ વર્ષની છે અને આ તો બુઢો બબુચક છે.'

'ઉષલી! ઉઘાડે મોંએ એમની સામે અવાતું હશે! નાને પંડે બોલવાનું તો જરા ભાન રાખ.' શેઠાણીએ દોડી આવી ઉષાને બારણાં તરફ ખેંચી.

'ઉષા! મારે હવે વખત થોડો રહ્યો છે. છગલો આવે ત્યાર પહેલાં કામ પતાવી દેવું જોઇએ. તમારી ઇચ્છા હોય તો જ મારી સાથે પરણજો. નહીં તો તમારા મનગમતા યુવક સાથે પરણાવી હું કન્યાદાન આપીશ. ઇચ્છા હોય તો આગળ થાવ.'

'ઉષલી!'

'ઉષલી!'

'બોલ્યા નવરંગીઆ.'

ઉષાએ ઊંબરા બહાર પગ દીધો એટલે ચતાભાઇ શેઠ, શેઠાણી અને મલુભાઇએ બૂમો પાડી પણ નવરંગના હાથમાં રમી રહેલ ચાકુએ તેમને એક ડગલું યે આગળ વધવા ન દીધાં.

'ચતાભાઇ શેઠ! પોલિસમાં જાહેર કરવું પડશે.' મલુભાઇનો જીવ પાએક કલાક પછી ખોળિયામાં પાછો આવ્યો એટલે તેમની જીભ ઉઘડી.

'જખ મારવા! છોકરી ગઇ એ હવે પાછી આવવાની છે? નાક કપાયું એ કપાયું.' ચતાભાઇ શેઠનાં અવાજમાં ઠંડક હતી.

'ત્યારે મારા પાંચ હજાર—'

'શેના પાંચ હજાર! આપ્યા પહેલાં!'

'હું દાવો કરીશ.'

'જા જા હવે દાવાવાળી. કોર્ટ ઉઘાડી છે.'

'એમ!'

'હા. એમ!'

'એમ, એમ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એમ, એમ ને એમ!'

બરાબર આજ વખતે બહાર આંગણે ઢોલ ત્રાંસા વાગ્યાં અને છગલાએ મલકતે મુખે ઘરમાં પગ મૂકયો.

'શેઠજી! ઢોલ ત્રાંસા આવી ગયાં છે.'

'મૂરખા! પણ તને કાણે ડાહ્યો કર્યો!'

'અબઘડી બેનબાઇ ને જમાઇરાજ મને ગલીને નાકે મોટરમાં સામા મળ્યા. અને એક ભાઇ ત્યાં આ વગાડનારાને લઇને ઉભાજ હતા. બેનબાઇ કહે કે આપણે ઘેર લઇજા. બાપુજીએ કહ્યું છે અને એમને કહેજે કે અમે હમણાં પાછાં આવીએ છીએ.

ઢોલ ત્રાંસાના અવાજમાં પછીની વાતચીત સાંભળી શકાય તેમ ન હતું.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બગાસાંની કરામત

કામે કાજે હું ગામોતરે ગયો હતો. રસ્તામાં ખુશાલભાઇ શેઠને ત્યાં રાતવાસો રોકાયો. સવારે ખુશાલભાઈ દરબારમાં જવા તૈયાર થયા અને મને પૂછ્યું કે હાલવું છે? મને થયું કે નવરા બેસી રહેવું અને બગાસાં ખાવાં તેનાં કરતાં દરબારના ય રંગરાગ જોવા એ ખોટું નથી.

ડેલીમાં પેસતાં જ સામે લીમડાનું ઝાડ હતું અને તેનાં થડની ફરતો પાકો ઓટલો હતો. ગાદી તકિયા પર આડા પડ્યા પડ્યા હેમતુભા દરબાર લાંબી નેહમાંથી ધુમાડા કાઢી રહ્યા હતા, અને આજુબાજુ બે ચાર હજુરિયા બેઠા હતા અને તેમની સાથે તડાકા ઠોકતા હતા. અમને જોયા એટલે 'પધારો પધારો; ખુશાલ શેઠ! તમે અત્યારમાં!' એટલું કહી સન્માન કરવા દરબાર અડધા બેઠા થઇ ગયા.

પછી તો અગમનિગમની વાતો થઇ. શેઠ જાણે સોગન ખાઇને જ આવ્યા હોય એમ બધી વાતમાં હા ભણ્યે ગયા. તમને રાતડી ગાય આપી હતી એ હવે કેટલું દૂધ આપે છે? બેમો ઘેવરીઓ ગામમાં કેમ દેખાતો નથી? કંકુ વાઘરણને શું રોગ થયો છે? એવી તો કેટલી યે વાતો ચાલી. દરબાર એક સાંજે એકલા સીમમાં નીકળ્યા હતા ત્યારે અચાનક લેંબડીઆ વાઘનો ભેટો થઇ ગયેલો. દરબાર પાસે લાકડીનું ઠુંઠું ય નહીં છતાં એક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હાકોટો પાડ્યો અને વાઘ ઊભી પૂંછડીએ નાઠો. આ વાત થતી હતી ત્યારે હું અડધી ઉંઘમાં હતો પણ વાત પડતી મેલી દરબારે મને અને ખુશાલ શેઠને બે ત્રણ ચોપડાવી ત્યારે મારી ઊંઘ ઊડી ગઇ.

'સવારનાં પોરમાં આવા ને આવા શાળાઉ ક્યાંથી હાલ્યા આવે છે?'

અમે તો ડેલી બહાર નીકળી ગયા હતા. હું હજૂ ખુશાલ-શેઠને પૂછવા જ જતો હતો કે દરબારનું આમ ઓચિતાનું બોઇ-લર કેમ ફાટયું ત્યાં તો તેમણે જ ખુલાસો કર્યો કે મેં બગાસાં ખાધાં તેમાં મજા બગડી. નહીં તો મારે લેણાં પેટે સોએક રૂપિયા પડાવવાનો આજ ઠીક મોકો હતો.

'પણ મેં બગાસાં ખાધાં તેમાં દરબારને શું? એને કોણ ઓલ્યે રાખવાની ના કહેતું હતું?'

'ન સમજ્યા. અફીણીઆઓ સામે કોઇ બગાસાં ખાય તો અફીણ ઉતરી જાય.'

'તો રૂપિયાભાર બીજું ખાઇ લે પણ આમ ગાળો ચોપડાવે એ તમે ખાઈ લ્યો. એના મનમાં શું સમજતો હશે? એ દરબારનો દીકરો છે તો હુંયે કાંઇક છું. 'કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ' ના લેખક-મંડળમાં મારૂં સ્થાન છે. તંત્રી સાહેબને કહી આ હકીકત છપાવું તો દરબારનું આવડું મોં થઇ જશે. કે'જો તમારા દરબારને કહેવું હોય તો.'

પણ આ વાત એટલેથી રહી.

એકાદ વર્ષના ગાળા બાદ સમી સાંજ પછી હું બગીચામાં ફરવા ગયો હતો. માણસોનો અવર જવર બહુ ઓછો થઇ ગયો હતો પણ એક બાંકડા ઉપર એક ભાઇ બેઠાં બેઠાં બગાસાં ખાઇ રહ્યા હતા એટલે મને થયું કે લાવો ઘડીભર વાતો કરવાનું ફાવશે.

'કાં ભાઇ! કેમ બગાસાં ખાવ છો?' વાતની શરૂઆત કરતાં મેં પડખે જઇને જણાવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ત્યારે શું કરૂં ? હૃદય જેવી દુનિયામાં કોઇ ચીજ નથી.'

હૃદયને અને બગાસાંને શો સંબંધ હશે એ તો મને ન સમજાયું પણ વાત ઉપરથી એ સાર નીકળ્યો કે એ ભાઇ કોઇ તરૂણીની રાહ જોઇ બેઠા હતા. તેણીએ વચન આપેલ કે તે ત્યાં જરૂર આવશે પણ આ ભાઇને એમજ લાગ્યું હતું કે પોતાને લટકતો મૂકી તે નાલાયક તભલા સાથે સિનેમા જોવા ઉપડી ગઇ હતી.

'ત્યારે અહીં બેઠા બેઠા ઘોયેલ મૂળા જેવા બગાસાં ખાવ છો તેનાં કરતાં ગામનાં બધાં સીનેમાગૃહો પાસે આંટા ફેરા ખાવને! ક્યાંઇક પત્તો મળી જશે.' એમ બોલતાં તો હું બોલ્યો પણ ભોં ભારે થઇ પડી. એ ભાઇ બાંઇઓ ચડાવી મારા ઉપર ધસી આવ્યા હતા. ને દોડાય તેટલી ત્વરાથી હું નાઠો.

પછી તો હેમતુભા દરબારની વાત યાદ તાજી થઇ અને બગાસામાં ય કંઇક કરામત છે એવા વિચારો આવવા લાગ્યા. માણસનું મન કઇ બાબતમાં ક્યારે ચકડોળે ચડે એ પ્રથમથી ક્યાં સમજાય છે નહિં તો ઘેર જઇને છાનો માનો હું સૂઇ રહેત. પણ ભગવાનને કરવું છે ને હું રસ્તામાં પ્રબોધ પ્રેસમાં રોકાયો. પ્રેસના માલેક શ્રી. પરભુભાઇ ઘડાકીઆ બગાસાં ખાતા બેસી રહ્યા હતા એટલે મારાથી સહજ પૂછાઇ ગયું કે પરભુભાઇ બગાસાં કેમ ખાવ છો ?

'જખ મારવા! તમને ખબર નથી? આજ બધા પ્રેસ કામદારો હડતાળ ઉપર ઉતર્યા છે અને કામના ઢગલા એમના એમ પડ્યા છે પછી બગાસાં ન ખાઉં તો શું શીરો ખાઉં ?'

પછી તો શું બનવા લાગ્યું એ મનેય ન સમજાયું. સ્ટેશન ઉપર ટીકીટ લેવા માટે લાઇનમાં ઊભેલા પેસેન્જરો બગાસાં ખાતા હતા; રાતનો સમય છતાં રેશનીંગની દુકાન પાસે તેમજ સિનેમાગૃહો પાસે પણ એજ સ્થિતિ હતી. રસ્તામાં પોલીસ ચોકીદારો પણ બગાસાં જ ખાઇ રહ્યા હતા. ઘરની ડેલીયે પગ મૂક્યો ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૂતરૂં યે બગાસાં જ ખાતું હતું.

પણ પછી તો 'સાંભળો છો? નવ વાગ્યા.' એ શબ્દો સાંભળી હું ચમક્યો. નિત્ય નિયમ મુજબ ટીપાય ઉપર ચાનો પ્યાલો અને છાપાં ગોઠવી મારી શ્રીમતી સામે ઊભી હતી.

પણ માનશો? તે પણ બગાસાં જ ખાતી હતી. મેં પૂછ્યું તેના જવાબમાં કહે કે બગાસાં ન ખાઉં ત્યારે શું કરૂં? આખી રાત ઉંઘમાં શું લવ્યા કરતા હતા? ઘડીયે જંપવા જ ન દીધી?'

મને શું થઈ જશે એવો વિચાર કરતો હતો તેવામાં 'વંદે-માતરમ્'ના 'આરોગ્ય અને ઉંડા શ્વાસ' એ લેખ ઉપર મારી નજર પડી અને હું ખડખડાટ હસી પડ્યો.

'ફટક્યું લાગે છે.'

'હા એમજ. જો આ વાંચ.

'બગાસાંની કરામત—બગાસું આવવું એ કુદરતી કરામત છે. અશુદ્ધ લોહીને શુદ્ધ કરવા બગાસું આવે; બગાસામાં ઉંડા શ્વાસ લેવો પડે અને થોકબંધ પ્રાણ વાયુ ફેફસામાં પુરાવાથી લોહી શુદ્ધ થાય.'

'હું તો કહું છું કે ચાનો પ્યાલો મૂક તડકે અને ચાલ આપણે બન્ને ધરાઈને બગાસાં ખાઈએ.'

આ શિખામણ તો મેં મારી શ્રીમતીને દીધી પણ આવો લેખ શું લખ્યો હશે? તંત્રીએ છાપ્યો પણ કેમ? અને અરે મેં કયે કાળ ચોઘડીએ આ વાંચવાનું મન કર્યું એમ તમને ઘડીભર થઈ આવે તો આરોગ્યનાં હિતાર્થે બગાસાં ખાવાની એક ઍનીરીટ નાઈટ ભજવી નાખજો.

કારણ કે રેલ્વેમાં, લાઈબ્રેરીમાં અગર કોઈ બીજા પ્રસંગે એકાદ ગુંદરિયાં પ્રાણીથી કંટાળો તો બગાસાં ખાવાનો નુસખો અજમાવી જોજો. એ ભાઈ પણ બગાસાં ખાવાં જ શરૂ કરશે.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખોટું લગાડશો મા

ખોટું લગાડશો મા ભાઈસા'બ! હું જ્યારે અટકીને બેઠો હતો અને સગાંવહાલાં કે સ્નેહીસંબંધી કોઈએ પૈસા દેવા ના પાડી ત્યારે ખરે વખતે તમે મને રૂપિયા આપ્યા અને છોકરીનું લગન થયું અને મારી લાજ રાખી. પણ હમણાં મારી પાસે સવડ નથી, નહીં તો ક્યારના યે તમારા પૈસા પાછા આપી દીધા હોત, તમારા પૈસા દૂધે ધોયા, ભાઈસા'બ!'

'મને તો ખોટું નથી લાગતું પણ મને થાય છે કે મેં પૈસાની માગણી કરી એટલે તમને ખોટું લાગ્યું હશે. પણ અત્યારે મારે હવે કોઈ પાસે વ્યાજે લેવાનો વખત આવ્યો એટલે જ ઉઘરાણી કરવી પડે છે અને હજુ સુધી કોઈ પાસે હાથ નથી લંબાવ્યો ઈ આટલા વર્ષે લંબાવવો પડશે ઈ મને ખોટું લાગે છે. તમે ખોટું ન લગાડતા.'

'હું ખોટું લગાડું? ભાઈસા'બ! એ શું બોલ્યા? મને ખોટું લાગે જ નહીં. આપણો સંબંધ કાંઈ આજ કાલનો છે? અને તમે આપ્યા પૈસા માગો છો ને! એમાં ખોટું શું લાગે? ઉલટું મને ખોટું લાગે છે કે તમારા પૈસા તમને ય ખરે વખત કામ નથી આવતા અને વધારે તો ઈ ખોટું લાગે છે કે મારી પાસેથી તમે વ્યાજ નથી લેતા અને તમારે હવે વ્યાજે લેવા પડશે.'

'લ્યો ત્યારે તમે સમજ્યા જ નથી. વ્યાજ આપવું પડે ઈ તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને ખોટું નથી લાગતું પણ ઈ કોઇ આગળ માગવા અને મરવું ઈ બરાબર ઈ વિચારે ખોટું લાગે છે.'

'એમ ખોટું લગાડે શું વળે ભાઈસા'બ! મારે જરૂર પડી અને તમારા પાસે માગ્યા ત્યારે મેં ક્યાં ખોટું લગાડયું હતું? એમ ખોટું લગાડીએ તો દુનિયામાં રહેવાય શી રીતે? પૈસા માગીએ એટલે સામા માણસને ખોટું તો લાગે. પણ તમે તો વ્યાજ આપવા પણ તૈયાર થયા છો પછી દેનાર ધણીને શું ખોટું લાગે? એવો વિચાર કરી નકામા ખોટું લગાડશો મા.'

મને ખોટું લગાડ્યા વગર અને ખોટું ન લગાડવાની શિખામણ આપી એ તો ગયા પણ મારી શ્રીમતી અંદરના ઓરડામાંથી બહાર આવી અને કહેવા લાગી કે 'બારણા પાછળ ઊભી રહીને મેં તમારી બધી વાત સાંભળી છે: ખોટું લગાડશો મા. પણ તમે વારે વારે ઉધારચંદભાઈ પાસે ઉઘરાણી કરો છો પછી એમને ખોટું લાગશે, અને મને તો લાગે છે કે આજ તેમને ખોટું લાગ્યું છે જ, નહીં તો મોઢે માગીને પણ ચા પીધા વગર ન જાય.'

'તું તે શું વાત કરતી હઇશ? તું બારણાં પાછળ ઊભી રહીને વાત સાંભળે એમાં મને ખોટું લાગે? આજ પચીસ પચીસ વર્ષ થયાં આપણો ઘરસંસાર ચાલે છે એમાં મેં કોઇ દિવસ ખોટું લગાડયું છે? આપણે તો એકજ ગાડાનાં ખેંચનારા. એક બીજા ખોટું લગાડીએ તો સંસારનું ગાડું ચાલેજ કેમ? ઉલટું, મેં ઉધારચંદભાઇ પાસે ઉઘરાણી કરી ને ઈ ચા પીધા વગર ગયા એમાં તને ખોટું લાગ્યું છે.'

'રામ રામ કરો. મને ખોટું લાગ્યું છે? આ શું બોલતા હશો? મને કોઈ દિવસ ખોટું લાગ્યું છે? ઉલટા આવું બોલો એટલે તો ખોટું લાગેજ ને?'

'એમાં શું ખોટું લાગે! હું તો કહું છું કે તું ખોટું લગાડીશજ મા. આ તો તેં કહ્યું કે ઉધારચંદભાઇને ખોટું લાગ્યું છે. એટલે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં તો સ્હેજ તને કહ્યું. એમાં તારે ય શા માટે ખોટું લગાડવું અને હું યે શા માટે ખોટું લગાડું ? ઉધારચંદભાઇને પૈસા આપ્યે આજ પાંચ વર્ષ થયાં છતાંયે પાછા નથી આપતા તો કંઈ નહીં. હું ક્યાં ખોટું લગાડું છું ?'

'આપણે ખોટું લગાડવું યે શું કામ ? સવડ થશે એટલે એની મેળે આવશે. એમનાં મનમાંજ બાપડાને નહી ખોટું લાગતું હોય કે આટલાં વર્ષ થયાં તોયે પૈસા પાછા આપી શકતા નથી !'

'આપણને ખોટું ન લાગે ને પછી એમની મેળે ને મેળે તે મનમાં ખોટું લગાડે એમાં આપણે શું કરીએ ?'

'ઇ મનમાં ને મનમાં ખોટું લગાડે ઇજ ખોટું ને ?

'ત્યારે ભલે ખોટું લગાડે. બીજું શું થાય ? જમવાનું થયું હોય તો ચાલ જમી લઉં નહીં તો પછી રસોઇ ઠંડી પડી જશે તો તને ખોટું લાગશે કે મારા હાથની ઉની રસોઇ તો કોઈ દહાડો ખાતાજ નથી.'

અને પછી, બીજા કોઇને ખોટું લગાડવામાં કે આપણે કોઇના ઉપર ખોટું લગાડવામાં કંઈ સાર નથી અને વાતે વાતે ખોટું લગાડી દુનિયા આગળ ધપી રહી છે એ ખોટું છે એવા વિચાર વમળમાં હું ગુંચવાઇ ગયો છું. પણ એ વાતનું મને કંઇ ખોટું લાગતું નથી.

હું તો તંત્રીશ્રીને પણ કહું છું કે આ લેખ મહેનતાણું લીધા વગર મોકલું છું એટલે ખોટું લગાડશો મા અને લેખ છાપવા જેવો ન લાગે ને પાછો મોકલવો પડે તો યે ખોટું લગાડશો મા. કારણ કે લેખ પાછો મોકલો એમાં મને કંઇ ખોટું નહીં લાગે. અને કદાચ લેખ છાપો અને ઓછી રકમ આપશો તોયે મને ખોટું નહીં લાગે. હું તો વાંચનારને ય કહું છું કે લેખ ન ગમ્યો હોય તો ખોટું લગાડશો મા, ને હું યે ખોટું નહીં લગાડું.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સંભ્રમ'

'એટલીવારમાં ચ્યમ પાસા આવ્યા? લોટે જવું સે?' પતિરાજે હેટ ફગાવી, કોટ અને બુટ કાઢ્યાં એટલે ધર્મપત્નીએ એડવાડ કાઢતાં ખબર પૂછી.

પરન્તુ પતિરાજ તો વાક્ય પૂરૂં થાય ત્યાર પહેલાં તો ડેલી બહાર નીકળી ગયા હતા. તેમનું નામ હતું નરેન્દ્ર જોશી પણ આડોશી પાડોશી તેમને નરૂભાઇ કહીને જ બોલાવતા.

'ધરતી ધૂમ ધખે સે ને આ ચ્યાં જતા હશે! નોકરી મળી તોય બધ પાંસળીઆ જ રહ્યા!' નરૂભાઇનાં જીવનમાં આવા બનાવો રોજના હશે એટલે ધર્મપત્ની એ વાતની વધારે તથા કર્યા વગર બબડીને બેસી રહ્યાં.

નરૂભાઇની કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે નિમણુંક થઇ હતી અને થોડા દિવસ પહેલાં જ ગામમાં આવેલ હોવાથી ખાસ કોઇ ઓળખતું ન હતું. ખરા તાપમાં ઉઘાડે પગે અને ઉઘાડે માથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફક્ત ખમીશ અને પાટલૂન પહેરી નરૂભાઇ ગામ વચ્ચે થઇને ઘસમસ્યા ચાલ્યા જતા હતા એ જોઇ સૌ કોઇને કુતૂહલ થયું. એકાદ ઓળખાણવાળાએ પૂછ્યું કે 'કાં નરૂભાઇ! ડાગલા જેવા કયાં ઊપડ્યા?' ત્યારે નરૂભાઇ પાછું યે જોયા વગર ઉલટા વધારે ઝડપથી ચાલવા લાગ્યા.

ગામબહાર નીકળ્યા ત્યારે નરૂભાઇ પરસેવે રેબઝેબ થઇ ગયા હતા અને આજુબાજુ કોઇ માણસ નહીં દેખાવાથી તેમનાં મગજને કાંઇક શાંતિ વળી હોય એમ જણાયું, અને ગતિ ધીમી કરી. આ રસ્તે પીંપળ અને લીંબડાની હાર બન્ને બાજૂ હોવાથી ઠંડક પણ હતી.

બાજુના ખેતરમાં ગાયોનું ધણ બેસી રહ્યું હતું. પણ એક વાછડું આમથી તેમ ટહેલતું હતું. નરૂભાઇ પ્રથમ તો તેની સામે ફાટી આંખે જોઇ રહ્યા પણ પછી કંઇક યાદ આવ્યું હોય એમ મલકી ગયા. વાછડાની સમાન્તર લીટીએ પોતે પણ આમથી તેમ ટહેલવા લાગ્યા. વાછડું ગતિ વધારે તો પોતે પણ ગતિ વધારે અને ધીમું પડે તો પોતે પણ ધીમા પડે.

'એય ખબરદાર! રેઢો માલ જાણતો નહીં. અહીં તારો ભા બેઠો છે.' જરા દૂર એક ગોવાળનો છોકરો ઝાડનાં છાંયે આડો પડી રહ્યો હતો તેણે બૂમ પાડી.

નરૂભાઇ ચમક્યા અને મુઠીઓ વાળી ગામ ભણી દોડ્યા. ગામમાં પેસતાં જ રાજમહેલ હતો. દરવાજા પાસે સંત્રી પહેરો ભરતો હતો તેને જોઇ નરૂભાઇ અટક્યા. થોડીવાર પહેલાં જ આ ગૃહસ્થ સંત્રીની પાસેથી નીકળેલ ત્યારે આ કોણ હશે તેની કાંઇ તેણે દરકાર કરી ન હતી પણ થોડે દૂર રહી સંત્રી જેમ ફરે તેમ નરૂભાઇ પણ ફરવા લાગ્યા એટલે નરૂભાઇનું વર્તન કંઇક વિચિત્ર લાગવાથી સંત્રીએ પડકાર્યા.

'એય! કોણ છો? જોતો નથી આ રાજમહેલ છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમને લેકચર આપતાં આવડે છે?' નરૂભાઇએ પાસે જઇ હસી પ્રશ્ન કર્યો.

'ગાંડો છે કે શું?' સંત્રીએ ખભા ઉપરથી બંદૂક જરા ઉંચી લીધી.

'ગાંડો! હા હા હા. ગાંડો ગાંડો ગાંડો.' નરૂભાઇ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને ત્યાંથી નાઠા.

થોડે જ દૂર એક ડોશી સામે આવતી હતી તેની સાથે નરૂભાઇ ભટકાયા અને બન્ને રસ્તા ઉપર ગબડી પડ્યા.

સંત્રીની વાત ઉપરથી તેમજ માનસિક સ્થિતિ જોઇ નરૂભાઇને ગાંડાની હોસ્પિટલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. સળીઆ પાછળ કોટડીમાં નરૂભાઇ તો આમથી તેમ ટહેલ્યા જ કરે. તેમનાં ધર્મપત્નીને બોલાવી પુછપરછ કરવામાં આવી તે ઉપરથી એક વાત તો ચોકસ થતી હતી કે નરૂભાઇને એમ ટહેલવાની ટેવ હતી. પરીક્ષાનું વાંચતાં ત્યારે પણ એક હાથમાં પુસ્તક અને બીજા હાથમાં વોલશેડ પકડી ફળીયામાં આમથી તેમ ટહેલતા. પ્રોફેસર તરીકે નિમણુંક થઇ ત્યારથી દિવસે પણ હાથમાં ચોપડી લઇ ટહેલતા અને થોડી થોડી વારે ઊભા રહી, ચોપડી બંધ કરી તાણી તાણીને બોલતા, અને ધર્મપત્નીને સામે બેસાડીને કહેતા કે જો, સાંભળ હું લેકચર આપું છું.

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પણ જાણવા મળ્યું કે કલાસમાં આવી લેકચર આપતાં પહેલા નરૂભાઇ થોડી વાર આમ તેમ ટહેલ્યા હતા. 'શાહબાસ' એમ કોઈ ટીખળી વિદ્યાર્થીએ કહ્યું, એટલે નરૂભાઇ ઊભા રહી બાઘા જેવા જોઈ રહ્યા હતા, અને ત્યાર પછી તો વિદ્યાર્થીઓએ સ્ટેંપીંગ શરૂ કરેલ, અંતે નરૂભાઈ કલાસમાંથી એકદમ ચાલ્યા ગયા હતા.

ઘણા અફળ પ્રયાસો પછી ડોકટરને એક કીમિયો સુઝી આવ્યો. જે કોટડીમાં નરૂભાઇને રાખવામાં આવ્યા હતા તેની સામે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોલેજના પચાસેક વિદ્યાર્થીઓને બેસાડવામાં આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓને જોઈ પ્રથમ તો નરભાઈ ખડખડાટ હસ્યા ને બને તેટલી ઝડપથી કોટડીમાં આમથી તેમ ટહેલવા લાગ્યા. સુચના મુજબ વિદ્યાર્થીઓ શાંતિથી બેસી રહ્યા હતા. જરા વખત ગયો અને થાક્યા ત્યારે સળીયા પાસે આવી નરભાઈ ઊભા રહ્યા અને એક નજરે વિદ્યાર્થીઓ સામે તાકી રહ્યા, અને પછી જાણે કેમ કાંઈ યાદ આવ્યું હોય તેમ બોલવા લાગ્યા:

'અરે આજ આંહી મને કોણ લાવ્યું?
નવું વિશ્વ શું ઈશ્વરે આ વસાવ્યું?
ગયું ક્યાં હતું જેહ જૂની પ્રજાળું?
અહો! સૃષ્ટિ આ તો નવી હું નિહાળું!'

પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કાવ્ય સાંભળી વિદ્યાર્થીઓ હસી પડ્યા પણ ડોકટરે સૂચક ઈસારો કર્યો એટલે બધા શાંત થયા.

'માય બોયઝ! જાણો છો આ કોણે કહ્યું છે?' નરભાઇએ આગળ ચલાવ્યું.

'કવિ દલપતરામે. કવિ દલપતરામને જૂના જમાનાના છેલ્લા પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખાવી શકાય. જૂના જમાના ઉપર અંધકારનો પડદો પડતો જોઇ તેમનાં દિલમાં રંજ થતો હતો. જ્યારે નર્મદે, નવી સૃષ્ટિનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાવવા પહેલ કરી. એ સત્યપ્રેમી અને સ્પષ્ટ વકતા વીરે દાંભિકતાના પડદે પડદા ચીરી નાખ્યા. જેવા હોઇએ તેવાજ દેખાવાનું તેણે બધાને શીખવ્યું.'

વિદ્યાર્થીઓ અત્યાર સુધી જાણે તમાશો જોવા આવ્યા હોય એમ માનતા હતા અને અંદર અંદર ઠઠ્ઠા મશ્કરી ઊડાવતા હતા તે હવે એક ધ્યાન થઈ ગયા અને ચારે તરફ ગંભીર શાંતિ પ્રસરી ગઇ. ડોકટરને પણ પ્રયોગની સફળતા માટે આશા બંધાઇ, નરભાઇએ થોડી વાર રહી આગળ ચલાવ્યું:

'હું તો કહું છું કે નર્મદ કવિ ન હતો—નર્મદ લેખક ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો–પણ નિડર યોદ્ધો હતો. લોકોમાં બાયલાપણું જોઇ તેનું દિલ ચણચણી ઊઠતું.

'સર્વસ ખોયું છતે પણ આપણ પુરુષ વળી કહેવાતા;
શસ્ત્ર આપી દીધાથી વૃંદલ બન્યા પાટુ ખાતા.'

શૂરવીરને આમંત્રણની આવશ્યકતા નથી. 'આગે કદમ' એ તેનો મુદ્રાલેખ હતો. શૂરાતન દાખવવામાં જ મોટપ છે એમ તે માનતો અને આઝાદીની જેનાં દિલમાં તમન્ના છે તેને માટે તો 'યાહોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે' એ અનુપમ સૂત્ર એ મૂકતો ગયો છે.'

એટલું બોલી નરભાઇ અદાથી ઊભા રહ્યા અને વિદ્યાર્થીઓએ પણ આવેશમાં આવી જોર તાળીઓ પાડી.

પછી તો નરભાઇએ દિલ હલાવી નાખે એવી શૈલીમાં વીર નર્મદ ઉપર એકધારું લેકચર ચલાવ્યું અને કલાકેક સુધી વાગ્ધારા ચાલુ રહી. અતિશ્રમનાં પરિણામે છેવટ તે નીચે બેસી ગયા અને પછી નિદ્રાનાં આવરણ નીચે લાંબો વખત સુધી શાંતિ અનુભવી.

'ચ્યારના ઉંઘમાં શું લવ્યા કરતા'તા ?' આંખો ઉઘાડી ત્યારે પાસે બેસીને પવન ઢોળતાં ધર્મપત્નીએ મીઠાશથી પૂછ્યું.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશ નિરાશ ભઈ !

આ જમાનો વૃદ્ધિની ક્રિયામાં ખસૂસ આગળ વધે છે. પાપ વધ્યાં છે, પક્ષાપક્ષી વધી છે, કાળાં બજાર વધ્યાં છે. બહારવટિયા વધ્યા છે, દર્દ વધ્યાં છે અને દવાઓ વધી છે; પ્રધાનો તરફથી જાહેરાતો વધી છે, ને છાપાં વધ્યાં છે. સરકાર તરફથી દમનના કાયદા ય વધ્યા છે. અરે, પ્રેમના પણ પ્રકારો વધ્યા છે! એક સ્ત્રી એક જ પુરુષને પ્રેમ કરી શકતી: હવે છૂટા છેડાનો કાયદો થયો એટલે એક સ્ત્રી અનેક પુરુષને પ્રેમ કરી શકશે. પણ દુઃખની વાત તો એ છે કે પૈસાને આ પવન ન લાગ્યો! તેની ખરીદશક્તિ દિવસે દિવસે ઓછી જ થતી જાય છે. એક રૂપિયાનું ત્રણ શેર ઘી મળતું જે આજે ત્રણ રૂપિયાનું શેર મળે છે! આનું મારે માટે તો પરિણામ એ આવ્યું છે કે પગારમાં પૂરું થતું નથી અને શામજીભાઇ, રામજીભાઇ, ખેમજીભાઇ, ક્ષેમજીભાઇ જે કોઇ સાથે જરાકે ઓળખાણ હોય તેની પાસેથી ઉછીના પૈસા લાવીને દેવું વધાર્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આબરૂ સાચવીને કામ કરવાનું એટલે મારે બુદ્ધિનું પ્રમાણ પણ વધારવું પડયું છે. બજારમાં ચીજભાવ લેવા ગયો હોઉં તો, 'દસેક રૂપિયા હોય તો લાવો ને જરા બજારમાં નીકળ્યો છું તો રેશનની દુકાનેથી અનાજ લેતો જાઉં: આજ વારો છે એ યાદ ન રહ્યું એટલે પૈસા લાવવાનો ખ્યાલ જ ન રહ્યો. કાલે પાછા મોકલાવી દઈશ.' એમ કહી કોઈ ઓળખાણવાળા પાસે પૈસા કઢાવું પણ હવે તો સૌ સમજી ગયા કે ધર્માદો કરવો હોય તો જ મને પૈસા આપવા. પણ આમાં મારો વાંક નથી. પગારમાં પૂરું થાય નહીં પછી દેવું તો કયાંથી ચૂકવાય? અને હું એ કહેતાં તો ભૂલી ગયો કે વૃદ્ધિની ક્રિયા તો મારા ઘરમાં યે ફાલી ફૂલી છે. હું ને મારી પત્ની અને સાત સંતાનો મળી ઘરમાં નવ જીવ છે અને એ સંખ્યામાં ય એકાદનો વધારો થવા સંભવ છે.

અફીણ ખાઈને કે રેલ્વે નીચે પડતું મૂકીને યમરાજાને વેર વધારો કરવો એ મને પસંદ નથી એટલે હવે શું કરવું એ વિચારતો હતો એવામાં કોઈએ બારણું ઠોકયું અને 'ઉઘાડો' એ અવાજ હું ઓળખી ગયો અને મનમાં એક જાતનો આનંદ અનુભવ્યો. આ અવાજ મારા સ્નેહી સવજીનો હતો. એકાદ વર્ષ ઉપર, તેમને મુંબઈ રળવા જવાનું હોવાથી, મારી પાસેથી રૂપિયા બસો ઉછીના લઈ ગયેલો તે પાછા દેવા જ આવ્યો છે એમ મેં માની લીધું. પણ જ્યારે બારણા ઊઘડ્યાં અને તેનાં કપડાંનાં દેદાર અને ઊતરી ગએલ હાંડલાં જેવું મોં જોયું ત્યારે મારા દિલનો ઉમંગ ઓસરી ગયો.

ચા-પાણીના શિષ્ટાચાર પછી મુદ્દાની વાત ઉપર આવતાં મેં પૂછ્યું કે 'મુંબઈમાં કામ ધંધે તો ચડી ગયો છો ને? એ પૈસા રળ્યો ય હઈશ' ત્યારે સવજી એકદમ ગળગળો થઈ ગયો અને કહે કે 'મારા કરમની કઠણાઈની તો વાત પૂછો મા.' અને પછી નીચે પ્રમાણે દાસ્તાન કહી સંભળાવ્યું:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમને ખબર તો છે ને કે મારા કાકા કશળચંદનો મુંબઈમાં અનાજનો ધીકતો ધંધો ચાલે છે અને એ પૈસા કમાયા પણ છે, એટલે હું મુંબઇ બારોબાર તેમને ત્યાં જ ગએલો; એ આશાથી કે તેમની દુકાને અગર બીજે કયાંય મને જરૂર ઠેકાણે પાડશે. તમને ખબર તો હશે કે મારા કાકાને સંતાનમાં કાંઇ નથી. એટલે હું ગયો ત્યારે તો જાણે એ ખૂબ ખુશ થઇ ગયા હોય એમ મને કહે કે, 'ગગા! ભલે આવ્યો, તારો બાપ ગુજરી ગયા પછી મને એમ થતું જ હતું કે તું અહીં આવે તો સારું, અને કાગળ આજ લખું કે કાલ લખું એમ વિચારતો જ હતો.'

માનશો? બે-ત્રણ મહિના તો મેં ખૂબ આનંદમાં ગાળ્યા. હું નોકરીની વાત છેડું એટલે કશળચંદ કાકા કહેતા કે 'મારે કયાં સંતાન છે? ગગા! આ છે એ બધું તારું જ છે ને?' હરવા ફરવા ને ખાવાપીવાની મજા હતી પણ કામ કરાવીને તો કસ કાઢી લેતા. મારા મનમાં એમ કે કાકા હવે ઘરડા થયા છે અને છેવટ આ મિલકતનો વારસ તો હું જ છું ને? એટલે કામ કરવું પડે તો યે છેવટ તો મારા સ્વાર્થ માટે જ ને? વળી કાકીની લાગણી પણ મારા ઉપર બહુ જ હતી, અને મને પોતાના જણ્યા માફક રાખતાં.

થોડા વખત વીત્યા બાદ કમભાગ્યે કાકી માંદાં પડ્યાં અને કોણ જાણે કેમ પણ કાકાએ દવાદારૂ જેટલીયે દરકાર ન રાખી. પણ દુકાનના કામમાંથી થોડી ઘણી નવરાશ મળે તે દરમ્યાન મારાથી બનતી તમામ સેવા ઉજાગરા વેઠીને પણ મેં કરી, છતાં કાકી ન બચ્યાં. મરતાં મરતાં છેવટ કાકાને કહેતાં ગયાં કે 'મારે પેટ કંઇ સંતાન નહિ અને બીજી પરણવાનું હું કહેતી છતાં ન પરણ્યા. હવે તમે ઘરડા થયા ને કદાચ કન્યા ન પણ મળે. પણ હવે એની ફીકર કરશો મા. આ સવજી, મારે તો દીકરાથી યે વધુ છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાકીને મરણ પથારીએ પડેલાં જોઇ મને બહુ દુઃખ થયું હતું પણ આ છેલ્લી ઘડીના શબ્દો સાંભળ્યા પછી તો તેમનું મોત પણ ભૂલી ગયો; એ તો ભાઈસાબ'! સ્વાર્થ ચીજ જ એવી છે.

એ ત્રણ મહિના વીત્યા બાદ એક દિવસ કશળચંદ કાકાએ મને કહ્યું કે, 'ગગા! ઘરમાં કોઈ બૈરું માણસ નહિ અને નોકરચાકર એ નોકરચાકર. તારા લગનનું કાંઈક હવે કરીએ અને વહુ ઘરમાં આવે એટલે આ જંજાળ તને બધી સોંપી દઉં અને ભગવત સ્મરણ કરું.'

ખરું માનશો? એ વખતે મને ગલગલિયાં થઈ ગયાં. અને કાકા હો તો કશળચંદકાકા જેવા હજો એવો દિલમાં ઊભરો આવી ગયો.

પછી તો લગ્નની વાતે વેગ લીધો અને મને કહે કે, 'ગગા! મારું ન માને? નાતજાતની કન્યા ગામડાંમાંથી અહીં ઢસડી લાવીએ એ શું દી' વાળે? અને હવે જમાનો સુધર્યો છે એટલે આપણે છાપાંમાં જાહેરખબર આપીએ અને ખપતા ભાણાની કોઈ ભણેલી ગણેલી, આવતાની સાથે ઘર ચલાવે તેવી, મળે તો મારું મન ઠરે અને તું યે સુખી થા. વળી લગન કરતાં પહેલાં થોડા દી, ઘરમાં રાખી જોશું. ઘરને શોભે એવી હશે તો ઠીક નહિં તો પછી બીજી! મરતાં પહેલાં હું એટલું જોઉં એટલે બસ.'

'પણ લગ્ન પહેલાં થોડા દિવસ અહીં રહેવા દેવા માટે તેનાં માબાપ સંમત થશે?' એમ મેં પૂછ્યું એટલે કહે કે, 'ગગા! ત્યારે તને હજુ આ સુધરેલા જમાનાની ખબર જ નથી. જે કોઈ આવશે તે સામે પગલે આવશે. તારા જેવો કામગરો છોકરો અને આ મિલકત તો ભલભલાને આંધળાં કરી નાખે.'

જાહેરાતનું પરિણામ તરત જ આવ્યું. પૂછગાછ કરવા તો ઘણા યે આવ્યા પણ છોકરીને લગ્ન પહેલાં એકલી તો ન રખાય એવા વાંધા વચકા નાખ્યા. પણ એક ગૃહસ્થ વીસેક વર્ષની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કન્યાને લઇને આવ્યા અને સામેથી આજીજી કરી કે બાઈનાં ભાગ્ય કે આવો વર અને ઘર મળે છે. વાત ઉપરથી લાગ્યું કે તેમને હજુ બીજી ત્રણ છોકરીઓ મોટી ઉંમરની હતી અને પૈસે ટકે તદ્દન ઘસાઈ ગયા હતા. છોકરી જરા દેખાવડી અને ભણેલી ગણેલી પણ હોવાથી કાકાએ મારી સંમતિ લઈ સોદો નક્કી કર્યો અને માસ બે માસમાં લગ્ન કરી નાંખશું એમ કાકાએ એ ગૃહસ્થને બાંહેધરી આપી એટલે છોકરીને સોંપતા ગયા. બાઈ પણ પોતે રાજી હતી.

થોડા દિવસ પછી દુકાનના કામે મારે મદ્રાસ જવું પડયું અને કાકા તો કહે કે 'હું જઉં પણ મારી કાયા ચાલે નહીં અને આવું મહત્ત્વનું કામ કોઇના વિશ્વાસે ભળાવાય નહીં.'

'એટલે મને કમને પણ હું મદ્રાસ ગયો અને પછી શું થયું એ ખબર છે?'

એટલું બોલતાંની સાથે તો એ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યો. બહુજ આશ્વાસન અને સમજુત આપ્યા પછી તેણે મને એક કવર આપ્યું અને કહે કે લ્યો આ વાંચો.

આખા કાગળનો સાર એ હતો કે કશળચંદકાકાએ એમાં લખ્યું હતું કે પોતે એ કન્યા સાથે તેની રાજીખુશીથી લગ્ન કર્યું છે અને ઈશ્વરકૃપાએ સંતાન થાય, અને થશે જ એવી મને ખાતરી છે, એટલે મારી મિલકતમાંથી તને રાતી પાઈ પણ મળવા સંભવ ન હોવાથી તારું સારું વાંચતો હો તો બીજે નોકરી ગોતી લેજે. તું ઘરમાં હો અને ભગવાન તને કમત સુઝાડે તો તેમાં મારા જીવતુંય જોખમ છે. એટલામાં સમજજે.

મને એમ થયું કે હું તે કોને રોઉં? મારા બસો રૂપિયાને કે સવજીની કરમકથાને?

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાહેરાત

'ત્યારે એવી ખૂબસુરત લાવોને? હું ક્યાં ના કહું છું! ઓ મારી મા આ આ રે એ!' આટલું બોલતાં બોલતાં મારી મિસીસે છેવટનું હથિયાર હાથ ધર્યું અને ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રોવા લાગી.

આવો ટિટિયારો રોજ થતો પણ આજ મારે માટે જરા વધારે મુસીબત ઊભી થઈ. એવું તો બનતું કે તે ધરાઇને રડી લે એટલે ખાધા પીધા વગર સોડ તાણી સૂઇ જાય. મેં તો ખાઇ પી લીધું હોય એટલે તેના સૂઇ જવાથી મને તો ઊલટી શાંતિ મળતી, પણ આજે તો હજુ તે ચુલો સળગાવી રસોઇની તૈયારી કરતી હતી અને મોકાણ મંડાઇ: ચૂલામાં પાણી રેડી કલેડું ઊંધું વાળી આડી થઇને તે પડી.

વગર અગિયારસે ઉપવાસ કરવા કરતાં ચણા મમરા ફાકી શાંતિ મેળવવાના ઇરાદે હું બાગ તરફ ઉપડ્યો. લોકોના મનોરંજન અર્થે બાગમાં રેડીઓની સગવડ રાખવામાં આવી હતી અને તેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાગમાં રાતના સાડાદશ વાગ્યા સુધી અવર જવર રહેતી. હું ગયો ત્યારે હજુ આઠ–સાડા આઠ થયા હશે અને માણસોની ભીડ જામતી જતી હોવાથી એક બાંકડા ઉપર ખાલી જગ્યા ન હોવાથી જરા દૂર, ઝાડના થડને ટેકો દઈ એક ભાઇ બેઠા હતા ત્યાં જઈ નજીકમાં હું પણ બેઠો; તે એવા ઇરાદાથી કે તેમની સાથે બેઘડી આડી અવળી વાતો કરી મન ઠારૂં.

હું ગયો ત્યારે એ ભાઇ આંખ મીંચીને પડી રહેલા હતા તે એકદમ સતેજ થઇ ગયા અને મારો હાથ ખેંચીને મને તેમની પાસે બેસાડ્યો અને બોલી ઊઠ્યા 'આવો, આવો મિસ્તર! તમે કાયદો જાણો છો?'

'ના.' તેમના વર્તનમાં મને જરા વિચિત્રતા લાગી એટલે ટૂંકથી પતાવી ત્યાંથી છટકવાનો મેં વિચાર કર્યો. પણ એ મને છટકવા દે તેમ ન હતા. ઊલટો મને તેમની વધારે નજીક ખેંચ્યો.

'કંઇ ફીકર નહીં; પણ મારી વાત સાંભળો. મારે જે કહેવું છે તે સાદી સમજની વાત છે. આપણા ગામમાં નાટક કંપની આવી છે તેનો ગઇ કાલે નવો ખેલ હતો તેની જાહેરખબર તમે વાંચી હતી?'

આ ભાઇની બોલવા ચાલવાની·રીતભાત મને જરાએ સમજાતી ન હતી પણ 'જાહેરખબર' એ શબ્દ સાંભળી તેમની વાત સાંભળવા મને જીજ્ઞાસા જાગી. કારણ કે જાહેરખબરની રામાયણમાં જ હું મીસીસ સાથે લડીને આવ્યો હતો. મેં કહ્યું. 'ના; પણ કેમ કંઇ જાણવા જેવું હતું?'

'જાણવા જેવું? અરે મિસ્તર, જાણવા જેવું તો શું પણ તેની હાયમાં તો હું ગાંડો થઈ જઇશ એમ મને લાગે છે.'

મારી ઇન્તેજારી વધ્યે જતી હતી એટલે મેં તેમને બોલવા જ દીધા.

'જાહેરખબરની અંદર લખેલું કે લખલૂટ ખર્ચ કરી નવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સીનસીનેરીની સજાવટ કરી છે, જૂના અને જાણીતા નટો ઉપરાંત કોકિલકંઠી સુંદરીઓ તમારૂં દિલ જીતી લેશે. તમને ખબર છે મિસ્તર! મારી મીસીસને સમજાવ્યું કે ભજન સાંભળવા જાઉં છું અને રૂપિયા બે બગાડી હું ખેલ જોવા બેઠો.

લખલૂટ રૂપિયાનો ખર્ચ કરી તૈયાર કરેલી સીનસીનેરી કેવી હતી, કહું? મહેલ ચીતર્યાં છે કે જંગલ એ પણ ખબર ન પડે એવા જૂના પડદા, અને માથું સોંસરવું નીકળી જાય એવાં અંદર ગાબડાં હતાં. અરે એ તો ધૂળ નાખી પણ દિલ જીતી લે એવી સુંદરીઓને બદલે સૂગરીઓ અને એવી એ કોકિલકંઠી હોત તો ઠીક, પણ બધીજ ભેંસાસૂરી! મિસ્તર તમને શું કહું? બે રૂપિયા બગાડ્યા તેનું તો કંઇ નહિ; મારી મીસીસને ખબર પડી કે ભજન સાંભળવા નહિ પણ હું નાટક જોવા ગયો હતો અને જીવ બાળ્યો તેનુંયે કાંઈ નહિ; પણ આવી જૂઠી જાહેરાત આપી લોકોને છેતરે તે માટે નાટકવાળા ઉપર કેસ માંડી આંખો કેમ ન ઉઘાડી નાખવી, એ વિચારમાં તો હું આંખો બંધ કરી આજ આખો દિવસ ખાધા પીધા વગર અહિંજ બેસી રહ્યો છું. મિસ્તર! તમને કાયદાનું કંઇ જ્ઞાન ન હોય તો તેનો મને રંજ નથી પણ તમારે કોઇ બાહોશ વકીલ સાથે ઓળખાણ હોય તો મારી સાથે ન આવો?'

'પણ ભાઇ સા'બ! તમે પહેલાં મારે ઘેર ન આવો? ગાડીમાં બેસાડીને મારા ખર્ચે લઇ જાઉં.' મને આ ભાઇની વાતોમાં રસ પડવા લાગ્યો હતો.

'પણ તમે કાયદો તો જાણતા નથી પછી તમારે ઘેર જઇને શું કરવાનું?'

'વકીલ પાસે પણ લઇ જાઉં અને નાટકવાળા સામે કેસ લડવાનું જે ખર્ચ આવે તે બધું હું ભોગવીશ. પણ ભાઇસા'બ! તમે ઘેર આવી મારી મીસીસને એટલુંજ સમજાવોને, કે જાહેરાતોજ બધાનું સત્યાનાશ વાળે છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેમ ?' મને તેમની રીતભાતમાં વિચિત્રતા લાગતી હતી. તેના કરતાં સહસ્ત્રગણી મારી રીતભાતમાં તેમને વિચિત્રતા લાગી હોય એમ ડોળા કાઢી મારી સામે તે જોઇ રહ્યા.

'ભાઇસા'બ! વાત જાણે એમ છે કે 'મનોરંજન'નું એકાદ જૂનું પાનું મારી મીસીસના હાથમાં આવી ગયેલું અને તેમાં એક એવી જાહેરખબર હતી કે 'ખૂબસુરત મહિલાઓ હંમેશાં ડો. મસાણીનો ટુથ પાઉડર વાપરે છે.' મારી પત્ની કહે કે મને આ ટૂથ પાઉડર લાવી આપો. મેં કહ્યું કે આવી તો ઘણીયે જાહેર ખબર આવે છે. દાંતના રોગના નિષ્ણાતો તો કહે છે કે આવા દંતમંજનો વાપરવા કરતાં મીઠું વધારે સારૂં. દાંતને સ્વચ્છ રાખે અને મજબૂત બનાવે છે. મારી મીસીસે હઠ પકડી એટલે મારાથી બોલાઇ જવાયું કે પણ આ જાહેરખબર મુજબ તો આ ટુથ પાઉડર ખૂબસુરત મહિલાઓ માટેજ છે. બસ ખલાસ! એણે તો એની માના નામની પોક મૂકી અને મને કહે કે હું ખૂબસુરત ન હોઉં તો બીજી લાવો! કહો ભાઇસા'બ! મારો કાંઇ વાંક! એ તો ખાધા પીધા વગર પડી છે! એ તો જાણે ઠીક પણ મનેય ખાધા પીધા વગર રાખ્યો છે.'

'મિસ્તર! તમે ભૂખ્યા હો કે તરસ્યા તેની સાથે મને કંઇ નિસબત નથી. પણ તમારી હકીકત મારા કેસને મદદકર્તા થઇ પડશે એમ હું માનું છું એટલે પ્રથમ કોઇ વકીલ સાથે નક્કી કરી આપો તો પછી હું તમારે ઘેર જરૂર આવીશ.'

પૂરતો વિચાર કરતાં મને થયું કે મારા કિસ્સાને અને નાટકની જાહેરાતને કંઇ સંબંધ નથી, અને આ ભાઇને મારે ઘેર લઇ જાઉં તોયે વંઠેલી વાત સુધરવા કોઇ સંભવ નથી એટલે આ બલાને તો ઘેર લઇ જવા કરતાં કોઇ વકીલને વળગાડી છૂટા થવું એ વધારે સારૂં છે, એમ વિચારી હું તેમને મારા સ્નેહી કાનજીભાઈ વકીલને ઘેર લઇ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ ભાઇએ કાનજીભાઇને નાટક સંબંધી જાહેરાત વગેરેની બધી વાત સમજાવી તે દરમ્યાન કાનજીભાઇએ કાયદાનાં છ સાત પુસ્તકો તો, વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ઉથલાવી નાખ્યાં હતાં અને પછી ચશ્માં કપાળે ચડાવી ગંભીર મોં કરી બોલ્યા; 'આમાં જરૂર Cheating (છેતરપીંડી) નો કેસ થાય છે.' પછી થોડી વાર પછી મારા તરફ જોઇને કહ્યું: 'જુઓ, આ ભાઇ તમારા સંબંધી લાગે છે એટલે આપણા સંબંધને લઇ મારાથી ખોટી સલાહ નહિ અપાય. ખરી વાત તો એ છે કે આ જમાનો જ જાહેરાતનો છે. રાજાથી માંડી ઘાંચી મોચી આવી પોકળ જાહેરાતો કરે છે એટલે કોર્ટમાં આપણે નહિ ફાવીએ.'

પેલા ભાઇ તો વકીલ સામે ડાચું ફાડીને જોઇ રહ્યા અને કંઇક બોલવા જતા હતા પણ વકીલે તો હાંકયે જ રાખ્યું:

'મારા એક સ્નેહી સ્ટેટમાં કારભારું કરે છે તે કાલેજ કહેતા હતા કે તેમના રાજવીનો જન્મદિવસ હતો તે શુભ પ્રસંગે જાહેરાત કરેલી કે દશ વર્ષની નોકરી થઈ હોય તેવા સ્ટેટ નોકરોને પાંચ વર્ષનો પગાર ઇનામ, જે ખાતેદારને પાંચ વર્ષ ઉપરાંતથી પાછલી બાકી રકમ વિઘોટી વગેરે ભરવાની બાકી હોય તે તમામ માફ. સ્ટેટની હદમાં ચાલતાં અનાથાશ્રમોને દરેકને રૂપિયા પાંચસોનું વર્ષાસન બાંધી આપવું વગેરે. દરેક છાપામાં પણ મોટા અક્ષરે આ હકીકત છપાઈ ગઇ. પણ તમને ખબર છે? એ રાજ્યમાં દસ વર્ષની ઉપરનો એક નોકર જ ન હતો! પાંચ વર્ષની કોઈ ખાતેદારની બાકી રકમ જ ન હતી! અને એક અનાથાશ્રમ સ્ટેટની હદમાં ન હતું! લ્યો કહેવું છે કંઇ?'

'પણ—' મારી સાથે ભાઇ હતા એ વચ્ચે બોલવા ગયા.

'પણ બણ કાંઇ નહિ. ધારાસભાઓમાં, મ્યુનિસિપાલીટીમાં આવવા માટે ઉમેદવારો ઊભા થાય છે એ પણ જાહેરાત નથી કરતા કે અમને ચૂંટવામાં આવે તો અમે આમ કરીશું ને તેમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરશું! પણ ચૂંટાયા પછી કહેલું કાંઇ કરી બતાવી શકે છે? એમ તો દરેક દેશમાં જુઓ તો નવું પ્રધાન મંડળ બંધાય ત્યારે પ્રધાનો પણ ક્યાં તેમની નીતિની અને કાર્યક્રમની ઓછી ઓછી જાહેરાત કરે છે? પણ સરવાળે શું? ખબર છે? એટલે મને લાગે છે કે જાહેરાતની છેતરપીંડીના કિસ્સામાં કોર્ટમાં તમે નહિ ફાવો. હું તો ગાંધીજીના સત્યના વિધાનોને વળગી રહેનારો માણસ છું. ફીની લાલચમાં ખોટી સલાહ આપી કોર્ટના ખર્ચમાં કોઇને ઉતારતો નથી. અસીલોને સત્ય હકીકત કહેવી એ મારો નિયમ છે. પણ હા, સલાહ આપવા બદલ મારી ફીના અડધા કલાકના રૂપિયા પચીસ થાય, જો કે આ ભાઇને તો હું ઓળખતો નથી પણ તમારા સંબંધી હોય તો ફક્ત રૂપિયા દસ લઇશ.' આટલું બોલી કાનજીભાઈ અમારી સામે એક સત્યવકતાની અદાથી જોઈ રહ્યા.

પેલા ભાઇએ મારા સામે જોઈ ધીમેથી મને કહ્યું, 'હું તમારે ઘેર આવું તો વકીલનું ખર્ચ ભોગવવાનું માથે લીધું હતું ને? ચાલો, હું સાથે આવું છું.'

મેં ખીસામાંથી દસ રૂપિયાની નોટ કાઢીને કાનજીભાઈના હાથમાં મૂકી અને પેલા ભાઇની સામે નજર પણ નાખ્યા સિવાય રસ્તે પડી ગયો.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બ્લડ પ્રેસર

મારા જીવને જરા ઠીક ન હતું. મારી પત્ની તો કહે કે દી ને રાત લખ લખ કરો અને પૂરા ઊંઘો યે નહીં તેનું આ પરિણામ; બાકી તો તાવે નથી ને તરિયોએ નથી. પણ મને લાગ્યું કે ડોકટરને તબિયત બતાવવી એ ડહાપણ ભરેલું છે કારણ કે ઉગતા રોગને શરૂઆતથી જ દાબવો જોઇએ એમ બધા કહે છે.

હું દવાખાનામાં ગયો ત્યારે દસ બાર દર્દીઓ તો ત્યાં બેઠા જ હતા અને મારા ગયા પછી પણ બીજા આવ્યે જ જતા હતા. લગભગ બે કલાક સુધી બગાસાં ખાધાં ત્યારે મારો વારો આવ્યો. તે દરમ્યાન મને એ પણ વિચાર આવી ગયો કે મારી પત્નીની સલાહ મુજબ બે કલાક ઘેર તબિયતથી સૂઇ રહ્યો હોત તો જરૂર આરામ થઈ જાત. પણ સ્વભાવે ઘેર તો વાઘ જેવો છું પણ કોણ જાણે કેમ ઘરની બહાર નીકળું કે તરત શરમાળ થઇ જાઉં છું; એટલે ઊઠીને પાછા ઘેર જવાનો તો વિચાર થયો હતો પણ કદાચ ડોકટર સાહેબને ખોટું લાગે એમ ધારી બેસી રહ્યો હતો.

ડોકટર સાહેબે કાંડુ પકડી નાડ ઉપર આંગળાં મૂક્યાં અને છાતી ઉપર ભુંગળું ગોઠવ્યું એવામાં એક બાનુ આવ્યાં. ભુંગળું અને આંગળાં એમને એમ રાખી ડોકટર સાહેબ આ બાનુ સાથે વાતે વળગ્યા. અને વચ્ચે મને પણ પૂછે કે તમને શું જણાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે! એકી સાથે બબ્બે દરદીનાં દરદ પારખી શકે એવા આ ડોકટર સાહેબ માટે મને માન ઉપજ્યું.

'હાં જુઓ ને! તમને ઉતાવળ ન હોય તો બીજા દરદીઓને પહેલાં પતાવી દઉં: પછી ફરીથી આજે એકઝામીનેશન કરી લઉં: મને તો લાગે છે કે તમારી તબિયતમાં ઘણો સુધારો છે.' મલકતા મુખે અને મીઠા સ્વરે બાનુને સાંત્વના આપી ડોકટર સાહેબ મારા તરફ વળ્યા.

બાનુ સાથે ડોકટર સાહેબ વાત કરતાં હતા ત્યારે મારી છાતીએથી ભુંગળું વારે વારે સરી પડતું હતું તે પાછું ખેંચી લેતાં ડોકટર સાહેબ ગંભીર મુખમુદ્રા કરી બોલ્યા કે: 'મીસ્તર! તમારો કેઈસ સીરીઅસ છે: એ કેઈસ ઓફ બ્લડ પ્રેસર!'

'પણ સાહેબ મને......'

'અરે તમને તો શું પણ પ્રધાનને પણ બ્લડ પ્રેસર થઇ જાય.'

'એ હું ના નથી કહેતો સાહેબ! હું તો એમ કહું છું કે કોઈ દિવસ લોહીનું દબાણ થયું હોય એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નથી આવ્યો. મને તો જરા એચે...'

'તે ક્યાંથી આવે? જો દરદીને આવા ખ્યાલ આવી જતા હોય તો પછી ડોકટરો શું જખ મારવા કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હશે? તમને ખબર છે? મીસ્તર! આ રોગ જ એવો છે કે જો બેદરકાર રહેવામાં આવે તો ક્યારે હાર્ટ ફેઈલ થઇ જાય તે પણ ખબર ન પડે.'

કોણ જાણે કેમ પણ ડોકટર સાહેબની વાત સાંભળી મારા મગજમાં કંઇ ન સમજાય તેવી અસર થવા લાગી: મને એમ પણ થયું કે કદાચ લોહીનું દબાણ પણ હોય.

'તમે ધંધો શું કરો છો?'

'સાહેબ! આ જેવું આવડે તેવું, છાપામાં થોડું ઘણું લખું છું.'

'ત્યારે એમ કહોને કે લેખક છો. મેં તમને જોયા ત્યારથી જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુમાન બાંધ્યું હતું. આ રોગ મગજના કામવાળાને જ થાય છે.”

એટલું કહી ડૉકટર સાહેબે ટેબલ ઉપર પડેલું મશીન હાથમાં લીધું: મારા કાંડે પટો બાંધ્યો અને પછી રબ્બરની ભુંગળી મારફત પવન દબાવી મશીનમાં પારો ચડતો હતો તે જોવા લાગ્યા. મારી જિંદગીમાં આ મશીન પહેલી જ વાર જોયેલું એટલે ડૉકટર સાહેબની કુનેહ ઉપર હું રીઝા થઈ ગયો; પણ 'સીરીઅસ: રોગ આગળ વધી ગયો છે: ઈન્જેકશનનો આખો કોર્સ પૂરો કરવો પડશે.' એટલું ડૉકટર સાહેબ બોલ્યા ત્યારે હું ઢીલો થઈ ગયો; મને લાગ્યું કે જરૂર બ્લડ પ્રેસર છે, પણ આટલા દિવસ હું અંધારામાં રહ્યો.

'જુઓ સીસ્ટર! ઇન્જેકશન માટે આજે કલાક રહીને આવજો અને પછી દરરોજ ચાર વાગે આવવાનું રાખજો. એકઝામીનેશન ફી દશ રૂપિયા છે એ તો ખબર છે ને? અને દરરોજ ત્રણ રૂપિયા ઇન્જેકશનના સાથે લેતા આવજો.'

'બહુ સારું સાહેબ! દશ રૂપિયા કમ્પાઉન્ડરને આપતો જાઉં છું' એમ કહી હું ખસ્યો અને મોખ જોઇને દવાખાના બહાર નીકળી ગયો. ખીસ્સામાં રૂપરડી બે હતી. સદ્‌ભાગ્યે ડૉકટર સાહેબ મને પડતો મૂકી તુરત બાનુ દરદી સાથે વાતે વળગ્યા હતા એટલે એ બે રૂપિયા પણ ખીસ્સામાં જ રાખીને જતો રહું છું એવું ધ્યાન ડૉકટર સાહેબનું ન ખેંચાયું.

દવાખાનાથી ખૂબ આઘે જઇ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો અને એ વિચાર આવવા લાગ્યા કે કદાચ બ્લડ પ્રેસર હોય પણ ખરું! આવા પંકાએલા ડૉકટરનું નિદાન કાંઇ ખોટું હોય? પણ પછી ઇન્જેકશનના કોર્સનો વિચાર આવ્યો: રોગ જડમૂળથી કાઢવો હોય તો દુઃખ સહન કરવું પડે પણ ખર્ચનું શું? ઘેર તો હાંડલાં ખખડે છે ને ખર્ચની વાત સાંભળી કયાંઇક મારી પત્નીને પણ આ રોગ લાગુ પડી જાય તો? આવા વિચારોની પરંપરા ચાલતી હતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવામાં અચાનક મોટરનું ભૂંગળું સંભળાયું અને બરાબર એજ ઘડીએ કોઇ મજબૂત હાથે કાંડું પકડી મને એક બાજુ ધકેલ્યો.

'હમણાં કચડાઇ જાત, ખબર છે?'

એ શબ્દો કાન ઉપર અથડાયા એટલું જ: પણ શું બની ગયું તેનું મને ભાન ન હતું. કોણ જાણે કેટલોયે વખત વીત્યા બાદ મને ખ્યાલ આવ્યો કે છાપાના રીપોર્ટર રાઘવજીભાઇ મને આસ્તે આસ્તે આગળ દોરી જતા હતા.

'તમને ખબર છે? 'ધમધમાટ' પ્રેસને સીલ થયાં ને તંત્રીને પકડીને પોલિસવાળા લઇ ગયા.' મને જરા ભાન આવ્યું ત્યારે રાઘવજીભાઇએ સમાચાર આપ્યા.

આટલું કહ્યું ત્યારે તો મને ભાન હતું પણ આ સમાચાર સાંભળીને જાણે ભાન જતું રહેવા લાગ્યું કારણ કે હું 'ધમધમાટ' છાપામાં જ લખતો હતો. મોટરના અકસ્માતથી એ વખતે બ્લડ પ્રેસર વધ્યું જ હશે પણ મને કંઇક એવી અસર થવા લાગી કે મને ચોક્કસ એમ થયું કે મારૂં બ્લડ પ્રેસર જરૂર વધતું જ જાય છે.

'પણ કારણ શું?'

'કારણ પૂછો છો? સરકાર વિરૂદ્ધ ઉઘાડો લેખ છપાય એટલે પરિણામ તો એ જ હોય ને? પણ તમે તો એ લેખ નથી લખ્યો ને? હું 'સરકારની નબળાઇ' એ લેખની વાત કરૂં છું.'

બ્લડ પ્રેસર તો ક્યાં સુધી જશે તેનો મને ખ્યાલે ન રહ્યો. પણ મને થયું કે હાર્ટ ફેઇલની તૈયારી છે. એ લેખ મેં જ લખ્યો હતો.

'રાઘવજીભાઇ! તમારી પાસે અગિયાર રૂપિયા છે?'

'તમારા મગજમાંથી મોટરના ભણકારા હજુ ગયા નથી લાગતા! 'ધમધમાટ' બંધ થવાથી આપણા રોટલા બંધ થયા ને તમે વળી રુપિયાની વાત કરો છો! શું કાંઇ ભાભી માટે ખરીદવું છે?' રાઘવજીભાઇએ ગેલમાં આવી પ્રશ્ન કર્યો:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અરે ભાઈ સા'બ! મારૂં હૃદય બંધ પડવાની તૈયારી કરે છે અને તમને મશ્કરી સુઝે છે. અગિયાર રૂપિયા હોય તો ચાલો મને પહેલાં ડોક્ટર સાહેબ પાસે તેડી જાવ.'

'એમાં આટલા ગભરાઈ શું ગયા છો? 'ધમધમાટ' નહીં તો બીજું: હવે તો છાશવારે નવાં છાપાં શરૂ થાય છે.'

પછી તો મેં તેમને અથથી ઇતિ સુધી સમજાવ્યું કે ડોક્ટરના કહેવા મુજબ બ્લડ પ્રેસરનો રોગ તો મને ઘણા વખતથી લાગુ પડ્યો છે અને આજથી ઇન્જેકશનો શરૂ કરવાનાં છે. તપાસ ફીના રૂપિયા દશ અને ઇન્જેકશનના રૂપિયા ત્રણ આપવાના હતા પણ ખીસ્સામાં બેજ રૂપિયા હોવાથી ઘેર લેવા જતો હતો. લેખ માટે તો સરકાર જેલમાં પૂરે તો યે કોણ ડરે છે? પણ મોટરનો અકસ્માત થતાં રહી ગયો એ વિચારે મને જરા લોહીનું દબાણ વધારે લાગે છે!

ખરૂં કહેવરાવો તો મોટર અકસ્માતના વિચાર કરતાં યે વધારે તો જેલ જાત્રાની બ્હીકે જ લોહીનું દબાણ વધતું જતું હતું પણ હું લેખક જેવો લેખક, રાઘવજીભાઈ જેવા એક રીપોર્ટર પાસે પોચકાં મૂકું એ મારા મોભાને કાંઈ છાજે?

સારા નસીબે રાઘવજીભાઈ પાસે જોઇતા પૈસા હતા એટલે તેર રૂપિયા ચુકવી ડોકટર સાહેબ પાસે ઇન્જેકશન લીધું: અને 'હાર્ટ ફેઇલ' માંથી બચી ગયો છું એમ સંતોષ અનુભવ્યો. જો કે અણધાર્યા ખર્ચમાં ઉતરવાથી બ્લડ પ્રેસર તો વધતું જતું જ હતું.

ઘેર જઈને આરામ લઉં એ વિચારે રાઘવજીભાઈથી જુદા પડી ઘર તરફનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં વિચાર આવ્યા કે લેખ ન લખ્યો હોત તો? અરે લખવાનો ધંધોજ ન લીધો હોત તો? બીજા ધંધા કયાં ઓછા છે? જેલમાં જવું પડશે તો શું થશે? કોર્ટની માફી માગી લઉં તો છૂટા થવાય?

ઘર પાસે આવતાં જોયું તો બારણે મોટું તાળું હતું. મને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયું કે બારણાં ઉઘાડાં હશે. બ્લડ પ્રેસર વધતું જતું હશે એમાં આ તાળું દેખાય છે કે શું? નહીં તો કોઇ દિવસ નહીં ને અત્યારે બપોરના વખતે મારી પત્ની જાય ક્યાં? ક્યાંક હાર્ટ ફેઈલ ન થઈ જાય એટલા માટે છાતીએ હાથ દબાવી ઓટલા ઉપર બેસી ગયો. ક્યાં સુધી ત્યાં બેસી રહ્યો એ તો ખબર નથી પણ 'સાંભળો છો?' એમ કહી મારી પત્ની ઢંઢોળતી હતી ત્યારે જ મને ભાન આવ્યું.

'રોજ આવતા'તા ઈ ટેમે ઘરે ના'વ્યા એટલે મને ફકર પેઠી એટલે હું તો રાઘવજીભાઈનાં વહુને પૂછવા ગઈ; એણે તો સનાન સમાચાર દીધા કે તમને પોલીસવાળા પકડીને લઈ ગયા છે ગેટે: ને સાંભળો છો? પછી મારો જીવ ઝાલ્યો રીયે! ગઇ ગેટ ઉપર. પણ ત્યાં તો ભોજીયોભાએ ન હતો. ને સાંભળો છો? રાઘવજીભાઈનાં વહુ તો કહે કે તમે સરકારનું કાંઈ છાંટયું એમાં પકડ્યા છે. પણ છાપે ઇમાં શું? બારવટીયાનેકોઇ કેમ તંઈ પકડતું નથી? ને સાંભળ્યું? લ્યો હાલો હવે ઘરમાં.' ઘરમાં તો ગયો પણ આને શી રીતે સમજાવું કે મને બ્લડ પ્રેસરનો રોગ લાગુ પડ્યો છે અને કોર્ટમાં ઊભા રહેવું પડશે ત્યારે કદાચ હાર્ટ ફેઇલ પણ થાય.

પણ ઈશ્વર પાધરો એટલે એવું કાંઈ ન બન્યું. સાંજે રાઘવજી-ભાઇ ઘેર આવ્યા ત્યારે કહ્યું કે 'ધમધમાટ' પ્રેસને સીલ લાગ્યાં એ વાત બધી ખોટી છે. એ તો ફક્ત સનસનાટી ભર્યા સમાચાર આપવાની ખાતરજ મેં ગામમાં વાત વહેતી મૂકી હતી. ફોજદાર સાહેબ પ્રેસમાં આવ્યા હતા એ ખરૂં પણ એ તો ફક્ત ચા પીવાજ આવ્યા હતા. પણ હાં, તમને ઇન્જેકશનથી આરામ તો જણાય છે ને? લોહીનું દબાણ કંઈ હલકુ પડયું?'

શું જવાબ આપું!

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કાં કેમ છો?'

પ્રાંતિક ભાષામાં પૂછાએલ આ પ્રશ્ન માત્ર કાઠિયાવાડમાં જ પૂછાય છે એવું નથી. દુનિયાભરના શહેરો, ગામો અને વનવગડામાં પણ આ પ્રશ્ન પોતપોતાની ભાષામાં ચોવીસ કલાકની અંદર કંઇ લાખો વખત પૂછાતો હશે. રંભલી રૂખલીને મળે, જગાભાઈ ભગાભાઈને મળે, શાકવાળો ભાજીવાળાને મળે, ટુંકામાં ગમે તે સ્ત્રી કે ગમે તે પુરૂષ એકબીજાને મળે કે તરત જ વાતનું મંગળાચરણ આ પ્રશ્નથી થાય છે.

ખૂબી તો એ છે કે સામો માણસ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે કે નહીં તેની પૂછનારને જરા યે જીજ્ઞાસા નથી હોતી. જવાબ આપ્યો કે નહીં તેનો પણ ભાગ્યે જ ખ્યાલ રહેતો હશે. સામો માણસ માંદો તો નથી જ એમ જાણ્યા છતાં યે આ પ્રશ્ન પૂછાય છે; એથી યે વધારે ખૂબી ભરેલો પ્રસંગ તો ત્યારે બને છે કે કોઇ માણસને ડોકટર મળે તો ડોકટરને પણ એજ પ્રશ્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરે છે 'કાં કેમ છો?' કદાચ આ પ્રશ્ન ડૉકટર પૂછે તો હજુ વ્યાજબી ગણાય કારણ કે આપણને ઠીક ન હોય તો તેની ફી શરૂ કરવાની વેતરણમાં પડવાનું તેને ફાવતું આવે.

પણ જો અમારા ગામના દુર્બળભાઇને ભૂલેચૂકે કોઈ આ પ્રશ્ન પૂછે તો પૂછનારનું તો આવી જ બન્યું કે પાકા બે કલાકની સજા ભોગવવી પડે, 'કાં કેમ છો?' એ પ્રશ્નનો જવાબ નહીં આપતાં દુર્બળભાઈ, આપણી તાંબા જેવી કાયા હોય તો યે આપણી તબિયત સાચવવા માટે સલાહના શીશા ઠાલવી નાખે. 'તમે લીંડીપીપરનો પ્રયોગ ફક્ત એક મહીનો કરી જુઓ ને પછી પથ્થર જેવું શરીર થાય છે કે નહીં!' એ રીતે શરૂઆત કરી આપણો હાથ ખેંચીને દુર્બળભાઈ તેમને ઘેર તેડી જાય. ઘેર જતાંની સાથે એટલી તાણ કરે કે મને કમને પણ આપણે એકાદ લીંડીપીપર તો ચાવવી જ પડે, પછી, પોતે બહુ નાના હતા ત્યારે કુંડીમાં પડી ગએલા અને ત્યારથી તેમનું ફેફસું બગડયું છે અને દેશી વઇદાં પ્રમાણે, અનેક ઉપચારો કર્યા તેમજ યુનાની, બાયોકિમિક, વિલાયતી વગેરે અનેક દવાઓ લીધી છતાં શરીર ઠેકાણે નથી આવતું તેની લંબાણથી વાત કરી કબાટમાં સંગ્રહી રાખેલી અનેક પ્રકારની દવાઓનું પ્રદર્શન બતાવે.

જો કે આ વાત તો મારે મારી ધર્મપત્નીના વ્હાલસોયા સ્વભાવને લઇને જ ઉખેળવી પડી છે. બહારના કામકાજથી પરવારી ઘેર આવી આરામ માટે જરા આડો પડું તો તે તરત જ પૂછે કે 'આજે કેમ આમ?' અને પછી 'માથું દાબવું છે? પગ દાબવા છે?' એવા પ્રશ્નો પૂછી જવાબની રાહ વગર જ પતિસેવાના ધર્મ બજાવવા બેસી જાય, અડધી રાતે જ્યારે હું ભર ઊંઘમાં હોઉં ત્યારે આખું શરીર હચમચાવી મૂકે અને પછી પૂછે કે 'જાગો છો?' હું કહું કે 'ના' એટલે કહેશે કે 'ત્યારે તો મેં તમને અમથા જગાડ્યા પણ હવે જાગ્યા છો ત્યારે જરા દૂધ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પી લ્યોને, જમતી વખતે પણ ન લીધું ને સૂતી વખતે પણ માન્યા નહીં.' અને પછી અમારા બંને વચ્ચે નીચે મુજબ વાર્તાલાપ શરૂ થાય.

'મને દૂધ ફાવતું નથી.'

'ત્યારે સોડા પીઓને. હેર આવ્યા ત્યારથી મેં તો જાણી લીધું છે, કે આજે તમને ઠીક નથી.'

'સોડાથી તો ઉલટા મને ઉબકા આવે છે.'

'ત્યારે દૂધ ને સોડા બંને સાથે કરીને લાવું? હું સુવાવડ પછી માંદી પડી ત્યારે ડૉકટરે મને દૂધ સોડા જ પીવાની ભલામણ કરી હતી ને?'

'એના કરતાં તો મને દૂધ ફાવે.'

'ત્યારે હું તો કહેતી જ હતી. લ્યો ઉનું કરીને લાવું છું.'

'ઠંડુ યે ચાલશે. પણ ખરૂં પૂછે તો મને પાણી પીવાની યે ઇચ્છા નથી.'

'તમે આવા તે કેવા? પેટમાં કંઇ નાખો નહીં પછી માંદગી શેની જાય?'

'પણ હું ક્યાં માંદો છું.'

'માંદા નથી એમ ને? તમે ભલેને છૂપાવો. તમે મારી દયા ખાતા હશો કે આ બાપડી પાસે ક્યાં સેવા કરાવું? પણ તમે છો તો મારે બધું યે છે ને પછી—'

'પણ તું રડે છે શા માટે? હું ક્યાં કહું છું કે હું કાંઇ નહીં પીઉં?'

'પણ તમને તો કંઈ ફાવે નહીં. થોડું મધનું પાણી તો પીઓ.'

ખરૂં કહેવરાવો તો ઊંઘવાની વહેલી તક મળે તે માટે હું વધારે વિવાદમાં ઉતર્યા વગર મધનું પાણી પી લઉં અને ત્યારે જ તેના જીવને નીરાંત વળે. પણ સવારે ઉઠું ત્યાર પહેલાં તો આડોશીપાડોશી બધાને તે ખબર પહોંચાડી આવી હોય અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉઠતાંની સાથે જ એ ભાઇઓની પ્રશ્નોત્તરી શરૂ થાય કે 'કાં કેમ છો? હવે તો ઠીક છે ને?'

મારી ધર્મપત્ની સાથેના વાર્તાલાપના પ્રતાપે અડધી રાતનો ઉજાગરો તો હોય અને ઉઠતાંની સાથે માથા ઉપર માણસો ઊભા હોય એટલે તબિયત ન બગડી હોય તો યે બગડે પણ 'હવે ઠીક છે' એમ જવાબ આપી બધાંને વિદાય કરૂં એટલે મારી ધર્મપત્ની તરત જ નજીક આવીને પૂછે કે, 'ના ના સાચું કહો ને, સાચ્ચેજ ઠીક છો?'

'ત્યારે શું ખોટું કહું છું? તારે મધનું પાણી પાવું હોય તો લાવ પી લઉં પણ હવે જરા જંપ.' કરડાટીભર્યા શબ્દો સાંભળી આખો દહાડો મારી સાથે તે ન બોલે પણ રીસ ઉતરે એટલે પહેલો સવાલ તો એ જ હોય કે 'કાં કેમ છો?'

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

ચોકડીનો વિજય

મત નોંધણીનો દિવસ હોવાથી હું અમારા પાડોશી પ્રજા-રામભાઇને ઘેર ગયો હતો કારણ કે તેમણે કહ્યું હતું કે આપણે બધા ભેગા થઇને જઇશું. મેં તેમને પૂછ્યું કે, 'કાકા! કોને મત આપવા ધાર્યું છે?' એટલે કહે કે, 'ભાઇ, કોન્ગ્રેસવાળાનેજ હોય ને? અંગ્રેજોને કાઢ્યા ત્યારે ય આપણે તો કાંઇ દેશસેવા કરી નહીં. ખાદીનાં કપડાં યે ન પહેર્યાં ને જેલમાં યે ન ગયા. કોન્ગ્રેસ-વાળા ન હોત તો રાજાઓની જડ પણ કોણ કાઢત? એટલે કોન્ગ્રેસ-વાળાને મત આપીને તો પાપ ધોવા જેવું છે. પણ ભાઇસાબ! ચૂંટણીની તો ભારે ધમાધમ. બધાય દેશમાં આવું થતું હશે?'

'એ તો આપણાં સૌરાષ્ટ્રમાં મોટો ભાગ અભણ છે અને રાજકારણમાં કંઇ સમજ પડે નહીં એટલે એક બીજા પક્ષ પોત પોતાના પક્ષને મત અપાવવા ધમપછાડા કરે. પણ બધું નવું છે ત્યાં સુધી: પછી તો પ્રજા પણ સમજતી થઇ જશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ત્યારની વાત ત્યારે. પણ ભાઇસા'બ! બચુડાની બાને આજ સમજાવવી પડશે ત્યારે તો જાણે નેવે પાણી આવવાનાં: સાવ અજ્ઞાન માણસને શી રીતે સમજાવાય?'

'હા હા અમે સાવ અગનાની; ભોટ. પછી કંઇ કે'વું છે?' એટલું બોલતાં બોલતાં પ્રજારામભાઇનાં ધર્મપત્ની જીવીબાઇ રસોડામાંથી બહાર આવ્યાં અને આગળ ચલાવ્યું કે, 'તંઇ પરણી ને લાવ્યા ત્યારે ભણાવવી'તીને? ગામડામાં બાપે બચારાએ બે ચોપડી ભણાવી તંઇ તો સહીનો લીટો તાણી જાણું છું. મેં તો ઈ વખતેજ તમને કહ્યું'તું કે અમારા પાડોશીના દીકરાની વહુ રૂખડી તાર આવે તોય વાંચે અને મને બે શબદ શીખડાવો તો કામ લાગશે. પણ ઈ વખતે તમારી આંખું ન ખૂલી. ઈ તો સારૂં છે કે હું બધું યાદ રાખું છું નહીં તો તમો તો દૂધવાળાનેય મણને બદલે બે મણના પૈસા ચૂકવી દીયો. પરણ્યાંને ત્રીસ ત્રીસ વર્ષ તો નીકળી ગયાં અને સાત છોકરાની મા થઇ ત્યારે તમને ગમ આવી કે હું અભણ છું, અગનાન છું. એમને?'

ચૂંટણી જંગ તો એક બાજુ રહ્યો પણ કાકા અને કાકીનો જંગ જામી ન પડે એટલા માટે હું વચ્ચેજ બોલી ઊઠ્યો કે, 'કાકી! તમે તો દુનિયાનેય વેચી ખાવ તેવાં છો. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં કેટલાંયે સ્ત્રી અને પુરૂષ એવાં હશે કે કોને મત આપવો એ સમજણ ના પડે.'

'તો ઠીક. નંઇ તો મનેય ખબર છે કે ઈ કોંગરેસવાળાને મત નથી દેવો. જમના ફૈ કેતાં'તા કે ઈ ધોળી ટોપીવાળાએ તો મંદિર અભડાવ્યાં: ઢેઢ ભંગીને ય અંદર પેસવા દેવાનો કાયદો કાઢ્યો છે.' ગોઠણ વાળીને કોણી ઢીંચણે ટેકવી હડપચીએ હાથ મૂકી કાકી સામે ગોઠવાયાં.

કાકાને જાણે આંચકો લાગ્યો અને દયામણું મોં કરી મારા તરફ જોઇ રહ્યા: એટલે કાકી સામે લડાઇ કરવાની જવાબદારી મેં ઓઢી લીધી. અને કાકીને કહ્યું કે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ત્યારે કાંઇ સામાવાળાને મત દેવાય? એ હિંદુ મહાસભા વાળાએ તો ગાંધીજીનું ખૂન કરાવ્યું છે.'

'હવે રાખોને! ઇ યે મને જમના ફઇએ સમજાવ્યું છે. હિંદુસભાવાળા કાંઈ બધાય ગાંધીજીને મારવા નો'તા ગ્યા.'

'એ તો જાણે ઠીક પણ પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, સરદાર વલ્લભભાઈ વગેરે દેશના ભલાને માટે અત્યારે કેટલી મહેનત ઊઠાવી રહ્યા છે? આપણે તો–'

'ઓ હો હો હો. ઈમાં તે શું મોથ મારવાની છે. મને સત્તા આપે તો હું યે રાજ ચલાવું. તમારા કાકા જેવા માથાભારે માણસ સાથે આટલા દી અમથો સંસાર ચલાવ્યો હશે!'

સારૂં થયું કે કઢી ઉભરાણી હોય કે પછી બીજા કોઇ કારણે રસોડામાંથી ઠામ નીચે પડ્યાનો ખખડવાનો અવાજ આવ્યો એટલે કાકી રસોડામાં ગયા ત્યારે જ કાકાની જીભ છૂટી. અને મને ધીમેથી કહેવા લાગ્યા કે:

'ભાઇસા'બ! જવા દ્યોને માથાકૂટ. ઈ જમનાએ એને ભૂત ભરાવ્યું છે તે એનાં ભેજામાંથી નહીં નીકળે. ધરમની વાતું જ એવી છે. ભણેલા માણસોને ય સમજાવવા ભારે થઈ પડે તેવું છે. પછી બાયડીયુંનો શું વાંક? નોંધણીના કામે આપણે એકલા જઇ આવીએ. બચુડાની બાને લઇ જવાનું જ બંધ રાખીએ. કોઇ પૂછશે કે તમારાં પત્નીને કેમ લાવ્યા નથી તો કહી દઇશ કે સુવાવડ આવી છે.'

હસવાનું રોકી રાખીને કાકાને કહ્યું કે, 'એમ કહેવાની પણ કંઇ જરૂર નથી. મત આપવા કોઇ ન જાય તો કંઇ ગુન્હો બનતો નથી. પણ કાકી જ ઘેર બેસી રહે તેવાં નથી તેનું કેમ? એક રસ્તો છે. આપણે તો મત નોંધાવવા જઇએ પણ રસ્તામાં મારી પત્નીને કહેતા જઇએ કે કાકીને એવું કહેજે કે સ્ત્રીઓ માટે આવતી કાલ ઉપર મુલ્તવી રહ્યું છે: કદાચ વાત સીધી ઉતરી જાય.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અરે ભાઈસા'બ! પણ એને છેતરી છે એમ જાણશે એટલે તમારૂં અને તમારી શ્રીમતીનું આવતી કાલે આવી બન્યું જ સમજજો.'

'કંઈ ફીકર નહીં. ત્યારની વાત ત્યારે.' મેં એટલું કહ્યું ત્યારે કાકાને જરા હિંમત આવી અને અમે ઉપડ્યા.

મત નોંધાવીને હું બારોબાર બીજા કામે ગયો હતો એટલે સાંજે ઘેર મોડો પહોંચ્યો. મારી પત્ની મને જોઇ રડી પડી અને કહે કે, 'કાકી તો માન્યા નહીં અને મત નોંધાય છે ત્યાં મને લઇ ગયાં: એ તો ઠીક પણ તમે મને કોન્ગ્રેસના વાવટાનું નામ નોંધવાનું કહ્યું હતું પણ કાકીએ મને ધમકાવીને એ વાવટા સામે ચોકડી કરાવી. મને કહે કે એ કોન્ગ્રેસીઆ નકામા છે એનાં નામ ઉપર ચોકડી મૂક. પછી હું શું કરૂં?'

'અરે ગાંડી: વાવટા સામે ચોકડી મૂકી એટલે તો કોન્ગ્રેસનું જ નામ નોંધાવ્યું કહેવાય. જેનું નામ આપવાનું હોય તેની સામે ચોકડી જ મૂકવાની હતી. ચોકડી મૂકી એટલે કંઈ નામ કાઢી નાખ્યું ન કહેવાય. કાકી પણ બરાબર છેતરાયાં. જમના ફઇએ ભણાવ્યું પણ બધું ય પાણીમાં. જો જે હવે કાકીને વાત ન કરતી.'

કાકાને જ્યારે મેં આ વાત કરી ત્યારે તેમને અડધો શેર લોહી ચડયું હશે. તેઓ બોલી ઊઠ્યા કે, 'અંતે તો સત્ય જ તરે છે!'

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સત્યવાદી સતીશભાઈ

વિક્રમરાજાના શકને સંવત લેખવામાં આવે છે એ વિક્રમ ઉજ્જનનો રાજા હતો કે પછી કોઇ બીજો હતો, રામ રાજા તેમનાં કરતાં પહેલાં થઇ ગયા હોય તો બરાબર સંવત્સરના છેલ્લા દિવસેજ દિવાળીનો તહેવાર કેવી રીતે ગોઠવાઈ ગયો; યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરનારા રાક્ષસોનો ધ્વંસ કરી રામ ઘેર આવ્યા તેને માટે કે પછી રાવણના પંજામાંથી સીતાજીને છોડાવીને ઘેર આવ્યા તેનો આ ઉત્સવ ઉજવાય છે કે કેમ એ બધા પ્રશ્નોમાં પુરાવાદીઓ માથાં મારે છે. પણ સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્ર કલિયુગમાં થયા કે સત્યયુગમાં એ મહત્વની બાબતમાં કેમ કોઇ અન્વેષણ કરતું નહીં હોય એ આશ્ચર્યની વાત છે.

આ વિચારો મારા નથી પણ સતીશભાઇના છે. તેમની દલીલ એવી હતી કે જો હરિશ્ચંદ્ર સાચ્ચેજ સત્યયુગમાં થયો હોત તો તેની આટલી નામના થાત નહીં કારણ કે સત્યયુગ નામજ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બતાવે છે કે એ યુગમાં સત્યનુંજ અસ્તિત્વ હોઇ શકે. અને સત્યના જમાનામાં કોઇ સત્ય બોલે તો એ મામૂલી બાબત હોઇ તેને ખ્યાતિ મળેજ નહીં. પણ એ યુગમાં કોઇ અસત્ય વદનારો પાક્યો હોત તો તે અવશ્ય પંકાત. એટલે જો વ્યુત્ક્રમની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આ કલિયુગમાં જે અસત્યનોજ યુગ છે તેમાં કોઈ મનસા, વાચા અને કર્મણા સત્યપરાયણ જીવન ગાળે તો જરૂર તે દેવસમાન છે.

સતીશભાઇનાં ભેજામાં નાનપણથીજ આ વિચારોએ ઘર ઘાલ્યું હતું. અને જ્યારે તેમનાં લગ્નની વાત નીકળી ત્યારે તેમણે માબાપને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂણાવી દીધું હતું કે મારે લગ્ન નથી કરવાં. કારણ કે સ્ત્રી જો મને પૂછે કે તમે મને ચાહો છો અને હું ચાહી ન શકું એવી સ્ત્રી મને મળે તો હું જરૂર કહું કે હું તને નથી ચાહતો. વળી તેમની એવી માન્યતા હતી કે સંતાનોને કારણેજ માબાપ જુઠું બોલતાં શીખે છે અને સંતાનોને બચપણથીજ જાણે અજાણે અસત્યનાં પાઠો ભણાવે છે. બાળક રડતું હોય તો મા કહેશે હાઉ આવ્યો. હાઉ આવ્યો ન હોય છતાં હાઉ આવ્યો એમ કહી પોતે અસત્ય બોલે છે. એટલુંજ નહિ પણ બાળક ઉપર જૂઠા સંસ્કાર પાડે છે. રેલગાડીમાં મુસાફરી કરતા તેર વર્ષના બાળકને શીખડાવવું પડે છે કે કોઇ પૂછે તો કહેજે કે અગિયાર વર્ષનો છું. નહીં તો આખી ટીકીટના પૈસા આપવા પડશે. આ બધી દલીલોની સચોટતા પ્રમાણીને તો નહીં હોય પણ દીકરો મૂર્ખો પાક્યો છે એમ ગણીને કદાચ માબાપે લગ્ન કરવાનું માંડી વાળ્યું હશે. કારણ કે પાંત્રીસ વર્ષની વયના સતીશભાઇ હજુ વાંઢાજ છે.

સતીશભાઇ માનતા કે ગાંધીજી ભલે સત્યનો પ્રચાર કરે પણ એ ‘સત્યવાદી ગાંધીજી’ એવી રીતે નહીંજ ઓળખાય કારણ કે સત્યના પ્રયોગો સંદિગ્ધ ન હોવા જોઇએ. પણ સ્પષ્ટ ને દુનિયાથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊઘાડી આંખે દેખી શકાય તેવા હોવા જોઇએ. આના સમર્થનમાં સતીશભાઇ કહેતા કે મને જો કોઇ પૂછે કે તમને કેટલાં વર્ષ થયાં તો હું પાંત્રીશ ન કહું પણ પાંત્રીશ વર્ષ ચાર મહિના ત્રણ દિવસ અને ઘડી પળ બરાબર યાદ નથી. યાદ નથી એમ પણ નહીં પણ જાણતો નથી એમજ કહું.

પરિણામે આ હડહડતા જૂઠાણાંનાં જમાનામાં પગભર ઊભા રહી જીવન જીવવા માટે દુનિયાની નજરમાં સતીશભાઈ નાલાયક ઠર્યા. તેમના પિતાએ બહુ જ લાંબો વિચાર કરી સતીશભાઈને સરકારી દફતરમાં ટાઈપીસ્ટ તરીકે નોકરીમાં દાખલ કરાવેલા એ એવા ખ્યાલથી કે એ નોકરીમાં અસત્ય બોલવાનો પ્રસંગ જ ન આવે. પણ વિશ્વામિત્ર જેમ હરિશ્ચંદ્રની પાછળ આદુ ખાઇને અડ્યા હતા તેમ કોઇ અકળ શક્તિ સતીશભાઈની પરીક્ષા કરવા પાછળ પડી હતી.

એક બીજા સ્ટેટોની તકરારોમાં કારભારીઓ અગર પેચોટી કામદારો સતીશભાઈ પાસે પહોંચી જતા હતા અને આડા સવાલ કરી જાણવાનું જાણી લેતા હતા. 'કેમ સતીશભાઈ! અમે ધારીએ છીએ કે મોટા સાહેબનો શેરો અમારા સ્ટેટનાં લાભમાં જ હશે.' એ પ્રશ્નના જવાબમાં સતીશભાઈ ભસી મરતા કે, 'જુઓ હું કોઇ દિવસ અસત્ય બોલતો જ નથી. તમારી માન્યતા ખોટી છે. સાહેબનો શેરો તો તમારા ગેરલાભમાં છે.' આ પ્રમાણે છેવટનો હુકમ થતાં પહેલાં બધી વાત બહાર પડી જતી. સાહેબના ધ્યાન ઉપર આ વાત આવતાં તેમણે સતીશભાઇનો ખુલાસો માગ્યો હતો. સ્નેહી સંબંધીઓએ સતીશભાઇને સમજાવ્યા કે હું કંઇ જાણતો નથી એમ કહેજો નહીં તો નોકરી ગુમાવી બેસશો પણ સતીશભાઈ તો સૌને એમજ કહેતા કે 'સતિયા સત નવ છોડીએ જબલગ ઘટમેં પ્રાણ.' સદ્ભાગ્યે બીજી સજા નહીં કરતાં સાહેબે ફક્ત ખડખડિયું જ પકડાવ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમના પિતાએ સતીશભાઇને વેપારી લાઇનમાં પણ તાવી જોયા. પણ સતીશભાઇ ત્યાં યે પાછા ન પડ્યા. ઘરાકોને ભરતિયાં બતાવી ખરીદ ભાવ પણ બતાવી દેવા લાગ્યા.

છેવટ કંટાળીને તેમના પિતાએ મંદિરના મુખીઆજીની જગ્યા મેળવી આપી, જેથી આવા ધર્મસ્થાનમાં તેમની સત્યની ભાવનામાં કોઇ પણ જાતની આડખીલી ઊભી ન થાય. પણ ત્યાં પણ સતીશભાઇએ પોત પ્રકાસ્યું. કોઇ પૂછે તો છડે ચોક કહેતા કે મંદિરના મહારાજ તો અંદરખાને રંગ રાગ ઊડાવે છે અને દારૂ પણ પીએ છે.

પછી તો વગર પરસેવે બાપની કમાણી ઉપરજ જીવવાનું સતીશભાઇનાં ભાગ્યમાં રહ્યું. નાના બાલકો પણ સતીશભાઇને જતા જોઈ ટોણો મારતા કે જુઓ 'સતવાદીની પૂંછડી.' પણ સતીશભાઇ તો આમાં આનંદ અનુભવતા; તેમની સત્યની ભાવનાને પોષણ મળતું.

પણ એક દિવસ સતીશભાઇની કસોટીનો આકરો પ્રસંગ ઊભો થયો. સમીસાંજનું ટાણું હતુઃ સતીશભાઇએ એક ગલીમાં વળાંક લીધો કે તરતજ એક ગુંડો હાથમાં છરો લઇ સામે ધસી આવ્યો,

'બોલો, અલ્લાહુઅકબર.'

સતીશભાઇ આનો કંઇ અર્થ જાણતા ન હતા એટલે શિક્ષક આંક ભણાવે અને વિદ્યાર્થીઓ ઝીલે તેમ સતીશભાઇ 'અલ્લાહુ-અકબર' એમ ભણી ગયાઃ પણ જ્યારે ગુંડાએ કહ્યું કે બોલો મંય મુસ્લિમ હું. ત્યારે સતીશભાઇએ ગલ્લા તલ્લા કર્યાં કે હા હા ભાઇસા'બ તમે મુસલમાન છો. પણ જ્યારે ગુંડાએ ફરીથી પડકાર કર્યો કે 'એસા બોલો મંય મુસ્લિમ હું, નહીં બોલેગા તો જાનસે જાયગા' અને છરો સામે ધર્યો ત્યારે સતીશભાઇ બોલી ઊઠ્યા કે 'ભાઇસા'બ! મારીશ નહીં એકવાર નહીં પણ સાડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સતરવાર મુસલમાન.'

આ બનાવ પછી સતીશભાઇનાં મનમાં ગડમથલ થતી કે હું જૂઠું બોલ્યો એમ કહેવાય કે નહિં? જીવ બચાવવા કંઇ બોલવું પડે તો એમાં વાંધો ખરો? પ્રસંગ આવે ખુદ કૃષ્ણ ભગવાન પણ ક્યાં સત્યથી વેગળા જતા ન હતા? અને બીજા કોને આ વાતની ખબર પણ પડવાની છે?

પણ થોડા દિવસ પછી ફરી એજ ગુંડો સતીશભાઇનાં ઘરમાં ઘુસી આવ્યો. સતીશભાઇ આઘા પાછા થવા ગયા પણ ગુંડાએ તરતજ કહ્યું કે દીકરા! ડરીશ નહીં હું મુસ્લિમ નહીં પણ તારા જેવો હિન્દુજ છું. અને પછી બનાવટી દાઢી સતીશભાઇના પિતાએ દૂર ફેંકી દીધી.

'દીકરા! જમાનાને ઓળખી હવે કંઇ ધંધો કરે તો ઠીક.'

'પણ બાપા!—'

'બાપા ફાપા કંઇ નહીં. દીકરા! આતો કળિકાળ–અસત્યનો યુગ–સત્યનો રાહ ભૂલવામાં જ મજા છે.'

સતીશભાઈ હવે વકીલાતનો ધંધો કરે છે. અસત્યના પાયા ઉપર સત્યની ઈંટો મૂકી ન્યાયની ઇમારત ચણે છે.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચમત્કાર

'મીસ્તર! જોતા નથી?'

'કેવો બેહૂદો પ્રશ્ન? જોયા વગર બેઠા હોત તો આપના ખોળામાં આવીને પડ્યો ન હોત?'

ગાડી આખી ચિક્કાર હતી. આ કંપાર્ટમેંટમાં નજર નાખતાં જણાયું કે, કોઇ એવો માઇનો પૂત ન હતો કે ધક્કો મારી નીચે ગબડાવે. જો કે ચાર પાંચ જણા ઊભા હતા પણ ન જેટલી જગ્યા જોઇ મેં તો 'પોલા દેખતે પેસ જાવ' એ સૂત્રને અમલમાં મૂકી દીધું; એટલે જ એક સાયકાંગલા ભાઇએ, ઉપર મુજબ ઓચરી, જરા આઘા ખસીને, ઉલટી જગ્યા કરી આપી.

'મીસ્તર! પણ મારૂં ફેમીલી બેઠું છે.'

'આપનું ફેમીલી એ મારૂં ફેમીલી.' ડાબી તરફ ભાઇ અને જમણી તરફ બેઠી દડીનાં બાઈ સંકોચાઇને બેઠાં હતાં તેમની તરફ નજર ફેરવી મેં ફેંક્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમે શું સમજો છો?' એમ કહી આવેશમાં ભાઈ ઊભા થઈ ગયા એટલે પહોળા થઈ બેસવાની મને સગવડતા મળી, અને મેં આગળ ચલાવ્યું:

'તમે સમજતા નથી; હું તો સમજું છું કે ફેમીલી એટલે કુટુમ્બનાં માણસો, અને જો ધર્મશાસ્ત્રો કોઈ દિવસ આપે વાંચવાની તસ્દી લીધી હોય તો કબૂલ કરશો કે માનવ માત્ર એક જ કુટુમ્બનો ફાલ છે.' બીજા પેસેન્જરો તરફ, ધર્મગુરૂની અદાથી હસી, તેમની સંમતિ માટે હું જોવા લાગ્યો પણ જાણે બધા યે ભોટ હોય એમ ડાચાં વકાસી મારી સામે જોઈ રહ્યા હતા.

'અરે મીસ્તર! હું કહું છું કે મારાં વાઈફ છે.' અવાજ ધૂંધવાતો હતો પણ સંકડાઈને ભાઈ પાછા જગ્યા ઉપર ગોઠવાયા.

'પણ હું ક્યાં કહું છું કે મારાં વાઈફ છે? આપને બાપ તો ન કહું પણ આપનાં વાઈફને તો જરૂર મા કહીને બોલાવું.'

'મીસ્તર! જીભ કાબુમાં રાખીને બોલો.' એ ભાઈ પાછા ઊભા થઈ ગયા.

'પણ એમાં આટલા બધા ઉતરી શું પડો છો? મેં કાંઈ ઓછી આપને ગાળ દીધી છે?'

'ગાળ નહીં ને ગાળનો બાપ.' એક સમજદારનો દીકરો બોલી ઊઠ્યો અને બધા પેસેન્જરો હસી પડ્યા.

'બસકે! બધા યે એક ગાડામાં ચડી બેઠા!' તલવાર મ્યાન કરવા મેં વિચાર કર્યો પણ ત્યાં તો ભાઈ બોલી ઊઠ્યા, 'મીસ્તર! આ બાજુ આવી જાવ હું તે બાજુ જાઉં છું.'

'એ વ્યવહારની વાત છે. બાકી .ગાડી ક્યાં કોઈના બાપની છે?' હું આઘો ખસ્યો એટલે ભાઈ બાઈ ભેગાં ગોઠવાયાં.

'કહું છું કે મીસ્તર! બાપ સુધી ન જાવ.'

'નહીંતર?' મેં જરા આંખો કરડી કરી.

'બોલ્યા વગર બેસી રહોને. આ સ્ટેશને તો ઉતરી જવાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે.' ભાઇની હૂંફમાં બાઇને બોલવાની હિંમત આવી.

'તને શું ખબર પડે? આવાને તો ચમત્કાર ન બતાવીએ તો ભવિષ્યમાં બીજા નબળા પોચા પેસેન્જરોને સતાવતો જ રહે.'

'ચમત્કાર! આ જમાનામાં ચમત્કાર તો ડગલે ને પગલે થાય છે. પેપરોમાં તો આવે છે; પછી ખરું હોય કે ખોટું. એક બાઇએ એકી સાથે પાંચ છોકરાંને જન્મ આપ્યો.' મેં જણાવ્યું.

'એમ તો મેં પણ સાંભળ્યું છે કે એક બાઇએ વાંદરું જણ્યું. ફક્ત પૂંછડું જ નહીં.' એક પેસેન્જરે ચમત્કારમાં ઉમેરો કર્યો.

'એમ તો ઘણું યે બને છે. અમારા ગામમાં એક વાછડીને પાંચ પગ ને બે માથાં હતાં.' બીજાએ છોડી.

ને પછી તો એ વાતે પલટો જ લીધો અને 'ફેમીલી' ને 'વાઇફ' એ ભાઇ ને બાઈ પણ ભૂલી ગયાં હોય એમ લાગ્યું.

'વેલ મૃદુલા!' ગાડી ઊભી રહેતાં, કોલેજ સહચરી અને મારી ભવિષ્યની થનારી 'વાઇફ' ને પ્લેટફોર્મ પર જોઇ હું બોલી ઊઠ્યો.

બોલ્યા ભાઇ ઉપર જાણે બોમ્બ પડ્યો હોય એમ લાગ્યું કારણ કે બિસ્તરો નીચે ઉતારવા જતાં તે હાથમાંથી છટકી બાઇ ઉપર પડ્યો.

'બાપાજી! ઓળખાણ વગર એમની સાથે તમે ક્યાંથી એકજ ડબામાં ભેગા થઇ ગયા? એમની સાથે જ મારે પરણવાનો વિચાર છે એટલે તો મોટા મામાને કહી તમને અને બાને તથા એમને કાગળ લખાવેલા.'

બાપાજી પ્લેટફોર્મ ઉપર પડી જવાની તૈયારી કરતા હતા પણ મેં પકડી રાખ્યા ન હોત તો જરૂર પડત. દાઝ તો હતી પણ શું કરું? આ જમાનામાં તો શ્વસુરનો પણ 'ફેમીલી'માંજ સમાવેશ થાય છે ને?

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જમાનાનો વેગ'

પદમશી શેઠની પહેલા નંબરની પુત્રી પ્રમીલા પિતાને પૂછ્યા ગાછ્યા વગર પ્રમોદરાયને પરણી ગઈ.

છોકરીને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરાવ્યો અને એ જીવનના સંસ્કારનું આ પરિણામ છે એમ તેમણે માની લીધું એટલે પોતાની બીજી છોકરીના વર અને વરનાં ઘર વિગેરે બાબતની પસંદગીની જવાબદારી પોતાના શિરે વહોરી લીધી. 'જોઈએ છે: લાયક વર' એવી જાહેરખબર પણ જૂનાં ને જાણીતાં છાપાંઓમાં આપી દીધી.

× × ×

'તમારી જ્ઞાતિ કઈ?' ઓફિસ મેનેજરે હડસેલી દીધેલા ઉમેદવાર તરફ તીરછી નજર ફેંકી પદમશી શેઠે શરૂઆત કરી.

'નર જાતિ.'

'હું જાતિ નથી પૂછતો; જ્ઞાતિ પૂછું છું.'

'મારાં મધર અને ફાધરે સીવીલ મેરેજ કરેલાં એટલે આપના પ્રશ્નને બહુ મહત્વ આપવામાં ન આવે તો સારૂં.'

'ઠીક. ધંધો શું કરો છો?'

'દેશ સેવાનો.'

પદમશી શેઠે ફરીવાર ઉમેદવારના માથાથી પગ સુધી નજર ફેરવી લીધી.

'શેઠ સાહેબ! મને ઇંગ્લીશ લેબાસમાં સજ્જ થએલો જોઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂલ ખાવા જરૂર નથી. ખાદીધારીઓ જ દેશની સેવા કરી શકે એવી આપની માન્યતા હોય તો આપની મને દયા આવે છે. ખાદીનો પ્રચાર દિવસે દિવસે ઓછો થતો જાય છે એમ આપને નથી લાગતું?'

'મિસ્તર! તમે મારી છોકરીનો હાથ ઝાલવા કઈ લાયકી સાથે બહાર પડ્યા છો એ જ હું સમજી સમજી શકતો નથી!'

'આપની સાથેના આ ટુંક પરિચય પછી મને હવે એમ થાય છે કે આવી ભયંકર ભૂલ મેં કેમ કરી હશે? મેં તો સાંભળેલું કે આપ દાનવીર છો એટલે આપની કન્યા દાનમાં પ્રાપ્ત કરવા હું ભાગ્યશાળી થઈશ.'

'બહાર નીકળ બહાર. ભાગ્યશાળીની છોકરી. મૂર્ખો!'

'આપને કમળો થયો લાગે છે. નહીં તો મને જોઈને હજુ સુધી તો કોઈએ મૂર્ખો કહ્યો નથી.'

'ચપરાશી!'

'તેને બોલાવવાની કશી જરૂર નથી. હું મારી સ્વેચ્છાથી જ બહાર સીધાવું છું પણ મને કહેવાનું એટલું જ મન રહી જાય છે કે આપ પ્રશ્ન પૂછો છો તેમાં મહત્વનો પ્રશ્ન જ પૂછતાં ભૂલી જાઓ છો. એટલે બીજો ઉમેદવાર આવે તો એ પ્રશ્ન પૂછવા તકેદારી રાખશો એવી મારી નમ્ર સૂચના છે.'

'શું—ઉં ઉં?'

'એજ કે તમે પરણેલા છો કે કુંવારા. કારણ કે એ પ્રશ્ન મને પહેલાં પૂછ્યો હોત તો બીજા પ્રશ્નો પૂછવા જેવું જ ન રહેત.'

'એટલે?'

'એટલે એમ કે શેઠ સાહેબ! હું પરણેલો છું. અને તે પણ આજે સવારે જ આપની બીજા નંબરની છોકરી સાથે, અને તે પણ સીવીલ મેરેજ એક્ટ અનુસાર. લ્યો સાહેબજી.'

✩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવન ટુંકું છે?

સભા—હોલ શ્રોતાજનોથી એટલો બધો ચિકાર ભરાઈ ગયો હતો કે કાઠિયાવાડની રેલ ગાડીના થર્ડ કલાસના ડબામાં થતી ગિરદીનો તરત ખ્યાલ આવે. જો કે જેમ ફર્સ્ટ કલાસ કે સેકન્ડ કલાસના ડબા ઉપર રેલ્વે કે પોલિસ અમલદારોનાં સગાં વહાલાં માટે 'રીઝર્વડ'ની અગર સહીથી લેબલો લાગી જાય છે તેમ વ્યાસપીઠની આજુબાજુની ખુરશીઓ ઉપર ગામના અમલદારો અને કહેવાતા આગેવાનો તથા સાહિત્ય રસિકોના નામની લેબલો લાગી ગઇ હતી અને તેમાંથી ઘણીખરી ખુરશીઓ તો હજુ ખાલીજ પડેલી હતી.

ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષર શ્રી જીવનલાલજીનું 'જીવન ટુંકું છે?' એ વિષય ઉપર વક્તવ્ય હતું. એક ગૃહસ્થે એક બીજા ગૃહસ્થના નામનું પ્રમુખ તરીકે સૂચન કર્યું, અને ત્રીજા ગૃહસ્થે અનુમોદન આપ્યું એટલે તાલીઓના ગડગડાટ વચ્ચે એ ગૃહસ્થ પ્રમુખસ્થાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર ગોઠવાયા.

વળી બીજા એક ગૃહસ્થે પ્રમુખની ઓળખ આપવાની શરૂઆત કરી; તેમનાં ગુણગાન ગાયાં અને હજુ તો તેમના જીવનનો અહેવાલ ચાલુજ હતો તેવામાં કોઇ શ્રોતાજને શાંતિ ખોઇ અને પોકારી ઊઠ્યો કે 'એય સહેરબાન! પ્રમુખશ્રીને તો બધા ઓળખે છે પણ જેને સાંભળવા આવ્યા છીએ તેનું ભાષણજ ચાલવા દ્યોને.'

પણ પછી તો એક પછી એક એમ વક્તાઓ ઊભાજ થવા લાગ્યા અને જીવનલાલજીની પિછાન દેવા લાગ્યા. કોઇએ તેમની સાહિત્યની સેવાનો ઉલ્લેખ કર્યો; કોઇએ તેમણે કયાં કયાં પુસ્તકો લખ્યાં છે અને કોણે પ્રગટ કર્યાં છે એ સમજાવ્યું; કોઇએ તેઓશ્રી કયારે જનમ્યા, ક્યાં જનમ્યા, તેમનાં બૈરી છોકરાંના સ્વભાવ કેવા છે વગેરે કહી બતાવ્યું. વળી એક ભાઇએ તો તેમની સાથે પહેલી પિછાન ગુજરાતી ચોથા ધોરણથી થઇ અને પછી તો કેવા સંજોગોમાં બન્ને ગાઢ મિત્રો થયા વગેરે લંબાણથી વિવેચન કર્યું અને જીવનલાલજીનોપરિચય તો એક બાજુ રહ્યો પરન્તુ પોતાનુંજ આત્મકથન કહી સંભળાવ્યું. હજુ તો તેમને ઘણુંયે કહેવાની ખ્વાએશ હોય એમ લાગતું હતું પણ પાછો શ્રોતાજનોમાં સળવળાટ થયો 'બેસી જાવ, બેસી જાવ; જીવનલાલજી! હવે આપ શરૂ કરો' એવા પોકારો થયા.

પણ ત્યાં તો વળી એક બીજાજ ભાઇએ શરૂઆત કરી. એટલે એક બેઠી દડીના શ્રોતાજન પ્લેટફોર્મ ઉપર ધસી આવ્યા અને 'સાંભળો' એમ બુલંદ અવાજ કરી એક પગ અધ્ધર રાખી ઊભા રહ્યા. આવા વિચિત્ર વર્તનથી હસાહસ થઇ રહી પણ પછી તો એ ભાઇએ શરૂઆત કરી એટલે ચોતરફ શાંતિ પ્રસરી ગઇ.

'આપણે બધા સાંજના સાત વાગ્યાથી અહીં આવ્યા છીએ; લગભગ સાડાનવ તો થવા આવ્યા અને બાઈડી છોકરાંય ઘેર રાહ જોતાં હશે. જીવન ટુંકું છે કે કેમ એ આપણે બધા જાણીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છીએ. બાળપણનાં દિવસો, ઊંઘનો વખત, બિમારી એ બધું બાદ કરીએ તો આ ભૂખમરાના જમાનામાં જીવન જરૂર ટુંકું છે પણ શ્રી જીવનલાલજી બહુ તો કહેશે કે બાકીના સમયમાં પણ માણસ ધારે તો ઘણું કરી શકે.

'માણસ કંઇ કરી શકે કે ન કરી શકે એ બાબત એક બાજુ રાખતાં આજે આપણે ઠરાવ કરો કે કોઇ પણ વક્તાએ ભાષણ કરવું હોય તો તેણે એક પગે ઊભા રહેવું અને થાકીને બીજો પગ જમીન પર મૂકે કે તરતજ તેણે પોતાનું ભાષણ બંધ કરવું. બોલો છે કબૂલ?'

'કબૂલ, કબૂલ,' એવા ચારે બાજુથી અવાજ આવ્યા એટલે એ ભાઇએ લલકાર્યું કે—

'જીવન છે બે પહોર, બંદે! જીવન છે બે પહોર.'

શ્રોતાજનોએ એ ઝીલ્યું અને હસતે વદને વિખરાયા.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અચળભાઈ'

જો પ્રકાશમાં આવવું હોય તો બીજા સહુથી કંઈક જુદું જ કરી બતાવવું જોઈએ એવી અચળભાઈની દૃઢ માન્યતા હતી. ઊંડાણથી રોપાએલા બ્રિટિશ સલ્તનતના પાયા હચમચી ગયા પણ અચળભાઈને કોઈ વિચાર આવ્યો તો તેને અમલમાં મૂકતાં તેમને કોઈ ડગાવી શકે તેમ ન હતું. કોઈ કહે કે એ તો ગાંડા છે ત્યારે અચળભાઈ આવું કહેનાર ઉપર દયા ખાઈને હસતા અને કહેતા કે કોઈ ન કરે એવું કરી બતાવનારને દુનિયા ગાંડામાં જ ગણે છે; ગાંધીજીએ જ્યારે લંગોટી પહેરી ત્યારે દુનિયાએ ન હસી લીધું! શાસ્ત્રોનાં ફરમાનને પણ નેવે મૂકી ગાંધીજીએ હરિજનોને મંદિરમાં ઘુસાડ્યા ત્યારે તો તે પ્રકાશમાં આવ્યા. અચળભાઈ આવી આવી દલીલો કરતા અને પોતાના નિર્ધારમાં ધ્રુવ તારાની માફક અચલ જ રહેતા.

તેમનું ભેજું ફળદ્રુપ હતું; વરસમાં પચીસેક નવા ફાલ આવતા હશે. તેમના પિતાશ્રીનું અવસાન થયું ત્યારે સ્મશાનમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રેડિયો વગાડવાની તેમણે સગવડ કરેલી. તેમણે એવી દલીલ કરી કે મરનાર માણસે જીવતાં દુનિયામાં એક સારું કામ કર્યું ન હોય છતાં ડાહ્યુઓ તેનાં વખાણ કરવામાં જ મચ્યા રહે છે. એટલે મરનાર જો તે સાંભળી શકતો હોય તો નકામી સ્વર્ગની આશા સેવે અને પછી ધર્મરાજાના હિસાબ પ્રમાણે તો નર્કમાં જ જવું પડે ત્યારે તેના આત્માને કેટલું દુઃખ થાય! વળી જીવન ટૂંકું છે અને વખત તો પવનવેગે વહ્યો જાય છે એટલે ચિતા બળી રહે ત્યાં સુધી નકામો વખત બગાડવો તેના કરતાં રેડિયો પરના ન્યુસ અગર ગાયનો વગેરે સાંભળે તો ડાહ્યુઓનાં જીવનનો એટલો સમય સાર્થક થાય.

આવા વિચારોથી મઢેલા અચળભાઇ સાથે ઘડી બે ઘડી વાર્તાલાપ કરવો એ પણ જીવનની એક મોજ છે એમ સમજી એક દિવસ હું તેમને ઘેર ગયો; પણ ઊંબરમાં પગ મૂકતાં જ હું જરા ખચકાયો. તેમનાં મોં ઉપર કોઈ અકળ દુઃખની વેદના હતી. તેમનાં બન્ને હાથનાં કાંડામાં સોનાની સાંકળીઓ પહેરી હતી તે કાઢી હથોડાવતી ભાંગી રહ્યા હતા.

'આવો આવો નકીરભાઈ! હું રાંડ્યો.' એટલું કહી તે ધ્રૂસકે ને ધ્રૂસકે રડવા લાગ્યા.

'જુઓ સાંભળો. મારા સમજાવ્યા વગર તમારા ભેજામાં ન ઊતરે એવી વાત છે.' હું બાઘા જેવો બેસી રહ્યો હતો એટલે થોડીવારે શાંત થતાં અચળભાઇએ શરૂઆત કરી.

'કોઇ સ્ત્રીનો ધણી હયાત હોય તે દેખાડવા તે અનેક પ્રકારના સૌભાગ્ય ચિન્હો ધારણ કરે છે. કપાળમાં ચાંદલો હોય; હાથમાં બંગડીઓ હોય વગેરે. એટલે તેવી સ્ત્રી તરફ જોઇ નફટ પુરૂષનું મન પણ ખાસ આકર્ષાતું નથી. કારણ કે એવી સ્ત્રીને રીઝવવી એ મુશ્કેલ વાત છે. અગર તેના ધણીના હાથે બોથડ પાક જમવાની ભીતિ ઊભી હોય છે. જ્યારે પુરૂષ પરણેલો છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુંવારો એવું દર્શાવવા ખાસ ચિહ્ન નક્કી કરવામાં આવેલ ન હોવાથી પારકી સ્ત્રીઓ તેના પર ઓવારી જાય ત્યારે અણધારી આફત ઊભી થાય છે. આવું મારે બનેલું. માનશો? ટ્રેઈનમાં એક સ્ત્રી મારી સાથે પ્રેમમાં પડવાની તૈયારી કરી રહી હતી પણ હું પરણેલો છું એમ પહેલી તકે જાહેર કરી પાપમાં પડતાં મેં તેને બચાવી લીધી. આ પ્રસંગ ઉપરથી મને એવો વિચાર આવ્યો કે આપણી પરિણીત દશાનું સ્ત્રીને સૂચન થાય એવું કંઈક પુરૂષોએ ધારણ કરવું જોઈએ. એ ઉપરથી મેં બન્ને કાંડામાં આ ઘડિયાળના પટ્ટા જેવી સોનાની સાંકળીઓ પહેરી જેથી ભવિષ્યમાં મને બાયડી વગરનો ધારી કોઈ સ્ત્રી ચોંટી પડવા વિચાર સરખો યે ન કરે. આ માટે મેં ચોપાનીયાં છપાવ્યાં છે; સામયિકો માટે લેખો પણ લખી રાખ્યા છે પણ આ યોજના હું દુનિયાની સમક્ષ ધરી શકું ત્યાર પહેલાં તો મારી શ્રીમતી સુવાવડમાં ગુજરી ગયાના સમાચાર આવ્યા—' આટલું બોલી તે પાછા ગળગળા થઈ ગયા.

મારો અભિપ્રાય માગ્યો એટલે મેં તેમને કહ્યું કે 'ઈશ્વરે ભલે તમને તક ન આપી પણ આ યોજના જરૂર અમલમાં મૂકવા જેવી છે. આવું તમને થોડા વખત પહેલાં સૂઝ્યું હોત તો કદાચ એક ઉપર બીજીનો સરકારને કાયદો ઘડવો પડ્યો તે પણ ઘડવાની તેમને તકલીફ ન પડત. કારણ કે અપરિણીત સ્ત્રી જોઈ શકત કે જેની પાછળ તે ગાંડી થઈ છે એ તો પરણેલો મુઓ છે અને તેથી આપોઆપ તેની પ્રેમલીલા શરૂ થતાંની સાથે જ સંકેલી લેત.'

'ત્યારે શરૂઆત તમે જ ના કરો? નકીરભાઈ!' હા ના નો જવાબ દીધા વગર હું ઓટલો ઊતરી ગયો.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્નેહ સંભ્રમનો વધારો

'આવો આવો, નકીરભાઇ! કંઇ બહુ દિવસે દેખાયા!'

'સાંભળ્યું હતું કે આપ વેકેશનમાં મુંબઇ પધાર્યા છો. કોલેજ ઉઘડી ગઇ છે એમ ખબર પડી એટલે થયું કે ચાલો પ્રોફેસર સાહેબને મળી આવું.'

'આપે પણ ફિલસૂફીનો બહુ ઊંડો અભ્યાસ આદર્યો લાગે છે.' હું આવ્યો ત્યારે પ્રોફેસર સાહેબે વાંચતાં વાંચતાં પુસ્તક નીચે મૂકેલું તેનું નામ 'સંસારમાં સુખ ક્યાં છે?' વાંચી મારાથી બોલી જવાયું.

ને સાચ્ચેજ પ્રોફેસર સાહેબ ઊંડા અભ્યાસમાં ઉતરી ગયા હોય એમ જણાયું. મીંચી દીધેલ આંખો પાંચેક મિનિટ પછી ઉઘાડી એકદમ બોલી ઊઠ્યા કે 'તમે મુનશીનું 'સ્નેહ સંભ્રમ' વાંચ્યું છે?'

'આજથી લગભગ ત્રણેક વર્ષ ઉપર એ નાટક અમે કોલેજમાં ભજવેલું.' મેં એ પુસ્તક વાંચ્યું છે કે નહીં તેના જવાબની રાહ જોયા વગર પ્રોફેસર સાહેબે ચલાવ્યે રાખ્યું.

'હું સીનીઅર બી. એ. માં હતો. પ્રીતમલાલ પ્રોફેસરનો પાર્ટ મેં ભજવ્યો હતો. બીજા અંકના લગભગ છેવટના ભાગમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લૂટારૂઓના નાયકની દાઢી ધનકોર ખેંચી કાઢે છે અને પઠાણના પહેરવેશમાં એ તો છબીલદાસ હતો એ બધું સમજાય છે ત્યારે આ મજાકનું રહસ્ય સમજી માનભગ્ન વસુંધરા ચીસ પાડીને બેભાન થઇ પ્રોફેસરના આલિંગન તરસ્યા હાથમાં જઇ પડે, એવી લેખકની 'Stage direction' છે પણ વસુંધરાનો પાર્ટ ભજવનાર મીસ સ્વરબાળાએ એવો વાંધો લીધેલ કે એ અભિનય હું નહીં કરૂં એટલે એ અભિનય ન કરવો એવી પ્રીન્સીપાલની અમને સૂચના હતી. પણ તમને ખબર છે નકીરભાઈ!' એટલું બોલી પ્રોફેસર સાહેબ અટકી ગયા, અને તેમનાં ચહેરા ઉપર કોઇ ન સમજાય તેવા ભાવો તરી વળ્યા.

'કેમ આપે કંઇ બારી નાખ્યું કે શું?' મારી જીજ્ઞાસા સતેજ થવાથી મેં ફેંક્યું.

'મેં તો નહીં પણ મીસ સ્વરબાળાએ. એ તો સાચ્ચેજ મારા હાથમાં આવી પડી. And to tell you the truth મેં પણ તેને છાતી સરખી ચાંપી આલિંગન કર્યું. પ્રવેશના એ ત્રણ ભાષણો બાકી હતાં છતાં પ્રેક્ષકોના તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે પડદો પડી ગયો. નકીરભાઇ! એ દિવસ પછી તો અમારા આત્મા એક થયા અને જીવનના રાહપર આગળ ચાલ્યા. પણ નકીરભાઇ! તમને શું કહું? એ બેહયા સ્વરબાળા મુનશીની વસુંધરાની જેમ કોઈ સમશેર બહાદૂર સાથે ચાલી ગઈ.' પ્રોફેસર સાહેબની આંખમાં પાણી દેખાયાં.

'મને તો લાગે છે કે સમશેર બહાદૂર પછીથી વસુંધરાને પ્રીતમલાલ સાથે નાસી જવાની બાબતમાં સંમતિ આપે છે અને 'તેં મારે માટે તારી જુવાની બાળીને ભસ્મ કરી' એમ કહી બદલામાં દશ હજાર રૂપીઆ લેવા માટે સોગન આપે છે એમ બતાવવામાં મુનશીજીનો એ અંગુલી નિર્દેશ હશે કે; પતિથી પત્નીને સંતોષ ન હોય અગર પત્નીથી પતિને સંતોષ ન હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો છૂટાછેડા કરવા એ બન્ને માટે હિતકર છે.' સૂરબાળા પ્રોફેસરને છોડી કોઇ બીજાને પરણી ગઈ એ યાદ પ્રોફેસરને દુઃખી કરે છે એમ જાણી વાત ફેરવવા મેં ડહાપણ ડોળ્યું.

'અરે મુનશી તો એથી યે આગળ વધવાનું સૂચન કરે છે. તમને યાદ છે ને સમશેર બહાદુર વસુંધરાને શું કહે છે? જો પ્રીતમલાલ તને રઝળાવે તો વસુ! તું પાછી આવજે.'

'છૂટા છેડા માટેના કાયદા માટે તો હવે કંઇ કહેવાનું નથી પણ મુનશીજીની એ સૂચના કોઇ સમજદારના ભેજામાં પેસી જશે તો 'ફરી સંધાય છેડા'ની હિમાયત શરૂ થશે.' મને જરા હસવું આવ્યું અને પ્રોફેસર સાહેબ પણ હસી ગયા.

'પણ નકીરભાઇ! મારા કીસ્સામાં તો એવું બન્યું છે કે એનાથી પણ એક ડગલું આગળ.' પ્રોફેસર સાહેબના ચહેરા ઉપર બીજી પળેજ વિષાદની વેદના ફરી વળી ને તેમણે આગળ ચલાવ્યું:

'મને સૂરબાળાનો તાર મળ્યો તેથી જ હું મુંબઈ ગયો હતો. મારી સૂર મને પાછી મળશે એ ઉલ્લાસે. પણ—'

'કેમ પાછાં સાથે ન આવ્યાં?' મારાથી બોલી જવાયું.

'નકીરભાઈ! એવું બન્યું છે કે મારૂં તો શું પણ મારી વાત સાંભળનારનું પણ દિલ દ્રવી જાય, સૂરબાળા મને કહે કે 'આ બાળકના પિતા તમે છો. તેના ઉપર મારા પતિનો જરાપણ અધિકાર નથી અને તમે એને સુખેથી લઈ જઈ શકો છો.' એમ સૂરબાળાના પતિએ આ વાતનો હસતે મુખે સ્વીકાર કર્યો એ ઉપરથી મને સમજાયું, કે તેનાં સ્વમાનને જરાયે ધક્કો પહોંચ્યો નથી. સૂર મને એકાંતમાં કહે કે 'તમારા માટે નહીં તો મારા બાળક માટે પણ હું જરૂર એક દિવસ પાછી આવીશ.' આશાના દોર પર હું નાના બાળકને સાથે લઈ આવ્યો છું.' ને બરાબર એજ વખતે પોતાની હાજરી સાબીત કરવા અંદરના ખંડમાં બહાદૂર બાપના બેટાએ રડવાનું શરૂ કર્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'નઝીરભાઈ! આજે સવારે મને તાર મળ્યો ને આશાનો દોર તૂટી ગયો. તારમાં સુરબાળા જણાવે છે કે 'જાણીને ખુશી થશો કે મેં મારાં બીજાં સંતાનને જન્મ આપ્યો છે. મને અને મારા પતિને ખૂબ જ આનંદ થયો છે, તમારા બાળકને હવે તમે સંભાળજો.' નઝીરભાઈ! પછી હુ 'સંસારમાં સુખ ક્યાં છે?' એ ન વાંચું તો બીજું શું કરું?' પ્રોફેસર સાહેબ રડું રડું થઇ ગયા.

'મને તો હજુ યે વિશ્વાસ છે કે એ પાછી આવશે.' થોડી-વારે પ્રોફેસર સાહેબ ગાંડાની માફક પોકારી ઊઠ્યા.

'એ બધીઓ પાછી આવશે તો યે હું પાછી નહીં જાઉં. મને આ ઘર બહુ ગમી ગયું છે, સમજ્યા પ્રોફેસર સાહેબ! તમારે કેટલાંકના ભવ બગાડવા છે?' ઊંબરમાં પગ મૂકતાં જ નર્સ મીસ પ્રેમકુંવરે છણકો કર્યો અને મને ખાતરી થઇ કે પ્રોફેસર સાહેબના કીસ્સામાં એક નહીં પણ અનેક પગલાં આગળ વધાયાં છે. સાહેબજી કહેવાની યે તકલીફ નહીં લેતાં મેં ચાલતી પકડી. 'પણ તને તો મેં બચુડા માટે—' પ્રોફેસરના એટલા જ શબ્દો જતાં જતાં મારા કાને પડ્યા.

રસ્તામાં મને વિચાર આવ્યો કે છાપાઓના તો વધારા બહાર પડે છે પણ પ્રોફેસર સાહેબનાં જીવનની વાતોને ગૂંથી 'સ્નેહ સંભ્રમનો વધારો' એ નામે પુસ્તકનો પણ વધારો બહાર પાડું. પણ વળી પાછા એ વિચારો આવ્યા કે મુનશીજી જેવા સાક્ષરશ્રીનાં લખાણમાં વિવેચકોને અનેક અમૂલ્ય તત્ત્વો મળી આવ્યાં હશે. નહીં તો પ્રિન્સીપાલો પણ આવાં નાટક ભજવવા દે? પણ મારો વધારો વાંચીને કદાચ એમ કહી નાખે કે બહેન-દીકરીઓની સાથે બેસી વાંચવા જેવું પુસ્તક નથી તો છપામણીનો ખર્ચ પણ માથે પડે.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શો દી ઊગ્યો છે આજનો!

કોઈક દિવસ જ એવો ઊગે છે. અણધાર્યાં સંજોગો ગમે ત્યાંથી આવીને ઊભા થાય છે. તેને વારવા ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરીએ છતાં તે નિષ્ફળ જાય છે. મન ઉપરનો કાબુ પણ ગુમાવી બેસીએ છીએ.

'ઓ મા રે એ........' બચુડાના રડવાના અવાજથી હું જાગી ગયો. નવ વાગે હું ઉઠનારો અને આવી રીતે વહેલી સવારે છએક વાગ્યાના સુમારે મીઠી નિદ્રામાં વિક્ષેપ પડવાથી હું જરા ચીડાઈ ગયો.

'સમજાવીને રાખને. આમ ધડોધડ મારવા શું લાગી છે?'

'રાખતાં આવડે છે તે રાખોને. કોઈ દહાડો વહાલથી છોકરાંને બોલાવ્યાં પણ છે?' મારા કરતાં પચાસ ડીગ્રી વધારે ઊંચા અવાજે મારી શ્રીમતીએ મને વધાવ્યો.

'બધું ઘરજ તું ચલાવતી હઈશ. એ તો ઠીક છે કે હું બધું સહન કરી લઉં છું. કોઇ બીજાને પનારે પડી હોત તો ઘણી ખબર પડત.'

'તમને ન પોષાતું હોય તો હું મારે પિયેર જઈને પડી રહીશ. મારાં માવતર કંઇ મરી ગયાં નથી.'

'તારાં માવતર બહુ પૈસાવાળાં છે એ ખબર છે.'

'મારાં માવતર ગરીબ, ભિખારી, ઓ મારી મા રે એ!' પ્રથમ બચૂડાએ તેની માના નામની પોક મૂકી. હવે મારી શ્રીમતીએ.

આવો પ્રસંગ આ પહેલીજવાર બન્યો એવું કંઈ ન હતું. કેટલીયવાર આવા પ્રસંગો ઉપસ્થિત થયા હશે. આખો દિવસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક બીજા સાથે અબોલા રહે; ઉપવાસ પણ થાય પણ બીજે દિવસે ગાડું પાછું ચીલે ચડી જાય.

પણ કોણ જાણે કેમ આજ હું કપડાં પહેરીને ઘર બહાર નીકળી ગયો. માનો ન માનો પણ બુદ્ધ ભગવાનની માફક સદાને માટે હું ઘર છોડીને જાઉં છું એમ મને થઇ આવ્યું. મારા મિત્ર વાલાભાઈ થોડા દિવસ પહેલાં તેમની ઘરવાળીને દેશમાં મૂકવા ગયા છે એવા ખબર મને મળ્યા હતા. એટલે મિત્રના હકે તેનું ઘર ઉઘાડી આજનો દિવસ ત્યાં રહેવું અને પછી ક્યાં ચાલ્યા જવું તેનો નિર્ણય કરી લેવો એ વિચાર આવતાં તેમનાં મકાનને દીધેલું તાળું જોઇ આવ્યો અને બજારમાંથી થોડી કુંચીઓ ખરીદી આવ્યો.

સદ્‌ભાગ્યે એકાદ કુંચી લાગુ પડી એટલે તાળું ઉઘાડી હું ઘરમાં પેઠો.

અધૂરી રહેલ ઉંઘ પૂરી કરવા લંબાવ્યું અને ક્યાં સુધી સૂતો એ ખબર નથી પણ કોઇએ બહારથી બારણાં ઠબઠબાવ્યાં એટલે હું જાગી ગયો. બારણાં ઉઘાડી જોયું તો એક ગૃહસ્થ અને એક ઓરત–જે તેમનાં ધર્મપત્ની હતાં એમ પાછળથી સમજાએલું– તે બન્ને હું જાણે ભૂત હોઉં એમ મારી સામે ફાટી આંખે જોઇ રહ્યાં.

'કોણ છો?' તેમણે બોલવું તો ઘણું હશે એમ મને લાગ્યું પણ એ ભાઈ એટલું જ બોલી શક્યા.

'કેમ કોણ છો? વાલાભાઇનો મિત્ર છું પણ તમે કોણ છો? તમારે વાલાભાઈનું કામ છે? એ તો દેશમાં ગયા છે.' એમ કહી હું બારણાં બંધ કરવા જતો હતો ત્યાં તો 'ચોર ચોર, દોડો દોડો' એમ બન્ને બૂમો પાડવા લાગ્યાં અને ઘડીભરમાં ચાલીનાં પાંચ પચીસ માણસો ભેગાં થઈ ગયાં.

'શો જમાનો આવ્યો છે? ધોળે દિવસે ય હવે ચોરી કરવા હિંમત કરે છે?' એટલું બોલ્યા ત્યાં સુધી તો જાણે ઠીક પણ પછી તો કેટલાક દૂર ઊભા ઊભા ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એક બે જણા તો હિંમતભેર મારી પાસે આવી મને બોલવાની તક મળે તે પહેલાં અડબોથ અને ગડદા પાટુ લગાવવા લાગ્યા.

'આ ગુંડો પેધ્યો લાગે છે. ભલાભાઇને ઘેરથી થોડા દિવસ પહેલાં ઘડિયાલ અને સોનાનાં બટન વગેરે ઉપડી ગયેલાં એ કામો આ ભાઈશ્રીનાંજ હશે. લુગડાં કેવાં પહેર્યાં છે જાણે શાહુકારનો દીકરો.' બીજા તો થાકયા હતા પણ આ ભાઇએ આવી વળી એક અડબોથ ચોડી દીધી અને તમ્મર ખાઇ હું નીચે પડ્યો.

પછી શું થયું તે ખબર નથી પણ આંખો ઉઘડી ત્યારે જોયું તો સાંજ પડી ગઈ હતી અને હું ખાટલા ઉપર સૂતો હતો. વાલાભાઈ અને તેમનાં ધર્મપત્ની સામે બેસી રહ્યાં હતાં.

વાલાભાઇએ ટુંકમાં સમજાવ્યું કે તેમણે મકાન એક મહિનાથી બદલાવ્યું હતું. હું જ્યારે બેભાન થઇને પડયો ત્યારે પોલિસના માણસો આવી ગયા હતા અને ચાલીમાં ધમાલ થએલી જોઇ વાલાભાઈ એ વખતે ત્યાંથી પસાર થતા હોઇ ત્યાં આવેલા. બધાને સમજ પાડી કે હું તેમનો મિત્ર હતો અને મારૂં ઘર સમજીને ઉઘાડયું હશે. ચોરીની દાનત હોય તો બંધ કરી ઘરમાં પડી ન રહે પણ જે લેવું હોય તે લઇને અગિયારા ભણી જાય. આ બધી દલીલોથી પોલિસને ખાતરી થવાથી મને વાલાભાઇને સોંપવામાં આવ્યો હતો અને ગાડીમાં ઘાલી વાલાભાઈ મને તેમના નવા ઘેર લઇ આવ્યા હતા.

મેં મારૂં દાસ્તાન કહી સંભળાવ્યું એટલે ઠપકાના બે મીઠા શબ્દો કહી વાલાભાઇએ મને સાંત્વના આપી, અને વાત વિસારે પાડવા જમી ખાઇને અમે સિનેમા જોવા ઊપડ્યા.

શ્રીમતી ઉપરની રીસ, પડેલા મારની કળતર, ચોરનું મળેલું બિરદ, વાલાભાઇની તેમજ તેમનાં ધર્મપત્નીની નજરમાં મૂરખ બન્યાનો ક્ષોભ આ બધી બાબતોને લઇ મારૂં મગજ બુઠું થઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયું હતું એમ કહીએ તો ચાલે, એટલે સિનેમા જોવામાં મારું જરા યે ધ્યાન ન હતું. મને થયું કે 'શો દી ઊગ્યો છે આજનો!' એ કોઇ કાવ્યની પાદપૂર્તિ અર્થે યોજાયેલ પંક્તિ નથી પણ આજની મારી કમનસીબીના ઇતિહાસનો ઉપસંહાર છે.

દિવસ તો ઊગીને આથમી પણ ગયો હતો પણ રાત પણ એવી જ જવાનું કંઇક નિર્માણ થયું હશે. મારા સાનિધ્યમાં બેઠેલ એક ગૃહસ્થ સિનેમા જોવાની દરકાર કર્યા વગર થોડીથોડી વારે પાછળ બોક્ષમાં બેઠેલ સ્ત્રી તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા હતા. પહેલાં તો મને એ બાબત કંઇ વિચાર ન આવ્યો પણ ફિલ્મ લગભગ પૂરી થવા આવી હશે ત્યારે કોણ જાણે કેમ પણ મારો હાથ એ મિસ્તરના કાન ઉપર જઇને પડ્યો અને બોલાઇ જવાયું કે 'મિસ્તર! ફિલ્મ તો સામા પડદા ઉપર ચાલે છે. પાછળ શું જુઓ છો?'

'તારી મા થતી હશે.' એ મિસ્તર ખુરશી ઉપરથી ઊભા થઇ ગયા.

'પાછળ મરડાઇ મરડાઇને જુઓ છો તેમાં તમારી ડોક કરડાઇ જશે એટલે હું તો તમારા ભલા માટે કહુ છું અને એમ પારકી સ્ત્રી ઉપર નજર નાખે તમને શું સ્વાદ આવે છે?'

પછી તો વાત વધી પડી. પણ સારું થયું કે તેજ અરસામાં પડદા ઉપર 'END, GOOD NIGHT' એ શબ્દોએ દેખા દીધી અને મને બહાર ખેંચી જવા વાલાભાઇએ મારું કાંડું પકડયું.

'સાંભળો છો? આ બચુડો ઉંઘી ગયો છે તેને જરા ઊંચકી લેજો. અને ઘેર તો ઠીક પણ બહાર પણ આવા ભવાડા કરો છો એ આજે જાણ્યું.'

ખરું માનશો. બોક્ષમાંથી મારી શ્રીમતી બોલી રહી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવા જુગ તેવી સામગ્રી

‘તમે ય શું કાંઇ વિચાર કર્યો છે? આ પ્રેમજીભાઇને પેંધા પાડ્યા છે તે સાંજ પડે ને એણે તો આવીને અડ્ડો જમાવ્યો જ હોય!’ ગોપાલભાઇની વહુએ અચકાતે અવાજે વાત છેડી.

‘કાં શું વાંધો પડ્યો? ઘડીભર આવે છે તો મારો પણ વખત જાય છે.’

ને વાત પણ ખરી હતી. ગોપાલભાઇને એકો ધંધો હતો એટલે સાધારણ રીતે ઘેર એઠાં નવરાશજ રહેતી અને પ્રેમજીભાઇ આવતા એટલે બન્ને જણા આખી દુનિયા ડહોળી નાખતા.

‘આવે તો ભલેને આવે, હું ક્યાં ના કહું છું? પણ પહેલાં જ્યારે ખાંડની છત હતી ત્યારે આપણે કહીએ તો યે ચાની ના પાડતા અને હવે રેશર્નીગના જમાનામાં ખાંડ જોવા મળતી નથી ત્યારે એ મોઢે માગીને ચા પીએ છે.’

‘હવે એક કપમાં શું આઘું પાછું થઈ જવાનું છે?’

‘છોકરાંઓની પરીક્ષા નજીક આવી એટલા માટે તો ત્રીસ રૂપિયા ખરચીને ચા ભરવા થરમોસ લીધું કે રાતે કલાક બે કલાક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાંચે. પણ પ્રેમજીભાઇને ચાને રવાડે તમે ચડાવ્યા ત્યારથી થરમોસ પણ હવે ખાલી પડી રહે છે.'

ગોપાલભાઇને તેમનાં વહુની વાત તો સાચી લાગી. તેમને થયું કે 'હાણ થયાનું દુઃખ નથી, પણ હરિ પેંધે, તે માઠું રે.'

ગોપાલભાઈ, તેમનાં વહુ અને છોકરાંઓની સ્ટેન્ડીંગ કમીટીમાં ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો કે આજે સાંજે પ્રેમજીભાઇને ખાંડને બદલે મીઠું નાખીને ચા દેવો. જેથી ચાની કટેવ તે છોડે અને શરીર સુખાકારી સાચવી શકે.

રોજના સમયે પ્રેમજીભાઇની સવારી આવી પહોંચી.

'કાં આજ કાંઈ બહુ વિચારમાં પડી ગયા છો?' ગોપાલભાઇનાં મોં ઉપર ગંભીર ભાવો તરવરતા જોઈ પ્રેમજીભાઇને લાગ્યું તો ખરૂં કે આજ રંગ કંઇક જુદો છે.

પણ એટલામાં તો નિત્ય નિયમ મુજબ ચાના કપ આવ્યા અને પહેલેજ ઘુંટડે પ્રેમજીભાઇએ મનમાં ગાંઠ વાળી કે ખાંડની અછતને કારણે કે ગમે તેમ પણ ગોપાલભાઈ ચા પાવાનું માંડી વાળવાના વિચાર ઉપર આવ્યા લાગે છે.

'તમારા ઘરમાં ભાઈસાબ, આ જીવડાનું બહુ દુઃખ. જુઓને આ ચાના પ્યાલામાં આવીને પડયું.' એમ કહી પ્રેમજીભાઈ ઊઠ્યા અને ચાનો કપ બારીએથી ઢોળી આવ્યા.

'લાવો તંઈ આપણે અડધો અડધો પીએ.' ગોપાલભાઈના હાથમાંથી કપ લઈ પ્રેમજીભાઇએ થોડો ચા લઈ પણ લીધો.

ગોપાલભાઈનાં વહુ કાંઈ ગોપાલભાઇને મીઠાંનો ચા પાય તેવાં ન હતાં. એમના કપનો ચા તો રોજની ખુશબોવાળો જ હતો. પ્રેમજીભાઇને થોડી ઘણી શંકા હતી કે વખતે ભૂલથી ચામાં ખાંડને બદલે મીઠું નખાઇ ગયું હશે પણ હવે ખાતરી થઇ ચૂકી કે પોતાનો ચા ટાળવાનો આ અખતરો છે.

પ્રેમજીભાઇને થયું કે ગોપાલભાઇને ખબર તો પાડવી જોઇએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે પ્રેમજી વાણિયાનો દીકરો છે.

આમ તો પ્રેમજીભાઇ સવારમાં કોઇ દિવસ ગોપાલભાઇને ઘેર જતા નહીં પણ બીજે દિવસે સવારે ગોપાલભાઇને ઘેર ગયા.

'ક્યાં ગયાં ભાભી! આ જુઓને મારા રેશનની ખાંડ લાવ્યો છું. મારા ઘેરથી થોડા દિવસ માટે સવારની ચારની ગાડીએ પિયેર ગયાં એટલે મારે હવે ખાંડ નકામી છે. આપણને કંઇ ચા કરવાનો કડાકૂટો ફાવે નહીં. સવારમાં રોજ હોટેલમાં જઇને પી આવીશ અને સાંજે તો અહીં આવું છું જ. તમને વાંધો ન હોય તો અત્યારે જમી પણ અહીં લઇશ.'

'હું તમને નો'તી કહેતી કે રેશનીંગનું અનાજ પૂરું થયું છે તે કાળાં બજારમાંથી યે લઇ આવો. જુવાર સિવાય ઘરમાં બીજું કંઇ નથી ને અત્યારે ઘેંસ કરી છે.' ઘેંસ કરી તો ન હતી અને અનાજ પણ ખૂટયું ન હતું પણ આ વ્હાલસોયો દિયર ચાને બદલે રોજ ખાવા માટે પેંધો પડી જશે એ હાયમાં ભાભીએ ફેંકયું.

'તું યે ગાંડી છો કે શું? પ્રેમજીભાઇ કોઇ દિવસ નહીં ને મોઢે માગીને જમવાનું કહે ત્યારે કંઇ ઘેંસ ખવડાવાય? પડોશમાંથી પાશેર લોટ માગી આવને? એમના માટે થોડો શીરો હલાવી નાખજે.' ગોપાલભાઇ પોતાનાં વહુની અગમચેતી કળી તો ગયા હતા પણ બની બેઠી વાતને સુધારવા મથન કર્યું. તેમને થયું કે પ્રેમજીભાઈ માટે શીરો થાય તો પોતાને ય ફાયદો છે, નહીં તો વિનાકારણ ઘેંસ ખાવાની રહેશે.

'ઇતો જેવો જુગ તેવી સામગ્રી. પ્રેમજીભાઈ તો આપણા ઘરના માણસ કહેવાય. એક દહાડો ઘેંશ ખાશે તો તેમાં થઇએ શું ગયું?' ભાભીએ જાણ્યું કે પડોશીને ત્યાંથી યે લોટ આવ્યો છે એમ દેખાવ કરીએ તો યે પાશેરને બદલે શેર લાવીને કયાં બધા માટે શીરો થતો નથી એટલું તો પ્રેમજીભાઇએ સમજે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમે ય ભલાં આદમી છો. ઘેંસ તો ભાઈસા'બ! મને બહુ ભાવે. મારાં મોટાબા મારે માટે રોજ ઘેંસ બનાવતાં. પાશેર છાસની ઘેંસમાં પાશેર ઘી. પણ મારી શ્રીમતીને તો ઘેંસ રાંધતાં આવડે નહીં. એક દહાડો મારાથી ઊંચે અવાજે બોલી જવાયું કે તને ઘેંસ રાંધતા યે ન આવડે તો બીજું આવડશે શું? એમાં તો મારી શ્રીમતી આખો દિવસ ભૂખી રહી, સાચું માનશો? જો કે મને તો થયું કે બંગાળમાં લાખો માણસો ભૂખે મરી ગયા ને મારી શ્રીમતી એક દિવસ ભૂખી રહે તો યે શું? અને આ રેશનના જમાનામાં અનાજ ખૂટી પડે તો ઉપવાસ કરી નાખવો એમાં જ મજા. એ તો જેવો જુગ એવી સામગ્રી.' છેલ્લાં વાક્ય ઉપર પ્રેમજીભાઇએ ભાર દીધો.

'મા! આ બિલાડું રોટલી લઈ જાય.' રસોડામાંથી બચુનો અવાજ આવ્યો. ઘરમાં જુવાર સિવાય બીજું અનાજ છે અને રોટલી પણ તૈયાર થઈ ગઈ છે એ પોલ ઉઘાડી થવાથી ગોપાલ-ભાઇનાં વહુ ઝંખવાણાં પડ્યાં અને રસોડા તરફ બને તેટલી ઉતાવળથી ઉપડ્યાં.

'ભાભી તો કહેતાં હતાં ને કે ઘેંસ કરવી પડશે પણ રોટલી તો થઈ ગઈ લાગે છે. વખતે રાતની હશે.' પ્રેમજીભાઇ હવે જોરમાં આવ્યા અને ગોપાલભાઇને ટોણો માર્યો. પણ એ જોશનો ઊભરો ઘડીવારમાં શમી ગયો કારણ કે 'બાપા! હાલોને ઘેર મારી મા બોલાવે છે.' એમ પ્રેમજીભાઇના પહેલા નંબરના નંગે આવી કહ્યું અને ગોપાલભાઇ પણ પ્રેમજીભાઇની કરામત જાણી ગયા કે પ્રેમજીભાઇનાં વહુ પિયેર ગયાં નથી પણ ગામમાં જ છે.

'પ્રેમજીભાઇ! આ તો ઊભા વાંસા ફાટ્યા.'

અને પછી બન્ને હસી પડ્યા.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉન્માદીઓ વા

'વેલ નકીરભાઇ! હું એમ પૂછું છું કે તમે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો છે?'

ઉંબરમાં પગ મૂકતાં જ ઉમેદભાઇએ પ્રશ્ન કર્યો. એકાદ વર્ષના ગાળા પછી ઉમેદભાઇ મને આ પહેલીજ વાર મળતા હતા; પ્રશ્નની વિચિત્રતા; અને આ કોલેજીઅન હજુ એવા ને એવાજ રહ્યા છે—આ બધા વિચારો એકી સાથે આવી પળવારમાં સરી ગયા.

'કેમ કંઇ બી. એ. માં અર્થશાસ્ત્રનો વોલન્ટરી સબજેક્ટ લીધો છે કે શું?' હસવું ખાળી રાખી મેં સામો પ્રશ્ન કર્યો.

'એવું તો કંઇ નથી પણ હું એમ પૂછું છું કે ઘણાં વર્ષો પહેલાં નાણાં નહીં આપતાં માલને બદલે માલ આપવાની પ્રથા હતી તે સારી હતી કે કેમ? તમારો શું અભિપ્રાય છે?'

'ખરૂં પૂછો તો આવી બાબતમાં મારૂં જ્ઞાન છીછરૂં છે. બલ્કે છે જ નહીં. પણ એટલું તો ચોક્કસ કે માલને બદલે માલ આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે અને વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે એ પ્રથા અનુસરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઇ છે. જુઓને, જવાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોખા માટે હિન્દમાંથી બદલામાં કાપડ મોકલવાની માગણી થાય છે—'

'Quite so હું એમજ કહું છું. પણ મતભેદ એટલો જ છે કે ચોખાને બદલે કાપડ નહીં આપતાં ઉંમર લાયક કુંવારી કન્યાઓને–હિન્દની તમામ મીસોને સાટામાં કેમ ન ધકેલી દેવી જોઇએ ?'

ઉમેદભાઇના આ ધડાકાથી હું સજ્જડ થઇ ગયો.

'વેલ નકીરભાઈ! કેમ વિચારમાં પડી ગયા ? હું એમ પૂછું છું કે આમાં વિચારવા જેવું છે શું ?'

'આપણા દેશમાં એવી પ્રથા તો કોઇ કોઇ જ્ઞાતિમાં હજુ પ્રચલિત છે કે કન્યાને બદલે સાટામાં કન્યા આપવી જોઇએ. પણ આ તો નિર્જીવ વસ્તુના બદલામાં તમે તો સજીવ વસ્તુ આપવાની વાત કરો છો અને તે પણ પરદેશ મોકલવાની ? આ ભૂખમરાના જમાનામાં હિન્દની વસ્તી ઘટાડવાનો આ અખતરો છે કે શું ?'

'ત્યારે તમે સમજ્યાજ નથી નકીરભાઈ! વસ્તીનો ઘટાડો તો સંયમ કેળવવાથી પણ થઇ શકે. પણ એ એક બીજી વાત છે. ભણતર અને સિનેમાના પ્રભાવે હાલની મીસો કેટલી ઉચ્છૃંખલ અને સ્વતંત્ર મિજાજની થઇ ગઇ છે એ તમે જાણો છો ? હવે તેમની સાથે આપણા ગૃહસંસારનું ગાડું ન ચાલી શકે.'

એટલું કહી ઉમેદભાઇ ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઇ ગયા હોય એમ તેમનાં મોં પરના હાવભાવ પરથી લાગ્યું. મને થયું કે આ ભાઇને કોઇ માથાની મળી લાગે છે. ઇન્તેજારી સતેજ થવાથી મેં ફેંક્યું કે 'ઉમેદભાઇ! તમારી વાત છેકજ ફેંકી દેવા જેવી તો નથી. જૂના જમાનામાં નાનપણથી જ લાકડે માકડું વળગાડી દેતા હતા એ પણ ઠીક જ હતું. હાલ તો પોતાની મરજી મુજબનાં લગ્નો થાય છે તેનો નતીજો બધા જ કીસ્સામાં એક-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સરખો આવે છે એવું કાંઇ નથી. અને હવે તો વળી છૂટાછેડાની પણ હિમાયત થાય છે. એક બીજાના વિચારો અને ખામીઓની છુટછાટ મૂકીને સ્ત્રી તથા પુરુષ ગાડું ગબડાવે તોજ ગૃહસંસાર આનંદદાયી થાય અને લગ્નનો—'

'હું તમને એ બધું ક્યાં પૂછું છું? હું તો એમ કહું છું કે તમે મારી વાત સાંભળો. જરૂર તમને એમ થશે કે બધી મીસોને દરિયાપાર ધકેલી દેવી જોઇએ.'

પછી ઉમેદભાઇએ પોતાનું દાસ્તાન કહી સંભળાવ્યું તેનો સાર નીચે મુજબ છે. પોતે એક કોલેજ ગર્લ મીસ વત્સલા સાથે પ્રેમમાં પડ્યા હતા અને સંવનન કાળ દરમ્યાન તેમને ખાતરી થઇ ગઇ હતી કે મીસ વત્સલા પણ તેમને ખરા જીગરથી ચાહે છે. તેની સાથે હરવા ફરવાની જે છુટછાટ મળતી હતી તે જોઇ તેનાં માબાપની સંમતિ છે જ એમ ઉમેદભાઇએ માની લીધેલું. અને તેથી તો તેમણે મીસ વત્સલાને ચીજભાવ અપાવવા ને સિનેમા વગેરેનાં ખર્ચ કરવામાં પાછું વાળી ન જોયેલું. પછી જ્યારે ઉમેદભાઇએ છેવટ લગ્નની દરખાસ્ત મૂકી ત્યારે મીસ વત્સલાએ હસતે વદને વધાવી લીધી. પણ પોતાને કૂતરું પાળવાનો શોખ થયો હોવાથી વિલાયતી અને દેશી હાફ બ્રીડ જાતનું પ્રથમ એક સારું કૂતરૂ લાવી દેવું, એવી મીસ વત્સલાએ માગણી કરી અને ઉમેદભાઇએ મોટી ઉમેદથી તેનો અમલ કર્યો, પણ મીસ વત્સલા શરાફતનો ટુકડો નીકળી. લગ્ન તો ન કર્યાં. પણ એ કૂતરાના ગળામાં ચાંદીનો પટો રાખ્યો અને તેના પર ઉમેદભાઇ નામ લખાવ્યું અને વધારામાં કૂતરાનું નામ પણ મિસ્તર ઉમેદ રાખ્યું.

ઉમેદભાઇને આવી બીજી મીસો પણ મળી હશે એમ તેમની વાત ઉપરથી લાગ્યું પણ મને થયું કે મારી શ્રીમતી બહાર બેસવા ગઇ છે તે ઘેર આવી પહોંચશે અને ઉમેદભાઇની વાતો સાંભળશે તો પછી મારી શી વલે? એટલે ટૂંકામાંજ પતે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાતર મેં સૂચના કરી કે ગામડાંમાંથી કોઇ થોડું ભણેલી લાવો તો શું વાંધો?

'એ પણ કરી જોયું નકીરભાઇ! પણ એ ભણેલી અને અભણ, બધીયે માયા એકજ આંકનો માલ છે. મારા ફાધરે સૂચના કરેલી એ ઉપરથી હું ગામડાંમાં પણ ગયેલો પણ મારાં ભવિષ્યનાં સાસુ અને સસરા કંઇક જૂના વિચારનાં હોવાથી મીસ મણિ સાથે વાતચીત કરવાનો મોકો પણ ન મળે. છેવટ તક મળતાં બહુજ સિફતથી મીસ મણિને મેં સમજાવી દીધું કે સાંજે તું ગામને ગોંદરે વડલા પાસે મળજે. તો જ હું માનીશ કે તું મને ચાહે છે. નકીરભાઇ! તે આવી તો ખરી પણ દિલના ઉમળકાથી તેને મળવા હું જરા આગળ વધ્યો ત્યાં તો એક નવજુવાન હાથમાં ધોકો લઇને ધસી આવ્યો. હજુ તો હું તેને આવા અણઘટતા આચરણ માટે ઠપકાના બે શબ્દો કહેવા જાઉં છું ત્યાં તો મારે બેટે બે ત્રણ લાફા મને ચોડી દીધા. અને કહે કે 'ભલો હો તો ઘર ભેગો થઇ જા. મણકીનું જો નામે લીધું છે તો જીવતો નથી એમ જાણજે.' અને પાછા ધોલ ધપાટા કર્યા એટલે હું તો નીચે પડયો. અને મણકી તેનો હાથ પકડી હસતી હસતી ચાલી ગઇ. લ્યો આ જુઓ, હજુ તો મારનાં નિશાન પણ મોજૂદ છે.'

'કાં ઉમેદભાઇને શું લાગ્યું છે?' ઉમેદભાઇ છોલાઇ ગયેલા ઢીંચણ બતાવતા હતા બરાબર તેજ વખતે મારી શ્રીમતીએ ઘરમાં પ્રવેશ કરીને પ્રશ્ન કર્યો.

'હવે તો દુનિયામાં નવા નવા રોગ ફાટી નીકળ્યા છે. જોને તાવે કેટલી જાતના છે? આ ઉમેદભાઇને પણ આખા શરીરે કોઇ નવાજ પ્રકારનો ઉન્માદીઓ વા ફૂટી નીકળ્યો છે!'

હું પૂરૂં બોલી રહ્યો ત્યાર પહેલાં તો ઉમેદભાઇ બારણાની બહાર નીકળી ગયા હતા.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રીઆસ્કો

'કાં નકીરભાઈ! નવરાશ છે ને?'

'નવરાશનું પૂછો છો? આપના જેવા ગૃહસ્થો પધારે એમાં તો મને ઘણું જાણવાનું મળે છે.'

'સમજ્યો. હાસ્યરસના લેખકો એ બધા પોતે ડાહ્યા. બીજાની ખામીઓ, ભૂલો, ઘેલછા જોઇ શકો પણ તમે પોતે તો જાણે સમજદારી અને ડહાપણના ઈજારદાર!'

'એ ભાઇમાં કે'વું ડહાપણ ભર્યું છે ઈ તો રોજ ભેગા રહેતા હોય ઈ જાણે.'

માણસ પોતે પોતાનાં ભેજાંનો કયાસ ક્યાં કાઢી શકે છે એમ હું કહેવા જતો હતો પણ જે કહેવાનું હતું તે મારી શ્રીમતી-એ પોતાની ભાષામાં કહી દીધું. આવ્યા ત્યારે રતનભાઇ ભારે મોંએ આવ્યા હતા પણ મારી શ્રીમતીની વાત સાંભળી તેમનાં મોં પર હાસ્યની હળવી રેખાઓ ફરી વળી. હાસ્યના પ્રસંગો શોધ્યા નથી મળતા; એની મેળે મળે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તમે જ્યોતિષમાં માનો છો?' મારી શ્રીમતી રસોડા તરફ વળી એટલે રતનભાઇએ ધડાકો કર્યો. બગલ થેલી જરા દૂર પડી હતી તે લઇ ઘૂંટણ નીચે દબાવી.

'એ તો જેવું યકીન. આપ માનો છો?'

'માનું છું શું? માનવું પડે તેવું થયું છે, લ્યો આ જુવો.' તારીખ ૧૬ મી જુન ૧૯૪૬ ના 'ભવિષ્ય દર્શન' પત્રનું 'બારે રાશિનું અઠવાડિક ભવિષ્ય' એ કટીંગ મારા હાથમાં મૂકી તુલા રાશિનો અંગુલિ નિર્દેશ કર્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું:

'(૭) તુલા (ર. ત.) તમારે પણ આઠમો રાહુ આવ્યો છે, ને રસ્તે જતાં વરસાદ તૂટી પડે, ઉતાવળમાં પગ લપસી જાય, નવાં જ કપડાંને મોટરોની હીલચાલ ડામરથી રંગી નાખે. બીજી જોડી વગર બહાર જવું નહિ ગમે અને ફ્રીઆસ્કો થવાનો.'

'આ કઇ જાતનું ભવિષ્ય? મને તો કંઇ સમજ પડતી નથી.'

'નકીરભા...ઈ! તમને નહીં સમજ પડે. તમે ય જો તુલા રાશિમાં મંડાયા હોત તો કબૂલ કરત કે જ્યોતિષ એ જ્યોતિષ છે. હું તો હવે માનતો થઇ ગયો છું કે જેમ સૂર્ય રોજ ઊગે છે એ વાત સત્ય છે તેમ જ્યોતિષનું ભવિષ્યદર્શન પણ સત્ય છે.'

'પણ આપની એ માન્યતાને આ કટીંગ સાથે શો સંબંધ છે એ નથી સમજાતું.'

'ત્યારે સમજવા જેવી વાત તો એજ છે. હું પણ જ્યોતિષમાં માનતો'તો નહીં પણ આ અસહ્ય મોંઘવારીના જમાનાને કારણે જ્યોતિર્વિદની વાત મને વ્યાજબી લાગી. ચોમાસાનો વખત અને ઓચિંતાનો વરસાદ આવે તો નવા જોડાનું નખોદ નીકળી જાય; એટલે જ્યાં જાઉં ત્યાં બગલથેલીમાં જૂના જોડાની જોડ ભેગી રાખવી એમ નક્કી કર્યું.' એટલું કહી તેમણે ઘૂંટણ નીચે દબાવેલ બગલથેલી ઉપર હાથ મૂક્યો. મને પણ ત્યારે જ કંઇક સમજાયું કે રતનભાઇ બગલથેલી માટે બહુ કાળજી કેમ રાખે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ત્યારે તો અત્યારે ય બગલથેલીમાં જૂની જોડ જ હશે. બહુ માનીતી લાગે છે!'

'સાંભળો તો ખરા. હજુ તો ઘરની બહાર પગ મેલું છું ત્યાં અમારાં પડોશણ ધનકોરબાઈ સામે મળ્યાં. ધનકોરબાઈના ઘરમાં એ પોતે અને એમના દીકરાની પરણાવવા જોગ એક દીકરી એમ બેજ જણાં છે એટલે પરચુરણ કામકાજ હોય તો મને સોંપે. કંઈક મારામાં વિશ્વાસ પણ ખરો. મને કહે: 'જુઓને, વેવાઈ પોતાના દીકરાના સગપણની બીજે વાત કરે છે. પૈસાનો લોભ છે; એટલે જમાઈ માટે આ જરીનો સાફો આપવો છે; જરા ટાઢા પડે. તમે ન આપી આવો?'

'મેં કહ્યું લાવો, હું એ તરફ જ જાઉં છું અને સાફાનું બંડલ થેલીમાં નાખ્યું. પણ—'

'અને આપ સાફાના બંડલને બદલે આપના જૂના જોડાનું બંડલ મૂકી આવ્યા એમજ ને?' જ્યોતિર્વિદની ભવિષ્યવાણી મેં ફરી વાંચી જોઈ – 'બીજી જોડી વગર બહાર જવું નહિ ગમે અને ફીઆસ્કો થવાનો.'

'એમજ થયું ભાઈસા'બ. એટલેથી પત્યું હોત તો ઠીક હતું પણ ધનકોરબાઈ તો મારે ઘેર આવી ગામ આખું સાંભળે એમ બૂમબરાડા પાડવા લાગ્યાં કે તારે તારી દીકરીને દેવી લાગે છે. મેં કહ્યું કે મારે દીકરી જ ક્યાં છે: આ તો અજાણતાં ભૂલ થઈ ગઈ. એટલે ધનકોરબાઈ કહેવા લાગ્યાં કે તારી નહીં તો તારા ભાઈની, તારા કાકાની, તારા મામાની, તારા સાળાની, તારા સાળાના સાળાની—'

'તમે તો બહારે એવા અને કોઈ ઘેર મળવા આવે તેની સાથેય બાખડ્યા કરો. બળ્યો તમારો મનખો.' વાત કરતા રતનભાઈ જરા જોરમાં આવી ગયા હતા તે સાંભળી મારી શ્રીમતી રસોડામાંથી બહાર આવી ને મને ઉધડો લીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તું તારૂં કામ કરને. અમે તો કાંઇ બાખડ્યા નથી. રતનભાઇ જરા જ્યોતિષમાં માનનારા છે અને મારો હાથ જોઈ કહે છે કે મારા ભાઇની, કાકાની, સાળાની અગર કોઇની મિલકત મળે એવો જોગ છે.'

'ત્યારે શું મારા ભાઇનું નખ્ખોદિયું જાશે એમને! નખ્ખોદ જાશે આખા ગામનું.'

'સાંભળ તો ખરી! રતનભાઇ એમ ક્યાં કહે છે. એ તો એમના જ્યોતિષમાં આવ્યું કે ગમે તેની પણ મિલકત મળશે પછી કાકાની, મામાની—'

'હ્યો ભાઇસા'બ! આ પણ શીઆસ્કોજને! હવે નહીં કબૂલ કરો કે જ્યોતિષ જેવી ચીજ છે?' મારી શ્રીમતી જરા ઠંડી પડી ઘરમાં ગઇ એટલે રતનભાઇના મોમાં જીભ આવી.

'ને વાંચો હવે ધનકોરબાઈની ધનરાશિ' રતનભાઇનું કહેવું કેટલેક અંશે તો મને પણ ખરૂં લાગ્યું. ધન રાશિવાળા માટે જ્યોતિર્વિદે નીચે મુજબ ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું.

'(૯) ધન (ધ. ફ. ભ.) આમ આપ સાહેબ અત્યારથીજ બૂમબરાડા પાડો તે કેમ ચાલશે? હજુ તો દિલ્હી ઘણું દૂર છે અને રસ્તે અટપટાં ઘણાં તોફાનો આવશે. કલેજું મજબુત બનાવો અને આવી પડે તેને સહી લેવાની શક્તિ કેળવો.'

'પણ આ તો પુરૂષ માટે લાગે છે. એમાં ધનકોરબાઇને શું લાગે વળગે?'

'સ્ત્રી કે પુરૂષ: એ તો ફક્ત રાશિજ જોવાય. ને ખરૂં માનો છો નકીરભાઇ? મેં ધનકોરબાઇને ઠંડાં પાડવા વંચાવ્યું તો વળી મને બીજી દશ ચોપડી.

આ દરમ્યાન મારી આંખ વૃશ્ચિક રાશિ ઉપર ફરી વળી હતી. મારાથી બોલી જવાયું કે આપની અને ધનકોરબાઇની વાત તો ફક્ત સંજોગોનેજ આભારી છે. નહીં તો જુઓને મારૂં નામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નકીર : રાશિ વૃશ્ચિક અને તેને માટે તો લખેલું છે કે '+ + + પહેલાંની જાહોજલાલી એ અઢી વરસ થતાં થતાં આવીને ઊભી રહેશે. મોટરનું હોર્ન ટુંક વખતમાં તમોને માઇલોની મજલ કરાવશે.' આ તે અઠવાડિક ભવિષ્ય કે અઢી વર્ષી ભવિષ્ય!'

'ત્યાંજ તમારી ભૂલ થાય છે. તમે હમણાંજ બોલ્યાને કે તમને કોઇની મિલકત મળશે એ ભગવાનેજ બોલાવેલ છે અને ભલે મોટર અઢી વર્ષે મળે પણ તમારાં દિનમાન તો આજથીજ સુધર્યાં માનજો. જ્યોતિષ જુઠું હોય નહીં.'

હું કહેવા જતો હતો કે પણ આ બંદાએ પહેલાં યે જાહોજલાલી જોઇજ નથી, એટલામાં તો વરસાદ આવવો શરૂ થયો અને બગલથેલીમાંથી રતનભાઇએ બંડલ ખોલી જૂની જોડ બહાર કાઢી.

'કેમ બીજી જોડ લીધી? પ્રથમની જોડ તો આપ ધનકોરબાઈના વેવાઇને ત્યાં મૂકી આવ્યા હતા ને?'

'ત્યારે પૂરો ફીઆસ્કો સાંભળો. વાત તો ખરી કે જૂની જોડ ત્યાં મૂકી આવ્યો હતો અને સાફો તો ધનકોરબાઇ પાછાં લઈ ગયાં હતાં પણ અત્યારે હું તેમના વેવાઇના ઘર પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે મારા બેટાએ આ બન્ને જોડા ઉપરથી ફેંક્યા અને એક તો પગને બદલે મારા માથાને આલિંગન કર્યું.'

'હજુ યે બાકીના પાંચ દિવસ——' હું એટલું બોલ્યો ત્યાં તો રતનભાઇ વીજળીના ઝબકારાની પેઠે વરસાદમાં મળી ગયા હતા.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિગ્રહનાં બીજ

'કાં નકીરભાઇ! તમે શું ધારો છો?'

'હું તો માનું છું કે ત્રીજો વિશ્વવિગ્રહ થવો જોઇએ અગર તો શરૂ થઇ પણ ગયો હશે.'

હું બોલતાં તો બોલ્યો, પણ મને પછીથી ખ્યાલ આવ્યો કે વિગ્રહની ગડમથલ તો મારા મગજમાં થઈ રહી છે. ચતુરભાઇના પ્રશ્નને તેની સાથે શો સંબંધ?

'શાનો વિગ્રહ?'

'આવો આવો ચતુરભાઇ! હું મારા વિચારમાં હતો એટલે તમે શું પૂછ્યું એ સાંભળ્યા વગરજ મેં તો ફેંક્યું.'

'ભાઇસા'બ! ઇ ટેવ કાંઇ સારી કહેવાય! કોઇ શાંતિ શોધતો તમારી પાસે આવે એને તમે પાધરી વિગ્રહની વાત વળગાડી દ્યો! બાપડો હેતબાઇ જ મરેને?' ચતુરભાઇ મારી સામે તબિયત-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થી શેતરંજી પર ગોઠવાઇ ગયા હતા. હેતભાઇ જવાનું એકે ચિન્હ તેમના મોંપર દેખાતું ન હતું.

'એ તો એકની એક વાત મગજમાં ઘુમરાયા કરે એટલે રઘવાયો થઈ જાય.'

'ગાંડો થઈ જાય એમ કહો.' ચતુરભાઇને કંઈક બંધબેસતી વાત મળી ગઇ હોય એમ તેમના બોલવા ઉપરથી મને લાગ્યું. એટલે મેં દીધે રાખ્યું:

'વાત જાણે એમ છે ચતુરભાઇ! કે કાલે બન્ને જણે આઠમનો ઉપવાસ કર્યો હતો.'

'જેને મગજમારીનું કામ રહે છે તેણે ઉપવાસ ન કરવા જોઇએ. ત્યારે તો તમારું ચિત્ત આજે ઠેકાણે નથી તેનું પણ એજ કારણ હોઇ શકે.' ચતુરભાઇ વચ્ચેજ બોલી ઊઠ્યા.

'સાંભળો તો ખરા. હું તો વિગ્રહની વાત સમજાવું છું.'

'વિ ગ્ર હ!' એટલું બોલી ચતુરભાઇ અટકી ગયા એટલે મેં આગળ ચલાવ્યું:

'અમે શ્રાવણ મહિનામાં એકટાણાં કરીએ છીએ અને આજે સાંજે મારે મારા એક મિત્રને ઘેર જમવા જવાનું હોવાથી મેં મારી શ્રીમતીને કહ્યું કે મારે અત્યારે નથી જમવું. એ કહેઃ 'અરરર! કાલનો ઉપવાસ અને તમે અત્યારે પારણાં ન કરો તો આખો દહાડે ભૂખ્યા પેટે શે' જાય!' મેં કહ્યું 'એવી યે ટેવ પાડવી જોઇએ. કેટલી મોંઘવારી છે તે ખબર છે?' જોકે મેં તો ચતુરભાઇ! આ ભોળા ભાવે કહેલું પણ એ તો કહે 'તમે તમારા મિત્રને ત્યાં જાવ પણ હું કયાં જાઉં! તમને ભારે પડતું હોય તો હું પણ આખો દહાડો ભૂખીજ રહીશ.'

'મેં ઘણુંયે સમજાવ્યું કે તું તારે પારણાં કર અને હું મિત્રને ત્યાં સાજે પારણાં કરીશ પણ એણે તો ચૂલામાં પાણી રેડી, કલાડું ઊંધુ પાડયું છે અને પોતે પણ ઊંધી પડી છે. મને એમ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચતુરભાઇ! કે નજીવી, બાબતમાં આમ વિગ્રહ કેમ જામી જતો હશે! અને પછી તો એવાજ વિચાર આવ્યા કે કાંઇ લઇ લેવાનું હોય નહીં અને ઘરમાં જ આમ હાલતાં ચાલતાં વિગ્રહ અડ્ડો જમાવી દે તો પછી જેને જર, જોરૂ જમીન જોઈતાં હોય, જેને મહાન સામ્રાજ્ય સ્થાપવાં હોય, એ લોકોના વિગ્રહ ક્યાંથી બંધ રહે! અને પછી તો ત્રીજા વિગ્રહમાં કઇ પ્રજા કોની સાથે ઊભી રહેશે એ વિચારે ચડી ગયો અને તમે ઉંબરમાં પગ મૂક્યો.'

'ખરી વાત છે નકીરભાઈ! એકની એક વાત મગજમાં ટીપાયા કરે પછી માણસ ગાંડો જ થઈ જાયને!'

'ગાંડો થઈ જાય એવું તો ન પણ બને. એ તો માણસના સ્વભાવ ઉપર અને સંજોગો ઉપર આધાર રહે છે. તાબાના તમામ નોકરો, તેમજ જેને કામકાજ હોય તે વેપારી વગેરે તમામ અરજદારો અમલદારને એમજ કહે છે કે 'સાહેબ! એ તો આપ જ આટલા બધા કામને પહોંચી વળો અને આપ હાથ રાખી જાણો છો એવું બીજા કોનાથી બને તેમ હતું!' આવી રીતે રોજ એકની એક વાત સાંભળ્યા છતાં મારા વહાલા, અમલદારો તો કંઈ ગાંડા થઇ જતા નથી. હશે, એ તો દુનિયામાં એમ ચાલ્યાજ કરવાનું ચતુરભાઇ! પણ આજે તમે કાંઇ?'

'નકીરભાઇ! તમે જાણો જ છો ને કે હું અને વિનોદિની શબ્દ હરિફાઇ સાથેજ ભરીએ છીએ.'

હું એટલું તો જાણતો હતો કે વિનોદિનીનો વિવાહ ચતુરભાઇ સાથે કરવાની વાત ચાલે છે પણ શબ્દ હરિફાઈ સાથે ભરે છે એ તો ખબર ન હતી પણ વાત ટુંકામાં પતે એ ખાતર 'હાં પછી' એમ મેં કહ્યું એટલે ચતુરભાઇનું ગાડું આગળ ચાલ્યું.

' 'ન' આપેલો હતો અને બીજો અક્ષર પૂરવાનો હતો. ચાવી એ મુજબ હતી કે 'આનો વિહાર કરવાથી માણસનું મગજ શાંતિ અનુભવે છે.' મન, વન, ધન એમ કેટલાક શબ્દો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિનોદિનીએ બેસાડી જોયેલ અને છેવટ 'વન' શબ્દ તેણે પસંદ કરેલ. મેં વિનોદિનીને કહ્યું કે કોઇને all correct (તમામ ખરૂં) નથી આવતું તેનું કારણ આવી એકાદ ચાવીજ ભૂલ ખવરાવવા મૂકવામાં આવે છે. 'વન' હોત તો 'આનો' વિહાર નહીં પણ 'આમાં' વિહાર એમ હોત અને 'મન' અને મગજનો અર્થ એકજ હોવાથી 'મન' પણ બંધ બેસતો શબ્દ નથી. પણ 'તન' બરાબર મળે છે. જુઓ, તનનો વિહાર કરવાથી માણસનું મગજ શાંતિ અનુભવે છે. નકીરભાઇ! ખરો શબ્દ જડવાથી હું જરા ઉત્સાહમાં આવી ગયો અને એ વાક્ય બોલવાની સાથે વિનોદિનીના ખભા ઉપર મારાથી હાથ ટેકાઇ ગયો અને પછી ખબર છે! નકીરભાઇ! એનો બાપ જાણે કેમ અમારી ચેષ્ટા જોતો હોય એમ તરત ફૂટી નીકળ્યો ને કહે કે લ્યો મિસ્તર! તનનો વિહાર કરાવું. એમ કહી એક બે ચોડી દીધી. હું તમને એ પૂછવા આવ્યો હતો કે આમાં મારો જરા પણ વાંક હતો? તમો શું ધારો છો? નકીરભાઇ!'

'હું તો એમ માનું છું કે આમાં વિગ્રહનાં બીજ રોપાયાં છે.'

'વિગ્રહ!' ફાટી આંખે મારા સામે જોતા ચતુરભાઇ મારા ઘરમાંથી એકદમ બહાર નીકળી ગયા.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દેખા-દેખી સાધે જોગ—

'**સાં**ભળ્યું! હાલોને આપણે છાપાંવાળા થઇએ.'

'ક્યાં હાલો ?'

'કહ્યું તો ખરું કે સાંભળ્યું, તો યે સાંભળતા તો છો નહીં. ધ્યાન તો પોથામાં બળ્યું છે. હું તો એમ કહું છું કે આપણે છાપું છાપવાનો ધંધો કરીએ તો!'

'હું વાંચું છું ને લખું છું એ તો તને ગમતું નથી અને આ છાપાંનું પૂંછડું ક્યાંથી પકડી આવી?'

'કોઇ દહાડો ઘરની બહાર નીકળો તો ખબર પડે ને? તમને ખબર છે? રેંસણીની (રેશનીંગ) દુકાને બધા હજાર માણસ ભેગા થાય છે. લેનબંધ ગોઠવે તો યે પડાપડી થાય છે. અને દુકાનવાળાનો રૂઆબે કેટલો? મેં તો સહજ કહ્યું કે મને વહેલા પતાવો. નાનું છોકરું ઘેર મૂકીને આવી છું એટલે કહે કે શું તમારા એક માટે બેઠા છીએ; જોતાં નથી કેટલાં માણસો છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ એ વાતને અને છાપાને શું લાગે વળગે?' 'ટૂંકું ને ટચ' એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના રૂપે શ્રી જ્યોતિન્દ્ર દવેએ 'લાંબું ને લચ' લખેલ છે એ વાંચવાનું પૂરું કરવામાં મારો જીવ ભરાયો હતો.

'સાંભળો તો ખરા. ઈજ વાત કહું છું ને! સૌને પોત પોતાનાં કાર્ડ મુજબ ખાંડ અને બાજરો લઈને ઘેર જવાની ઉતાવળ હતી અને ટિટિયારો કરે જ રહ્યા પણ દુકાનવાળો કોઈનું સાંભળે ત્યારે ને? એવામાં આ છાપું કાઢે છે ને ઈ લાભુભાઇ આવ્યા અને સડસડાટ દુકાનમાં પેસી ગયા. પહેલાં તો દુકાનવાળે થોડોક રોફ છાંટ્યો પણ ઇ તો દુકાનવાળાને કંઇનું કંઇ કહેવા લાગ્યા કે સારી ખાંડ આવે છે ઈ તમે હાફીસરને ઘેર પહોંચાડો છો; સારાં સારાં કપડાં આવે કે અનાજ સારું આવે એ બધું ઓળખાણ પીછાનવાળા અને અમલદારોમાં વહેંચી દ્યો છો; તમારી બધી પોલ હું છાપામાં છાપીશ. પછી તો દુકાનવાળો ઘેંસ જેવો થઈ ગયો અને લાભુભાઇને જે જોઈતું હતું એ બધું તરત આપી દીધું. હવે સમજ્યા?'

'લડાઈ હવે બંધ થઇ છે એટલે રેશનની દુકાન પણ બંધ થશે. અને કાંઇ એટલા માટે છાપાંનો નવો ધંધો શરૂ યે કરાય?' મારી ઘરવાળીનું લાંબું ને લચ લેકચર સાંભળી શ્રી. જ્યોતિન્દ્ર દવેનું 'લાંબું ને લચ' વાંચવાનું મુલતવી રાખી મેં ચોપડી બંધ કરી દીધી હતી.

'ત્યારે તમને ખબર જ ક્યાં છે? મોટા સાહેબની આફીસમાં મંગુભાઈ કારકુન છે એની વહુ સરસતીબેન, જગાભાઈ જમાદારની વહુ ગંગા ફઈ બધાં યે વાતો કરતાં'તાં કે દુકાન તો સરકાર ચાલુ જ રાખવાના છે.'

'પણ એ તો રેલ્વેમાં સ્ટેશન માસ્તર અને બીજા નોકરો અને પોલિસવાળા ફર્સ્ટ કલાસમાં વગર ટીકીટે મુસાફરી કરે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે તું તો કાલે એમ પણ કહે કે હાલો આપણે રેલગાડીવાળા થઇએ; પોલિસવાળા થઇએ. એ તો સૌ સૌને જેવો ધંધો ને જેવી ઓળખાણ. જોને આ લેખકો આપણને ચોપડીઓ મફત નથી મોકલતા ?' રેશનની દુકાન વધારે નહીં ચાલે એવી દલીલમાં ઉતરવા જેવું ન હતું કારણ કે શ્રીમતીના સ્વભાવ પ્રમાણે મોટા સાહેબની ઓફીસના એ બીજા દસ કારકુનની શ્રીમતીઓનાં નામ ગણાવી પોતાનો કક્કો ખરો કરવા ભાષણ આગળ લંબાવત. પણ પછી તો 'તમે જાણો ત્યારે' એટલું જ કહી પોતાનાં કામે વળગી.

પણ લાભુભાઇએ રેશનની દુકાને ધડાકો કરેલ એ વાત એના મગજમાંથી ભૂંસાઈ ગઇ ન હતી. એણે તો લાભુભાઈની વહુ સાથે ઓળખાણ કરી લીધી અને એ ચાર દિવસે તેને ઘેર ફેરો પણ મારી આવે. રેશનની ચીજો લાવવાનો વખત આવે ત્યારે રેશનકાર્ડ ત્યાં પધરાવી આવતી અને દુકાને ગયા વગર જ અમારે ઘેર ચીજો આવી જતી.

પણ વળી એક બીજું દુઃખ થયું.

'તમે કહેતા હતા ને કે છાપાવાળા શું કામ થવું જોઇએ, દુકાન તો બંધ થવાની છે. ઈ દુકાન તો ઠીક પણ તમને બીજી કાંઈ ખબર છે ? છાપાવાળાને તો ઘીકેળાં છે. દરબારને ઘેર લગન હોય કે જનમ દિવસ હોય તો લાભુભાઇને તેડાં આવે. છોકરાં સિનેમા મફત જોવા જાય. બહાર દર્શન કરવા કે બીજે ફરવા જવું હોય તો મોટર આવે. ને અમારી પેઠે કાંઇ એની વહુને હાથ પગ તોડવા છે ? નોકરો યે કેટલા ? બીબાં ગોઠવવાવાળા પણ ટાંપાં ટૈયાં કરે અને આપણે ?'

'હશે. ચાલ તારો વિચાર છે તો આપણે પણ છાપાવાળા થઇશું.' શ્રીમતીનો અવાજ ગળગળો થયો હતો અને આંખમાં આંસુ પણ આવી ગયેલ હોવાથી મેં શાંત પાડવા ફેંકયું.

ફેંકતાં તો ફેંકાયું પણ પછી તો સવાર પડે એટલે 'હવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્યારે છાપાવાળા થઇશું.' એ લેકચર શરૂ થાય અને આ વાતનો કાંઇ છેવટ રસ્તો ન નીકળે તો શ્રીમતી મરતાં સુધી યે તંત મૂકશે કે કેમ એમ મને અકળામણ થવા લાગી.

એટલે મારે પણ દેખાવની ખાતર દેખાવ કરવા પડ્યા. કોઇ આવે ત્યારે શ્રીમતી સાંભળે તેમ 'પ્રેસ માટે મકાન કયું સારૂં, સામયિક અગર દૈનિક શરૂ કરીએ તો ચાલે કે કેમ' ઇત્યાદિ તેમની સાથે ચર્ચા કરૂં. સલાહ લેવા જાઉં છું એમ કહી લાભુભાઇને ઘેર પણ એકાદ ફેરો મારી આવું. જો કે એમાં શ્રીમતીને સંતોષ થતો હતો એટલુંજ નહીં પણ મને ખરો લાભ તો એ થતો કે તેમનાં છાપાનાં એક્ષચેઇન્જમાં લાભુભાઇને પેપરો વગેરે આવે તે વાંચી આવું.

જ્યારે નસીબ પાધરાં હોય છે ત્યારે બધું પાધરૂં ઉતરે છે. એવું બન્યું કે લાભુભાઇએ પોતાનાં પેપરમાં કોઇનાં વિરૂદ્ધ છાપ્યું હશે એટલે ફરિયાદ માંડવાની તેમના ઉપર નોટીસ આવેલી. લાભુભાઇ વકીલની સલાહ લઇ રહ્યા હતા. હું ઘેર પાછો આવ્યો એટલે શ્રીમતી જવા તૈયાર થઇ ને મેં જવા દીધી.

* * * *

'શું કરૂં આ લડાઇનો વખત એટલે રૂપિયા દશ હજાર આપવા પડ્યા. નહીં તો એવા મશીનના બહુ બહુ તો ત્રણ હજાર બેસે.' શ્રીમતી આવી એટલે, ચા નાસ્તો ખવરાવવાની શરતે મારા મિત્રોને ઘેર તેડી લાવેલો તેની સાથે સંકેત મુજબ વાતની શરૂઆત કરી.

'ત્યારે તમારે પંદર વીસ હજારતું ખર્ચ તો આવ્યુંજ ને! ટાઇપ કાગળ, વગેરેનું ખર્ચ તો બાકી. એકલા મશીનનાજ દશ હજાર.' એક મિત્રે ટેકો પૂરાવ્યો

'સાંભળ્યું! ઈ આપણે છાપાવાળા નથી થવું. પૂળો મૂકો ઈ છાપામાં. આ લાલુભાઇ ઉપર કેસ થયો છે ને ઘરમાં કોઇએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાધું યે નથી. ઈ તો લાભુભાઇ વજર છાતીના છે તે પહોંચી વળે. આપણે એવું થાય તો તમે પથારીમાંથી ઊભા યે ન થાવ.' શ્રીમતી ઓરડામાંથી બહાર આવી બોલી ઉઠ્યાં.

'પણ મેં તો મશીન વેચાતું પણ લઈ લીધું છે.'

'તો ખોટ ખાઇનેય પાછું વેચી મારો, આપણે છાપાવાળા નથી થાવું.'

'ત્યારે તારી મરજી, સુરેશભાઇ! ત્યારે એમજ કરોને પાંચ પચીસ ખાવા પડે તો ભલે પણ તમે શેઠને જરા સમજાવો તો સારૂં.' મેં મારા મિત્ર તરફ જોઇને કહ્યું.

'પણ ત્યારે તું જરા ચા અને કંઇ નાસ્તા માટે ખાવાનું કરી નાખને. ચાપાણી પીનેજ સુરેશભાઇ જાય.'

'છાપાનું ભૂત તારા મગજમાંથી નીકળી ગયું છે એનાં આ ચાપાણી છે સમજી.' શ્રીમતી ચા વગેરે લઈ આવી એટલે મેં કહ્યું ને બધા હસી પડ્યા.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈચ્છુભાઈ ઈલેવન

ઈચ્છુભાઇને બાપદાદાની પુંજી ઉપર તાગડધિન્ના હતી. ઉંમર વર્ષ ૪૨. પરિવારમાં પોતે, તેમનાં ધર્મપત્ની, એક નાનો ભાઇ ને તેની વહુ, વહુનો ભાઇ, પોતાનાં ત્રણ છોકરા અને ત્રણ છોકરી એમ મળી કુલ અગિયાર નંગ હતાં. આડોશી પાડોશી ને ઓળખાણવાળા બધા 'ઇચ્છુભાઈ ઇલેવન' એ નામથી જ આ કુટુંબને ઓળખતા.

ભૂખમરાના જમાનામાંયે થોડા પૈસે મિષ્ટાન્ન મેળવી લેવાની ઇચ્છુભાઈમાં કરામત હતી. લગ્નસરા ચાલુ થાય એટલે સાધારણ ઓળખાણવાળાને ત્યાં પણ, કંકોતરી આવે કે ન આવે, તો યે એક રૂપિયો ચાંલ્લો કરી આવતાઃ અને પછી તો જમણવાર ચાલે ત્યાં સુધી આખી ઇલેવન ઉપડે. મરણ ક્રિયાની નાતમાં તો વળી ચાંલ્લાવગરજ પતી જતું. કોઇ ઠેકાણે ચાપાર્ટી હોય ને સ્ત્રીઓથી જવાય તેવું ન હોય ત્યારે છોકરાંઓ, બાપની તાલિમ મુજબ,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખીસાં ભરીને ખાવાનું ઘેર લાવતાં: અને આવી રીતે ઇલેવનનો એકે ખેલાડી નાસ્તા વગર ન રહી જતો.

ફનાભાઈ શેઠના એકના એક છોકરાનો વિવાહ નક્કી થયો. તેની ઉજવણીમાં ભાગ લેવા ઇચ્છુભાઇને આમંત્રણ મળ્યું. ઇચ્છુભાઇનાં ધર્મપત્નીએ ઘણુંયે કહ્યું કે, 'બબલાની આજે જનમગાંઠ છે એટલે આપણે નથી જવું. જનમગાંઠ ઘેર ઉજવીએ.' પણ શેઠને ખોટું લગાડવા ઇચ્છુભાઇ તૈયાર ન હોવાથી, રાખેતા મુજબ આખી ઇલેવન ઉપડી.

કર્મસંજોગે, શેઠના કોઇ નજીકના સગાનાં અવસાનનો તાર આવ્યો. એટલે ખાવાનું ખાવાના ઠેકાણે રહ્યું ને બધા વેરાયા. ઇચ્છુભાઈ ઇલેવન પણ પાછી ફરી! બપોરના બારેક વાગ્યાનો સમય અને ઘર લગભગ શહેરને છેડે એટલે બરાબર દોઢેક માઇલ-મજલ ભૂખે પેટે કરવાની હતી.

ઇચ્છુભાઈ ઇલેવનનો સંઘ શહેરના મધ્યભાગમાં લકડધકડ પહોંચ્યો ત્યાં એક ગલીમાંથી સીનેમાની જાહેરખબરની ગાડી ને બેન્ડવાળા જોડાયા. આગળ બેન્ડ વગેરે ને પાછળ ઇચ્છુભાઇનો કબીલો. રસ્તામાં કોઇ કહે કે ઇચ્છુભાઇ બબલાની જનમગાંઠ ઉજવે છે: વળી કોઇ અજાણ્યા માણસો કહે કે આ બધા સીનેમાના સ્ટાર છે. અને જે ફિલ્મ ચાલવાની છે તેમાં બધાએ કામ કર્યું છે. કેટલાંક નાના છોકરાં અને કામધંધા વગરના માણસોએ તો સરઘસની સંખ્યામાં વધારો કર્યો.

માંડમાંડ ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે ઇચ્છુભાઇની ઓળખાણપીછાનવાળા લગભગ પચાસેક માણસો આજુબાજુના ઓટલા ઉપર બેસી રહ્યા હતા.

'અરે વાહરે ઇચ્છુભાઇ! તમે તે કેવા માણસ છો? આમંત્રણ દઇને ઘેર પણ હાજર ન રહો!' ઇચ્છુભાઇને જોઇને બે ચાર જણ બોલી ઊઠ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આમંત્રણ!' ઇચ્છુભાઇથી એટલું જ બોલાયું.

'લ્યો રાખો હવે બહુ થઇ! કોઈ બીજે સ્થળે જમવાની ગોઠવણ રાખી હોય તો બધા ત્યાં જઇએ. પણ આ તો બે વાગવા આવ્યા.' વળી એક બીજા જ ગૃહસ્થ બોલી ઊઠ્યા.

'પણ શાનું આમંત્રણ!' ઇચ્છુભાઈ હવે હરાયા ઢોરની માફક ડાંફાં ભરવા લાગ્યા.

'લ્યો હવે મશ્કરીની પણ હદ હોય છે. જુઓ તો ખરા! આ તમારી આમંત્રણ પત્રિકા! વાંચો!

—હું તો પરદેશી માણસ એટલે લગ્ન પ્રસંગો દેશમાં ઉજવું ને આપને ત્યાં દરેક પ્રસંગે મને યાદ કરો છો એટલે બીજું તો શું પણ આજે મારા ચિરંજીવી ગગલના ચિરંજીવી બબલનો જન્મદિવસ છે એટલે બપોરના બાર, સ્ટાન્ડર્ડ ટાઇમે, ભોજન મારે ત્યાં આરોગવાનાં છે—

ઇત્યાદિ લખાણ પોતાના નામથી છપાએલ પત્રિકામાં વાંચી ઇચ્છુભાઇને પસીનો છૂટી ગયો.

ઇચ્છુભાઇનાં કસાયેલ ભેજાંએ પ્રસંગ પારખી લીધો. ફના-ભાઈ શેઠના છોકરાની સગાઇ, અવસાનના ખબરનો તાર, બેન્ડની ધામધુમ એ બધું પહેલેથી નક્કી કરેલું કારસ્થાન જ હતું. જમવાનુ તો એ વખતે કયાંથી બને પણ બરફી પેંડા અને ચાપાણીથી આવેલ ગૃહસ્થોને સંતોષવા પડ્યા.

બધા ગયા ત્યારે ઇચ્છુભાઇએ તેમની ધર્મપત્ની ઉપર ઊભરો કાઢ્યો કે, 'ફજેતો થયો, ખર્ચ થયું એ બધાનો તો મને રંજ નથી પણ સવારના પહોરમાં બોર ખાવાનું તેં નામ લીધું એનું જ આ પરિણામ છે.'

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોરધનભાઈ ગાર્ડ

'સવારે સેવન ડાઉનમાં જવાનું ને બીજે દીવસે એઈટ અપમાં સાંજે પાછા ફરવાનું તે દરમ્યાન તારે ઘરની બહાર નીકળવાનું નથી, સમજીને! રેલખાતાના બધા જ નોકરો રેઢિયાળ, સમજીને!' ગોરધનભાઈના અવાજમાં પતિ તરીકેનાં આધિપત્યની કરડાકી ને મીઠી સમજૂતનું મિશ્રણ હતું.

ગોરધનભાઈ ગાર્ડ એંતાલીસ વર્ષની ઉંમરે બીજી પત્ની કરી આવ્યા હતા. પહેલી પત્ની પોતે બાવિસ વર્ષના હતા ત્યારે પરણેલા પણ તે બિચારીએ લગ્ન પછી બે ત્રણ વર્ષે જ આપઘાત કરેલો એમ કહેવાય છે. શા માટે આપઘાત કરેલ એ વાત કંઇ બહાર આવેલ નહીં પણ પરિણામે આટલા લાંબા સમય સુધી વાંઢા રહેવું પડયું એ ચોકસ વાત છે.

લગ્ન માટે પંદર દિવસની રજા લીધેલ એ પૂરી થતી હોવાથી ગોરધનભાઈ નવીને ઉપર મુજબ કહી રહ્યા હતા. નવી વહુનું નામ હતું શાન્તા. સેવન ડાઉન ને એઈટ અપમાં તો શાંતા કંઇ ન સમજી પણ પરણીને આવ્યા પછી ફક્ત દસ દિવસના જ સહવાસના અનુભવ ઉપરથી, રેલ્વેના નોકરોને ગોરધનભાઈ રેઢિયાળ કેમ કહે છે તે સમજી ગઇ હતી. કોઇ મળવા આવે ત્યારે ગોરધન-ભાઈ શાંતાને રસોડામાં ધકેલી મૂકતા હતા; કામથી પરવારી બારી કે બારણા પાસે ઊભી હોય તો હાથ ખેંચી અંદરના ભાગમાં લઇ જતા હતા. ગોરધનભાઇ વહેમી હતા.

'જોજે કોઇ સાથે વાતો યે ન કરતી. સમજીને!' સેવન ડાઉનમાં જતી વખતનાં ગોરધનભાઇના એ શબ્દો હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શાંતા વહુ! એમ ખોટી રીતે ધણીના દબાણમાં રહીએ તો જીવાયે નહીં.' સ્ટેશન માસ્તરની વહુને વાતાવરણની ગંધ આવી ગયેલ હોવાથી ગોરધનભાઈની ગેરહાજરીનો લાભ લઇ શાંતાને સમજાવી.

પછી તો ગોરધનભાઇ એઇટ અપમાં આવે ને સેવન ડાઉનમાં જાય દરમ્યાન કંઇક છમકલું બન્યુંજ હોય. એક દિવસ સ્ટેશન કવાર્ટર્સના કુવે શાંતા પાણી ભરતી હતી ને સાંધાવાળો પાણી ભરવા આવેલ ત્યારે શાંતાનાં માથેથી ઓઢણું ખસી ગયેલું એટલે ગોરધનભાઇએ શાંતાને મારઝુડ કરેલી. થોડા દિવસ પછી ગોરધનભાઈ એઇટ અપમાં આવ્યા ત્યારે એક આધેડ વયની બાઇને સાથે લેતા આવેલા.

'લે જો આ, મણિબાઇને તારા માથા ઉપર મૂકવી પડી; મારી ગેરહાજરીમાં કોઇને ઘેર બેસવા ગઇ ને મણિબાઇએ મને વાત કરી તો તારૂં મોતજ આવ્યું સમજજે.' ગોરધનભાઇએ પહેરો ગોઠવ્યો.

અત્યાર સુધી ગોરધનભાઇ તરફથી એકનું જ દુઃખ હતું હવે મણિબાઇની પણ જોહુકમી આવી. મણિબાઇને ઘરમાં મોટા થઇને રહેવું હતું; એ ધમકાવે એટલુંજ નહીં પણ ગોરધનભાઇ આવે ત્યારે કંઇક ચાડી ખાધીજ હોય ને ગોરધનભાઇનાં હાથ ને મોં ઉપડ્યાંજ હોય.

આજુબાજુના માણસો, ખાસ કરીને સ્ટેશન માસ્તરની વહુને નિર્દોષ શાંતાની દયા આવી; ને રસ્તો શોધી કાઢ્યો. ગોરધનભાઇની આગલી પાછલી તે જાણતાં હતાં.

એક દિવસ એઈટ અપમાં ગોરધનભાઇ પાછા આવ્યા ત્યારે મણિબાઇ ત્યાં ન હતાં. પૂછગાછ કરતાં માલુમ પડયું કે બે તમાચા મારી ચોટલો ઝાલીને મણિબાઇને શાંતાએ ઘર બહાર ધકેલી મૂકી હતી ને કવાટર્સનાં બીજાં બૈરાંઓએ પણ હાથ હળવા કર્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મેં તને આવી નો'તી ધારી; તારૂં મોતજ આવી રહ્યું છે સમજી!' ખીચડી ફદફદે એમ ગોરધનભાઇ ફદફદી રહ્યા હતા.

'તે હું શું કરૂં; એ તો કહે કે તું તો મારી છોકરીની શોક છો; સાસરેથી પાછી આવે એટલે ફરી તારા માથેજ બેસાડું; લ્યો તમેજ કહોને કઇ આર્યનારી પોતાના પતિની બદનક્ષી સાંભળી શકે?' શાંતાની આંખોમાં આંસુ હતાં.

'જૂઠી, કમજાત, એ મણકી તને એમ કહેતી હતી!' ગોરધનભાઇની ખીચડી હવે સીઝવા ઉપર હતી.

'અરે એટલેથી ક્યાં અટકે તેવી હતી. એ તો કહે કે તમે સાદૂલ સાંધાવાળાની સ્ત્રીને એક દિવસ ઘરમાં ઘાલી હતી ને એણે રસ્તો ન કાઢ્યો હોત તો તમારો ફજેતોજ થાત' શાંતા હવે ડુસકાં ભરતી હતી.

'લે રાખ રાખ વધુ બોલીશમાં. એ સાલી મણકી મારા બાપની જૂની નોકરડી ને ભૂખે મરતી હતી એટલે મેં કામ કરવા રાખી ને મારીજ બદબોઇ કરવા લાગી! સારૂં કર્યું; ઘરમાંથી કાઢી મૂકી તે!' શાંતાના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં ગોરધનભાઇ બોલ્યા. તેમની ખીચડી હવે ઠરીને ઠીકરૂં થઇ ગઇ હતી.

'અરે એટલું જ ક્યાં! એ તો કહેતી હતી કે તમે ચંભુસરમાં હતા ત્યારે એક......'

'હેં! લે બસ હવે' ગોરધનભાઇના અવાજમાં એકરાર હતો; 'એ તો ગમે તેમ લવે પણ શાંતા! તું કાંઇ એવું માને!' એમ કહી શાંતાને ભૂજપાશમાં લીધી ને જીંદગીમાં પહેલીજવાર પ્રેમનો ઉમળકો શું છે તે ગોરધનભાઇ સમજી શક્યા.

સ્ટેશન માસ્તરની વહુ ને બીજાં બૈરાં બંધ બારણાંની પાછળ હસતાં હતાં.

તેજ વખતે સેવન ડાઉન છેલ્લે સ્ટેશનેથી છૂટવાનો ઘંટ પડ્યો.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મા મો

'આઘમણ તો છે નહિં ને મામેરાં વગર શું રડતું નથી?'

'પણ તું કાં આમ કર? બહેનને; બિચારીને ઘેર આ છેલ્લો અવસર છે.'

'બહેન તો હજુ પાંચ છ છોકરાંની મા થાય એવડાં છે. કંઈ ઘરડાં થયાં છે?'

'એ તો ભગવાનની મરજી. પણ વડવાઓએ રીતરિવાજ કરી મૂક્યા છે તે અમથા? તેવડ તો છે નહીં એ તો હું યે સમજું છું પણ ખબર છે? મામો મુઓ છું. ભાણાભાઈ પરણે ને મામેરામાંથી યે જાઉં તો નાતજાતમાં નીચું જોવું પડે.'

'પણ ઈ તો માલદાર માણસો છે; વરઘોડા પાછળ હજારો રૂપિયા ખરચશે ને તમે બસો રૂપરડી ખરચી મામેરું કરો એનાં કરતાં તો છાનામાના બેસી રહીએ તો સારું. હાથી પાછળ ગધેડું દોડાવ્યા જેવું થશે.'

'એટલે તો કહું છું કે તારી પાસે વધારાની બે બંગડી છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે મને આપ તો ગીરો મૂકી આવું. પાંચસોએક રૂપિયા ખરચીએ તો તેમની ને આપણી બન્નેની શોભા કહેવાય.'

'મામો, મા...આ...મો, મા...આ...આ...આ...મો–'

બહાર રસ્તાપર બૂમો પડવા લાગી. એટલે મામો ને મામી મામેરાંની વાત પડતી મૂકી ડેલીએ દોડી આવ્યાં.

ભાણાભાઈ 'મામો, મામો' એમ બૂમ પાડતા દોડયે જતા હતા અને પાછળ ભાણાભાઈના બાપ અને પાંચ પચીસ માણસો પણ કુતૂહલવૃત્તિને પોષવા સાથ આપી રહ્યા હતા.

'કાં બહેન! ભાણાભાઇ કેમ આમ કરે છે? શું છે?' સૌથી પાછળ બહેન ખેંચાયે જતાં હતાં તેને મામાએ પૂછયું.

'જુઓને ભાઇ! નદી તરફ ફરવા ગયેલો ત્યાં કંઇક જોયું ને બ્હી ગયો લાગે છે. એ આવ્યો, મોટો તાડ જેવો છે, એમ બોલ્યા કરે છે ને કોઇનો ઝાલ્યો રહેતો નથી.' બહેને રડી દીધું.

ભાણાભાઇનું ભેજું ઠેકાણે ગોઠવાયું કે કેમ? કે મામાએ મામીની બંગડીના ભોગે મામેરું કરી નાક રાખ્યું કે કેમ એ તો ખબર નથી પડી. પણ મને એ વિચાર આવ્યો કે 'ન મામા કરતાં કાણો મામો સારો' એવી લોકોક્તિ છે; એટલે માનવીની દુનિયામાં મામાની કિંમત છે. પણ ભૂતપિશાચની દુનિયાના મામાને માનવી ભયંકર કેમ ગણતા હશે?

સંભવ છે કે કૃષ્ણયુગમાં કંસ જેવો મામો પાકયો એટલે તે સમયમાં મામો અબખે પડયો હોય. પણ એ માન્યતા માનવીના મામા માટે પણ કાયમ ટકી રહી હોત તો કેવું સારું? ઉલટું આ યુગમાં તો મામાનાં માન વધ્યાં છે. પણ મામા થવું એ ખરેખર કમનસીબીની નિશાની છે. ચારેખૂણે ઊભો વાંસ ફરતો હોય, ઘરનાં છોકરાં ભૂખે મરતાં હોય છતાં ભાણાભાઇનો લાગો પૂરો કર્યે જ છુટકો!

મને લાગે છે કે બાપની મિલકતમાં છોકરીને હીસ્સો મળતો નથી એટલે કોઈ બુદ્ધિશાળી ભાણાભાઇએ મામાનાં માન વધારવાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નુક્તો શોધી કાઢ્યો હશે. હાલમાં છોકરીઓને પણ મિલકતમાં ભાગ અપાવવા માટે ઝુંબેશ ઉપડી છે એ વળી કોઇ મામાનીજ ચાલ હોઇ શકે. કારણ કે તેમ થવાથી પછી મામેરાનું સાલ નીકળી જાય. ગમે તેમ પણ આ મામા ભાણેજનો સંબંધ એ હિન્દુસમાજ માટે એક કોયડો છે.

☆

'પ્રભુની કૃપા. આપણે કોઇના મામા નથી.'

'આઇ મીસ્તર! એ મામો કોન મુવો છ?' હું ઝબકીને જાગી ગયો હતો અને ગેસ્ટ હાઉસ નં. ૨ ના રૂમ નંબર ૩ માં પાસેના પલંગ ઉપર પેસ્તનજી શેઠ આડા પડયા હતા તે બોલી ઊઠ્યા.

'કંઇ કે'વાની વાત નહીં શેઠ સાહેબ! અમારામાં મામા થવું ને મોતને બોલાવવું ને એ બન્ને સરખું જ છે.

'અરે જાવ ભલા માનસ! તમે બી મશ્કરી કરો છ! મોતું ઇસ્ટેત હોય કે નહાલ્લો તાલુકો, પન મામો એટલે હદ આવી બાવા! રાજાનો ભાવ બી કોન પૂછે છ? રાજાનો ધનીજ મામો! હું તો રાજાને મલું છ કે કારભારીને મલું છ પણ બાવા સીધો સોજ્જો એકજ જવાબ મલે છ કે મામાને મળો. મામાને પૂછ્યા સિવાય ચલ્લું બી નહીં ફરકતું.'

મેં તેમને સમજાવ્યું કે રજવાડામાં તો સસરાને મામા કહેવાનો રિવાજ છે અને દીકરી જેવી દીકરી દીએ એટલે એટલો લહાવો તો લ્યેને? પણ એમનાં ધંધાદારી ભેજાંમાં કંઇ વાત ન ઉતરી. એ તો કહે કે 'ડીકરી પાછલ તો મરી પરવારીઆ. આઇ હજારો રૂપિયાનું આંધન કરી અદરાવીએ પન અમને તો કોઇ સાલ્લો મામોજ નહીં કેતું.'

તેમણે આગળ ચલાવ્યે રાખ્યું હોય તો કોણ જાણે! મને તો ફરી ઝોકું આવી ગયું હતું.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વન પ્રવેશ

'ગગા! સાબદો થઈને ક્યાં હાલ્યો?'

'મયારામ માસ્તરનો વન પરવેસ ગામ ઊજવે છે.'

'ઈ વન પરવેસ શું?'

'આ પચાહ વરસ પૂરાં થાય અને એકાવન શરૂ થાય ઈ વન પરવેસ.'

'પણ ઇમાં ઊજવવાનું શું? એમ તો ગામમાં ઘણાંયને પચાહ પૂરાં થ્યાં હશે!'

'પચાહ પૂરાં થ્યે કાંઈ દી વળે? ઈ તો કાંઈ કામ સારાં કર્યાં હોય તો વન પરવેસ ઊજવાય. આ મયારામ માસ્તર આવ્યા ત્યારે નિહાળનું મકાને ક્યાં હતું? અમે તો ગમાણમાં બેહીને ભણ્યાં. અને મયારામ માસ્તરે તો આવ્યા પછી પાકું મકાન કર્યું. રાજ આગળથી પૈસા મંજૂર કરાવ્યા. ખૂટ્યા ઈ માગી માગીને ભેગા કર્યા. ને ખબર છે? મા! નિહાળની પાછળ બગીચો કર્યો છે, માંઈ કેળ, ને લીંબડાના ઝાડ અને તળસીમાતા અને બારમાસીના છોડ વાવ્યા છે.'

'પણ ઇમાં શું? એમ તો તારો ભા પાછા થ્યા તીઆરે બે ખેતરાં મૂકી ગયા'તા અને તારા બાપાએ ત્યાર પછી ચાર તો વાડિયું કરી છે અને ઢોર ઢાંખર કેટલાં થ્યાં છે? ગગા! તારો બાપ તો નાત પટેલ. મયારામ માસતરનો વાનરવેસ ઊજવાય અને તારા બાપાનો નહીં ઊજવ તો ગગા! લોકોમાં વાતું થાહે.'

* * *

'એલ્યા ઈ કોણ આવ્યો છે?'

'બાપુ! ઇ તો મયારામ માસ્તરનો વન પરવેસ ઊજવાયો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે નાત પટેલ પણ વન પરવેસ ઊજવે છે એનું આમંત્રણ દેવા નાત પટેલનો ગગો આવ્યો છે.'

'એને કઇ દ્યો ખબર આપશું.'

'એલ્યા પશલા! મયારામ માસ્તર, નાત પટેલ ને સંધાય વન પરવેસ ઊજવે અને હું ગામ ધણી! મારો વન પરવેસ ન ઊજવાય તો લાજી મરવાનું જ થાય ને? બોલાવ ઇ કામદારને. પચાસ તો મને ય પૂરાં થયાં.'

'બાપા! રાજાઉંની તો જુબેલી હોય. વન પરવેસ ન હોય.'

'ડાયલીનો થા માં ને: કામદારને બોલાવ તો ખરો. જુબેલી જુબેલી. પણ કાંઇક તો કરવું જ પડશે ને?'

* * *

'બાપુ! પશાભાઇની વાત ખરી છે. રાજાની તો જુબીલી ઊજવવાની હોય.' કામદાર જાણતા હતા કે પેચોટી કામદાર પશલાની વાત જો પહેલેથી જ કાપી નાખવામાં આવે તો ત્રણ પેઢીનું કામદારું છોડવું પડે. પણ કામદાર છેવટ ધાર્યું તો પોતાનું જ કરાવતા.

'તંઇ આપણે કરો તૈયારીયું.' બાપુ આડા પડ્યા હતા તે બેઠા થઇ ગયા.

'બાપુ પણ એક વાંધો છે. પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય એટલે વન પ્રવેશ તો ઊજવાય પણ રાજ કર્યાં ને પચીસ વર્ષ પૂરાં થાય તો જ જુબીલી ઊજવાય. મોટા બાપુનો દેહ પડ્યાને હજુ તો દસેક વર્ષ થયાં હશે એટલે બાપુ આપની તો હજુ પંદર વરસ પછી જુબીલી ઊજવાય.

'તંઇ આપણે બાપુનો ય વન પરવેસ ઊજવીએ. પચાસ વરહ તો પૂરાં થ્યા છે ને?'

'વન પ્રવેશ તો રૈયતના માણસનો ઊજવાય. રાજાનો નહીં. પછી તો બાપુની જેવી મરજી.' પશાભાઇની દરખાસ્તને ટેકો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપવા જેવું ન હોવાથી કામદારે વાત મરડી.

'મારો વન પરવેસ ન ઊજવાય તો આપણે કામદાર! જાહેર-નામું કાઢો કે ગામમાં કોઇએ વન પરવેસ ઊજવવો જ નહીં.' બાપુએ બુદ્ધિ દોડાવી રસ્તો કાઢ્યો. અને કામદાર મુસદો ઘડવા બેઠા.

'આ ઉપરથી સર્વે લોકોને ખબર આપવામાં આવે છે કે આ ગામમાં કોઇએ વનપ્રવેશ ઊજવવો નહીં અને છતાં જે કોઇ ઇસમ વનપ્રવેશ ઊજવશે તો તે સખત નસિયતને પાત્ર થશે—

'કામદાર! ઇ છેવટનું છેકી નાખ અને લખ કે તો એના વાંસા ઉપરનું ચામડું ઉતરડી નાખવામાં આવશે.' બાપુએ હુકમ છોડ્યો.

'બાપુ! ભલેને ઈ બાપડા વનપરવેસ ઊજવે. આપણું જાય શું? પણ એવો હુકમ કરો કે વનપરવેસ ઊજવે ઈ બાપુને આમં-ત્રણ આપે અને રૂપિયા એકાવન નજરાણાના આપે.'

'એલ્યા પશલા! ઈ ખરૂં. આપણો નગરશેઠ બાપડો દોરી લોટો લઇને આવ્યો હતો અને હવે મારો બેટો પૈસાદાર થઇ ગયો. પછી ભલેને કાળાં બજાર કરીને! પણ ઈ એ આવડત તો ખરી ને! મયારામ માસ્તર કરતાં કાંઇ જાય? અને આ આપણો કામદાર. ત્રણ પેઢીનું કામદારૂં જાળવી રીયો છે ઇ આવડત વગર? કેમ બોલતો નથી?'

'ખરી વાત બાપુ! ઇમ તો આ આંપણો સવલો, પહેલાં તો બાપડા પાસે શલ્લી, સજૈયો ને કાતર હતાં અને હવે તો વાળ કાપવાનો સંચો, બરસ અને વિલાયતી અસ્તરો રાખે છે. તંઇ ઇએ શું કરવા વન પરવેસ ન ઊજવે!'

'કામદાર! તંઇ એવું જાહેરનામું કાઢ કે પચાસ વરસ પૂરાં કરે ઇ વન પરવેસ ઊજવે અને ન ઊજવે તો પાંચસો દંડ.'

'બાપુ! એકલા મરદ ઊજવે તો પછી બાયડીયુંનો શું વાંક?' કામદારે વાત ટાળવા બીજો રસ્તો લીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એલ્યા! ઇ ખરૂં: લાવ હું રાણી સાહેબને પૂછી આવું.'

'રાણી સાહેબ તો કહે છે કે બાયડીયું બાપડી કામ કરી કરીને ટૂટી મરે તોય એનું કર્યું કોઇ જાણે નહીં. એટલે એવો ધારો કાઢો કે પચાસ વરસની બાયડી હોય અને જેને દશ છોકરાં હોય ઇ વન પરવેસ ઊજવે.' બાપુએ જનાનામાંથી પાછા ફરી રાણી સાહેબનો અભિપ્રાય સૌને કહી સંભળાવ્યો.

'પણ બાપુ! કોઇને દશ કરતાંયે વધારે છોકરાં થયાં હોય પણ માંઇ મરી ગયાં હોય તેનું શું? ઇ ગણાય કે નહીં?' પશલાએ ભેજું ચલાવ્યું.

'ઇયે ખરૂં. ઊભા રીઓ હું રાણી સાહેબને પૂછી આવું.'

'એલ્યા ભારે થઇ. રાણી સાહેબ પણ આ સવાલથી તો મુંઝાયાં. ઇતો હવે કહે છે કે કામદારની વાત ખરી છે. કોઇએ વન પરવેસ ઉજવવોજ નહીં એવું જાહેરનામું કાઢો.'

'પણ આ મયારામ માસ્તરે તો વન પરવેસ ઉજવી દીધો એનું શું? બીજાનાં નાક જ કપાયને?' નજરાણું જાય એ વાત પશાને ગળે ઉતરતી ન હતી.

'બાપુ! એનો તો રસ્તો નીકળે. આપણે એવું જાહેર કરી દઇએ કે મયારામ માસ્તરનો વન પ્રવેશ ઉજવાયો એમાં બાપુની પધરામણી થઇ ન હતી એટલે એ વન પ્રવેશ નો'તો પણ બીજું કાંઇક હતું. રાણી સાહેબની મરજી નથી એટલે બીજો રસ્તો નથી.' કામદારને ફાવતું આવ્યું કારણ કે રાણી સાહેબના કામ આડે પશાભાઇ આવી શકે તેમ ન હતા.

'જોયું પશલા! હું નો'તો કહેતો? કામદાર ઇ કામદાર. કેવો મારગ કાઢ્યો? અમથું ત્રણ પેઢીનું કામદારૂં જાળવી રાખ્યું હશે? કામદાર! હમણાં ને હમણાં સાદ પડાવી દે કે મયારામ માસ્તરનો વન પરવેસ ઉજવ્યો ન હતો પણ ઇ બીજું કાંઇક હતું.'

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડાઇવોર્સનું ઢિંગળ

'હાલો, બાપુ બોલાવે છે.'

કવખતના અણધાર્યા આવાહનથી કશળચંદ કામદારના દિલમાં આંચકો લાગ્યો; જાણે સૈનિકનાં શરીર ઉપર ઓચિંતાનો તલવારનો ઘા પડ્યો. ઓફિસનાં કામકાજથી કંટાળી હજુ હમણાં જ ઘેર આવ્યા હતા. ઘેર આવીને દરરોજ ચા પીતા અને ત્યારપછી જ તેમનાં દિલમાં અને શરીરમાં કાંટો આવતો. આજ તો વળી તેમનાં ધર્મપત્ની ડાહીગૌરી દેવદર્શને રોજના નિયમ કરતાં વહેલાં નીકળી ગએલ હોવાથી ચા પણ હાથે જ બનાવવાનો હતો અને ત્યાં આ બાપુનો 'સમન્સ' આવ્યો એટલે રીસમાં જ કહી દીધું 'જાવ બાપુને કહો હમણાં આવું છું.'

'અરે ન આવો તો યે અંઈ કોને પડી છે! આ તો બાપુનો હુકમ એટલે આવવું પડયું નહીં તો તમારે ઘેર ટાંપું ખાવા નવરૂં યે કોણ છે?'

'રઘુભાઈ! તમે ય ભલા માણસ એટલામાં શું ઊકળી જાવ છો? આવો આવો આવો ચા પાણી પીને જઇએ. લ્યો આ સિગારેટ ધમકાવો. હું ચા બનાવી લઉં.' કશળચંદ જાણતા હતા કે આ હજુરી રાઘુડો મીઠું-મરચું ભભરાવીને દરબારને વાત કરશે તો નોકરીમાંથી છૂટા થવાનું જ રહ્યું.

'હા એમ કહેતા હો તો ભલે. નંઈ તો તમે તો તેરમા કામદાર છો. અમારે તો બાપુનો હુકમ ઈ હુકમ.' ખાવું પીવું ને માસિક આઠ રૂપિયાના પગારદાર રઘુભાઇ ખુરશી ઉપર ગોઠવાયા. રયત વર્ગમાંથી જો કોઈ આવી રીતે ખુરશી ઉપર ચડી બેસે, પછી ભલે તે નગરશેઠ હોય તો કામદાર સાહેબને મર્યાદાનો ભંગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતો લાગતો અને તતડાવી નાખતા; પણ આ તો રઘુભાઈ, દરબારના ખાસ હજુરી.

'પણ હેં રઘુભાઈ! એવું તે શું જરૂરી કામ આવી પડયું છે?' આ પાણી પી કપડાં પહેરતાં કશળચંદે વાત જાણી લેવા હેં હેં નું હથિયાર ફેંકયું.

'ઈ આપણે કાંઇ ન જાણીએ. પણ કોઇ બાઇ આવી છે ને બાપુને કહે છે, મને હમણાં ને હમણાં ડાઈવોસ આપો નહીં તો કૂવો પૂરીશ.'

'ડાઈવોસ?' સર્વજ્ઞાનનાં સંગ્રહસ્થાન સમા કશળચંદ માટે પણ આ કોઇ ન શ્રુતમ્ ન દષ્ટ્યમ્ જેવી ચીજ હતી.

'ઈ તો તમે જાણો. બાકી બાપુને એવી સમજણ પડતી હોય તો કામદારને રાખે શું કરવા?'

'પણ એ બાઇ છે કોણ?'

'ઈ તો પરભુ જાણે. ઘૂમટો તાણીને ઊભી'તી. બાપુના હુકમથી પાછળ પડાળમાં બેહાડી છે. પણ છે કોઇ સારા વરણની.'

'સાંભળ્યું, કામદાર! કોઇ બાયડી આવી છે અને ડાઇવોસ આપો નહીં તો કૂવે પડીશ એમ કહે છે. મારૂં સાળું આ ડાઈવોસ શું ઈ સમજ ના પડી એટલે તમને બોલાવ્યા. સાંભળ્યું!' દરબારગઢમાં પહોંચતાં જ કામદારને બોલાવવાનું બાપુએ પ્રયોજન સમજાવ્યું.

'બાપુ! કોઇ ગાંડી હશે. આપણે બોલાવીને પૂછગાછ કરીએ.' 'ડાઇવોસ' નો તો કશળચંદને પણ ખ્યાલ આવ્યો ન હતો: પણ ડાઇવોસ શું એ ખબર નથી એમ શી રીતે કહેવાય! એટલે રસ્તો કાઢ્યો. કોઇ વાતની કામદારને ખબર નથી એમ કબૂલ કરે તો કામદારું કર્યું ન કહેવાય. બધા કામદારોની એ જ ખૂબી છે.

જ્યારે એ બાઇ સામે આવીને ઊભી રહી ત્યારે કશળચંદનાં દિલમાં અરેરાટી ફેલાઇ ગઇ અને ધ્રૂજી ઊઠયા. એ બાઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજું કોઇ નહીં પણ પોતાનાં ધર્મપત્ની ડાહીગૌરી હતાં.

'અભાગણી! ઘેર રોજ લોહી પીવે છે તો યે ન ધરાણી તે અહીં બાપુ આગળ ભવાડો કરવા આવી!' કશળચંદ કકળી ઊઠ્યા.

'સાંભળ્યું કામદાર! આ તો દરબારગઢ છે. તમારૂં ઘર નથી. જેમ ફાવે તેમ બોલો ઇ અમારૂં અપમાન છે. ઇ બાઈ તમારી બાયડી લાગે છે પણ આ તો ધરમ કચારી. એને બોલવા દ્યો. મારે ન્યા' કરવો પડશે. સાંભળ્યું રઘુડા! કેમ બોલતો નથી?'

'હા બાપુ! આ તો ધરમ કચારી.' બાપુ રોફથી બોલ્યા હતા. પણ આ બાયડી તો કામદારની જ બાયડી નીકળી એ જાણીને મનમાં એક જાતનો આનંદ અનુભવ્યો અને નવી ગંમત ઊભી થઇ એ બતાવવા રઘુડા સામે સૂચક ઇસારો કર્યો હતો: તેનાં જવાબમાં વહિવટ મુજબ રઘુભાઇએ હા ભણી અને તેની આંખમાં પણ મલકાટ તરવરી રહ્યો.

'બાપુ! એ તો ભલેને બોલે! હું કંઇ ગભરાઉં તેવી નથી. મારા બાપાએ પણ ભલવદરમાં કામદારૂં કર્યું છે. તમારા કામદારને પનારે પડીને હું તો હવે ધરાઇ ગઈ છું. ઉલટો ચોર કોટવાળને દંડે એમ મને એ રોજ કહે છે કે હવે તો ડાઇવોસનો કાયદો થયો છે અને ડાઇવોસ લઇ હું તને ઘરમાંથી કાઢી મૂકાવીશ. પણ બાપુ! હવે તો હું જ થાકી છું. એ શું ડાઇવોસ લેશે! મને જ ડાઇવોસ આપો એટલે છૂટું.'

'નખોદિયણ! તું ક્યાં...........?' એટલું બોલતાંમાં તો 'સાંભળ્યું કામદાર! છાના મરો. એને બોલવા દ્યો. નહીં તો પછી ખબર છે ને? મારા જેવું ભૂંડું કોઈ નથી.' એમ દરબાર તાડુક્યા.

'સાંભળ્યું રઘુડા! કેમ બોલતો નથી? આ તો ધરમ કચારી.' દરબારે, મૂછે તાવ દીધો અને ખોંખારો ખાધો.

'હા બાપુ! આ તો ધરમ કચારી. બાઇ! તમ તમારે હાંકયે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાખો.' રઘુડાને રંગ જામતો જતો હતો. બાપુની રૂખ જોઇ બીજાને હુકમ આપવાની તેને ટેવ પડી ગઇ હતી.

'બાપુ! પરણ્યાંને અમને પંદર વર્ષ થયાં પણ એક દીનું સુખ મેં જોયું નથી. એનો ટિટિયારો તો રોજ ચાલુ જ હોય. ઘરમાં સંતાનનું યે સુખ નથી. કામકાજથી પરવારી હું પૂજાપાઠ કરું ને દેવદર્શન જાઉં એ એને નથી ગમતું. આગળ પાછળ કોઇ નહીં. તો યે એને તો પૈસાની જ પડી છે. ઘરમાં ઘીનો દીવો કરું એમાં ય એનો જીવ બળે અને હમણાં હમણાંમાં તો એણે હદ વાળી છે બાપુ! ઘડી થાય ને કહેશે કે હવે નવો કાયદો થયો છે અને હું ડાયવોર્સ લઇશ અને તને ઘરમાંથી કાઢી મેલીશ. એનાં કરતાં હું જ ડાઇવોર્સ લઇને ના છૂટું. બાપુ! મનમાં તો ઘણું યે થાય છે કે સતી વૃંદાએ જાલંધર જેવા પતિને પણ પરમેશ્વર ગણીને પૂજ્યો ને હું પણ તમારા કામદારની સેવા કરું પણ આ તો કલિયુગ આવ્યો અને વળી સરકારે ડાઇવોર્સ લેવાનો કાયદો કર્યો છે એટલે મને એમ કે એનાં કરમ એ ફોડે અને ડાઇવોર્સ લઇ હું છૂટું તો પેટ તો મારા બાપને ઘેર રહીને ભરીશ. પણ ભગવાનની ભક્તિ તો થઇ શકશે.........'

'પણ હું તને પૂજાપાઠ કરવાની કયાં ના પાડું છું? પણ બાપુ? તુમારી કામ પૂરું કરી રાતે મોડા સુઉં અને પાછલી રાતે માંડ ઊંઘ આવે ત્યાં ગામ આખું જાગે તેમ ભજન લલકારે; છતાંયે થોડીવાર જેમ તેમ પથારીમાં પડી રહું અને ઊઠું ત્યારે તે પૂજામાં બેઠી હોય. દાતણ પાણી હાથે લઇ લઉં અને ચા પણ બે કલાકથી કર્યો હોય તે પીવો પડે; ઓફિસમાં જવાનો વખત થાય જમવા માગું ત્યારે એને દેવદર્શન જવાનું હોય; સાંજે થાક્યો પાક્યો ઘેર જાઉં ત્યારે ય એ તો દેવદર્શને બહાર ફરતી હોય.'

'તમને તો ભગવાનનું નામ લેતાંયે પાપ લાગતું હશે.' ડાહીગૌરી વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યાં અને આગળ ચલાવ્યું:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ બાપુ! કંઇ મનખા દેહ ફરી ફરીને આવે છે? આ જુઓને માથે પરદેશી ટોપો ઘાલે છે; આપ માવતર જેવા માવતર તેની સામે ટોપો ભીંતે લટકાવી ઊઘાડે માથે બેઠા છે. છે કાંઇ આમન્યા! અને બાપુ! આપ કૃષ્ણ જયંતીના દિવસે મંદિરે પધાર્યાં ત્યારે કેટલુંયે બબડીને પરાણે મંદિરમાં આવેલા. સૌ ભગવાનની મૂર્તિ સામે ટોપી ને પાઘડી ઉતારે ત્યારે તમારા કામદાર માથે ટોપો ઘાલી ઠોયાં જેવા ઊભા'તા. રાધાકૃષ્ણના ભજન ગવાય તે તમે પણ ઝીલતા હતા અને હાથે તાળીઓ દેતા'તા. અને એને તો જાણે કેમ મોંમાં કીડા પડ્યા હોય! હોઠે હલાવતા'તા? સૌની સાથે તાળીઓ પાડતાં યે જાણે કેમ હાથ તૂટી જતા હોય! માનો છો બાપુ! હું તો શરમાઇને મરી જતી'તી. બધી બાયડીયું મારી મશ્કરી કરતી'તી કે આવાં તારો ધણી? બાપુ! મને ડાઇવોર્સ આપો, એટલે પત્યું. હું જઇશ મારા બાપને ઘેર.'

'સાંભળ્યું કામદાર! હવે કાંઈ કે'વું છે? તમારી ધણિયાણીની વાત સાવ સાચી છે. પૂરાવાનીયે જરૂર નથી. મેં નજરે ભાળ્યું છે.' દરબારે કાયદા સંબંધી પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું.

'પણ બાપુ! ડાઇવોર્સનો કાયદો આપણા રાજ્યમાં હજુ લાગુ ક્યાં કર્યો છે?' કશળચંદને અનુભવ હતો કે બાપુ જે નાડું પકડે છે એ કોઇ દિવસ છોડતા નથી એટલે જો પોતાની ધર્મપત્નીએ કરેલ વાત સંબંધી કંઇ દલીલ કરીશ તો પાછા પડવાનું રહેશે.

'પણ સાંભળ્યું કામદાર! ઈ તમેજ કે'તા'તાને કે સરકાર કાયદો ઘડે ઈ આપણા રાજમાં લાગુ ન કરીએ તોયે એનો ઇસ્પીરીટ લગાડાય!'

'બાપુ, પણ ઈ ડાયવોસનો કાયદો શું ઈજ મને તો સમજાતું નથી.' રઘુભાઇએ મુદ્દાની વાત છેડી.

'લ્યો સાંભળ્યું! માળા ગાંડા એટલીયે ખબર નથી? આને સમજાવો કામદાર, સાંભળ્યું!' ડાઇવોર્સ એટલે શું એ તો દરબારને ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખબર ન હતી પણ પોતાની પોલ પકડાવા ન દે એવા પાવરધા હતા.

'ડાયવોર્સ' એટલે છૂટાછેડા, કાયદાએ નક્કી કરેલા કારણો હોય તો છૂટાછેડા લઈ શકાય અને તેવા સંજોગોમાં કોર્ટ બાયડીને ભરણપોષણનું ખર્ચ અપાવે.' કશળચંદ ગળગળા થઇ ગયા હતા.

'છૂટા...છે...ડા...આ...આ! ને વળી ઈ ખરચ આપવાનું ? બાપુ! આપણે ઈ કાયદો ના જોઇએ. મારી રંભલીને ખબર પડે તો રાંડ બીજે દી નાસી જાય. ઇતો બાપુ! હું આંઇ આપ ધણી આગળ રાંક થઇને રહું છું. બાકી ખબર છે ને, ઘેર ઈ રંભલી હારે તો ઘોકેથીજ વાત રાખું છું' રઘુભાઇને રંભલી જાય એ દુઃખ કરતાં ખરચનો સવાલ મોટો હતો.

'સાંભળ્યું કામદાર! પણ ઈ મરદ બીજી બાયડી લાવી શકેને?' દરબારને હવે કાયદામાં ઊંડા ઉતરવાનો રસ લાગ્યો.

'જી, પણ પહેલી બાયડીનું ખર્ચ આપવું પડે.'

'ને હેં કામદાર! એ બાયડી બીજો ધણી કરી શકે?' પડદા પાછળથી ઠકરાણી બોલી ઊઠ્યાં અને બાપુને ગભરામણ છૂટી.

'ઈ તો બા, આ કળજગમાં ભલું પૂછો, ઇતો ન હોય એવા કાયદા થાય. અમારામાં તો નાતરું કરે જ છે ને! એમ વાણીઆ ભરામણમાં અને બીજા વરણમાં પણ પેહે.' ને રઘુભાઇએ આગળ ધપતા સમાજની દષ્ટિમર્યાદાનું જાણેઅજાણે ભાન કરાવ્યું.

'સાંભળ્યું રઘુડા! મારું સાળું આ ડાઇવોસનું તો ડિંગળ લાગે છે. કાલ ઊઠીને તો સરકાર કાયદો કરે કે ઠકરાણી યે બીજા દરબારનું ઘર માંડી શકે. તો તો પછી માથાંજ વઢાય ને? આપણે એવો કાયદો ન જોઇએ. ઈ તો કામદાર ને કામદારની વહુ ઘેર બેઠાં અંદર અંદર ફોડી લેશે. સાંભળ્યું, કામદારનાં વહુ! બાપલા, ઘેર જઇને રોટલા ઘડો. કામદારને ય ડાઇવોસ નથી દેવો ને તમને ય ડાઇવોસ નથી દેવો, સાંભળ્યું!'

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમુભાઈની હૅટ

'તમે બધા ગધેડા જેવા ભેગા થયા છો.'

'પણ સાહેબ! અમે ક્યાં ભણેલા છીએ.' શિરસ્તેદારની સામે સાત પટાવાલા લાઇનબંધ ઊભા હતા તેમાંથી એકે દબાતે અવાજે કહેવાની હિંમત કરી. જો કે ભણેલા હોય તેજ ગધેડા જેવા હોય તેમ કહેવાનો તેનો આશય હશે નહીં પણ કોણ જાણે કેમ શિરસ્તેદાર એટલા બધા ગુસ્સે થઇ ગયા કે તેમને બોલવું તો ઘણું યે હશે પણ કંઇ બોલી શક્યા નહીં અને ધૂંધવાઇ રહ્યા.

બન્યું એમ હતું કે સીમાડાની તકરારના કામે સર્વેઅર તરફથી નકશો આવેલ હતો તે તુમાર સાથે સાહેબ રૂબરૂ મૂકવામાં આવેલ નહીં એટલે સાહેબે શિરસ્તેદારને લગલગાવ્યા હતા.

મોટી ઑફિસોમાં કારકુનો કામ કરે તે તુમારોના પોર્ટફોલીઓ શિરસ્તેદારના એક બાજુના ટેબલ ઉપર ગોઠવાય અને આ તુમારો જોયા પછી પોતાના અભિપ્રાય સાથે સાહેબની સહી માટે શિરસ્તેદાર તૈયાર કરે છે અને પછી બીજી બાજુના ટેબલ ઉપર મૂકે છે અને તે કાગળો પટાવાલો સાહેબની ઑફિસમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓફિસ ટાઇમ પૂરો થતાં મૂકી આવે છે, આ કામ સાહેબ રાતે અગર સવારે પોતાની સગવડતા મુજબ તપાસે છે. શિરસ્તેદારે સીમાડાના તુમાર સાથે નકશો મૂકેલો પણ પટાવાલાને થયું કે શિરસ્તેદારે ભૂલથી મૂક્યો હશે અને નકશો ભીંતે ટાંગ્યો હોય તો સારૂં એટલે સાહેબ પાસે નહીં લઇ જતાં એ વિચાર અમલમાં મૂકી દીધો હતો. સાહેબ પાસેથી એ શબ્દો સાંભળી આવ્યા પછી શિરસ્તેદારને આ વાતની ખબર પડી એટલે પટાવાળાને બોલાવ્યા હતા.

'જુઓ બરાબર સાંભળી લ્યો. હું જે પોર્ટફોલીઓ જમણા હાથનાં ટેબલ ઉપર મૂકું, તેની સાથે જે ચીજો પડી હોય તે સાહેબનાં ટેબલ ઉપર મૂકી આવવી. સમજ્યા? હવે તમારા ઘરનું ડહાપણ ચલાવશો તો ઘેર બેસાડી દઇશ' એવા શબ્દોમાં અમલદારો ઠપકો આપે ત્યારે વાતનો અંત આવી ગયો છે એમ માની લેવાય છે. અને શિરસ્તેદારનું ભાષણ હવે પૂરૂં થયું છે. એમ સમજી પટાવાળાઓ પણ ઓફિસ બહાર નીકળી ગયા.

પછી થોડા દિવસ બાદ એમ બન્યું કે જમુભાઇનો (શિરસ્તેદારનું નામ જમુભાઇ હતું.) છોકરો બિમાર હોવાથી તેઓ ઘેર જવાની ઉતાવળમાં હતા અને તુમારી કામ પૂરૂં કરી ઘેર જવા નીકળ્યા ત્યારે જમણા હાથના ટેબલ ઉપર જ હૅટ પડતી મૂકી ચાલી નીકળેલા. માનસિક કામ કરનારા માણસોનાં મગજનો એકાદ બાજૂનો સ્ક્રુ ઢીલો રહે છે એ વાત સ્વીકારાએલી છે. એમ તો જમુભાઇને જમી ખાઇ પરવારતાં એક દિવસ મોડું થએલ હોવાથી ઉતાવળમાં ઓફિસમાં તે એક બૂટ કાળો અને બીજો લાલ પહેરી ગયા હતા.

બીજે દિવસે સવારે નિયમ મુજબ સાહેબ નજીકના બંગલામાંથી ઓફિસમાં આવી કામ ઉપર બેઠા ત્યારે ટેબલ ઉપર હૅટ પડેલી જોઇ કોઇ વીઝીટર (મુલાકાત લેવા આવનાર) ભૂલી ગયો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે એમ ધારી હૅટને પાસેની ટીપાઇ ઉપર મૂકી. કામથી પરવારી સાહેબ બંગલે ગયા. હૅટ પડલી જોઇ પટાવાળાને થયું કે સાહેબ હૅટ ભૂલી ગયા છે એટલે, તેણે ત્યાંથી હૅટને ઉંચકી બંગલાના હૅટ સ્ટેન્ડ ઉપર પધરાવી. બંગલા ખાતાના પટાવાળા જ બહુધા સાહેબની ઓફીસનું કામકાજ કરે છે એટલે આ હૅટ શિરસ્તેદારનાં મસ્તકનો મુગટ છે એમ તેને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવેલ નહીં.

સાંજે ફરવા જતી વખતે આ હૅટને પાછી સ્ટેન્ડ ઉપર બિરાજમાન થએલી જોઇ સાહેબ જરા ચમક્યા.

'કીસકી હૈય?'

'માલૂમ નહીં હઝુર! મંય–' પટાવાળો વધારે બોલવા જાય ત્યાર પહેલાં તો સાહેબે હૅટને પડતી રડતી કંપાઉન્ડમાં ગોઠવાઇ જવા મોકલી દીધી હતી.

'ફોજડારકુ બોલો કાયડેસર નિકાલ કરો.' ફરમાન છોડી સાહેબ રવાના થયા.

પટાવાળાએ ફોજદારને હૅટ સોંપી ત્યારે તેણે ધોરણ મુજબ 'યાદી સ્મરણાર્થ' કરી:–

'આજરોજ સાંજના છ કલાક પંદર મિનિટ અને સાડા સાત સેકન્ડે પટાવાળા નાનજી અમુજીએ એક હૅટ રજૂ કરી. આ હૅટ સાહેબશાહી ટોપા જેવી છે. બારીકીથી તપાસ કરતાં તદન નવા જેવી લાગે છે પણ ક્યાંક ક્યાંક તરતની તાજી ધૂળ લાગેલી હોય એમ જણાય છે. આ હૅટ પહેરતી વખતે જમણી તરફ જે ભાગ આવે તે બાજુની ચામડાની પટ્ટીના મધ્ય ભાગમાં એક ચબરખી લગાડેલી છે જેમાં 'કરીમ હુસેનભાઇ એન્ડ કો' એમ અંગ્રેજી હરફે લખેલું છે. પાછળના ભાગમાં ચામડાંની પટ્ટીનાં બે ભાગ મળે તેનાંથી આ ચબરખી લગભગ સાત આંગળ દૂર છે. ચબરખી લંબાઇમાં દોઢ ઇંચ અને બે દોરાવા છે. ટોપી લુગડાંની છે અને અંદર પૂઠું હોય એમ દબાવી જોતાં જણાય છે. રંગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાખી–પીપળના થડ જેવો ઝાંખો છે. પટાવાળા નાનજી અમુજી જાહેર કરે છે કે નેક નામદાર સાહેબ બહાદૂર હઝુર ફરવા જતા હતા ત્યારે બંગલાના હૅટ સ્ટેન્ડ ઉપરથી તેઓએ આ હૅટને કંપાઉન્ડમાં ફેંકી દીધી હતી અને કાયદેસર નિકાલ કરવા ફોજદારને સોંપી અથવા સદર પટાવાળાને મજકુરને ફરમાન કરેલ હોવાથી તેણે અમારા પાસે રજૂ કરી છે તે બદલ તેની આ નીચે સહી લીધી અને હૅટનો હઝુર હુકમ મુજબ યોગ્ય નિકાલ કરવાનો દાખલો રાખી મુદ્દામાલની પેટીમાં મૂકવામા આવી.'

'તમે બધા ગધેડા જેવા ભેગા થયા છો.' બીજે દિવસે ઓફીસમાં જતી વખતે હેટ હાથ ન આવી એટલે જમુભાઇએ બાયડી છોકરાંને ઉધડા લીધા. કદાચ બચુડો રમવા લઇ ગયો હોય એમ ધારી અડોશી પડોશીને ત્યાં પણ તપાસ કરાવી તોયે પત્તો ન લાગ્યો. મગજ ખૂબ દોડાવ્યું ત્યારે જમુભાઇને યાદ આવ્યું કે પોતે બાબુની દવા લેવા સવારે ડોકટરને ત્યાં ગયા હતા એટલે ત્યાં કદાચ ભૂલી આવ્યા હોય.

સદ્‌ભાગ્યે દવાખાનાના વીઝીટર રૂમના ટેબલ ઉપર જમુભાઇને પોતાની હૅટના દર્શન થયાં અને હૅટને ઉમળકાથી ઉપાડી બે હાથે દબાવી છાતી સરસી ચાંપી અને પછી માથે મૂકી મોડું થએલ હોવાથી ઉતાવળે પગલે ઓફીસ તરફ ઉપડ્યા.

ડોકટરને તબિયત બતાવી થોડીજ વાર પછી હોરમસજી શેઠ અંદરથી બહાર આવ્યા અને જોયું તો હૅટ ના મળે. કોઇ હરામખોર હૅટ ચોકસ તફડાવી ગયો છે એમ માની હાંફળા ફાંફળા રસ્તા ઉપર આવ્યા અને પૂછગાછ કરતાં સામેની દુકાનના પાનવાળાએ કહ્યું કે જમુભાઇ શિરસ્તેદાર થોડીજ વાર પહેલાં ઉઘાડે માથે આવ્યા હતા અને હૅટ પહેરીને બહાર નીકળ્યા હતા.

'આય સાલ્લા ખાઉદરા! અહીંથી પન ખાય તહીંથી પન ખાય અને ચોરી પન કરે. ખોદાયે કેવાં રતન ઘડીયાં છ.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શિરસ્તેદાર' શબ્દની વ્યાખ્યા આપતા હોય તેમ બબડતા બબડતા અને જમુભાઇનું નામ પોકારતા હોરસમજી શેઠ પાછળ ઉપડયા. એક તો જાણે ઓફીસમાં જવાનું અમસ્તું યે મોડું થયું હતું અને જો આ બલા સાથે વાત કરવા ઊભો રહીશ તો બહુ મોડું થશે એમ ધારી જમુભાઇએ પગ જરા વધારે ઉતાવળા ઉપાડયા. પાછળ દોડવાથી પણ પહોંચી વળે તેમ ન હોવાથી 'પકડો, પકડો, ચોર ચોર' એમ બૂમો પાડી હોરમસજીએ સહકારીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું. દસ પંદર માણસોનું ટોળું હોરમસજી શેઠ સાથે ઉપડયું. કંઈક ન બનવાનું બની રહ્યું છે એમ લાગવાથી જમુભાઇએ પણ ગતિ વધારી અને ટોળું વધારે ઉશ્કેરાટમાં આવ્યું.

ઓફીસના બારણામાં પેસી હજુ તો દમ લેવા વખત પણ ન મળ્યો ત્યાં તો 'કેમ કંઇ બાવાજીનો માલ સમજી ગીયો ચ. મારી હૅટ તફરાવી લાવીઓ છ. સીધી રીતે પાછી નહીં આપશ તો આ હોરમશી, ઓલખે છ. કોરતના બાન્નાં દેખાડી દેવશ દીકરી!'

જમુભાઇને થયું કે કંઇ કાચું બફાયું છે અને જો હૅટ નહીં આપે તો વાત સાહેબ સુધી પહોંચશે અને ફજેતી નાટકનો અંત કયાંક ટ્રૅજેડીમાં આવશે.

'માફ કરજો શેઠ! મારે પણ અસલ આવી જ હૅટ છે એટલે હું ભૂલથી જ લાવ્યો છું.'

'એટલે તું તો ભૂલથી કોઇની બાયડી પન ઉંચકી લાવે.'

'સાંભળો તો ખરા આજે સવારે હું ડોકટરને—'

જમુભાઇ પૂરું બોલે ત્યાર પહેલાં તો હોરમસજી શેઠ કંપાઉન્ડ બહાર ઉભેલાં ટોળાં પાસે પહોંચી ગયા હતા અને મૂક ભાષામાં હસતે વદને પોતાની ફત્તેહનું બ્યાન કરી હૅટ ઉછાળી એટલે હીપ હીપ હુરે–ના પોકાર સાથે ટોળાંયે પીછે કદમ કરી અને બધા વિખરાયા.

આશરે એકાદ કલાક પછી જમુભાઈને કળ વળી અને કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરૂ કર્યું ત્યાં પહેલોજ તુમાર વાંચી જમુભાઇને પરસેવો છૂટી ગયો. સાહેબે મોકલેલી હૅટનો માલીક કોણ છે તે મળી આવતું નહીં હોવાથી ક્રીમીનલ પ્રોસીજર કોડ કલમ ૫૨૩ મુજબ યોગ્ય નીકાલ માટે સદર હૅટ મેજીસ્ટ્રેટ તરફ જાવક સાથે મોકલાવી દીધેલ છે એમ ફોજદારનો જાહેર રીપોર્ટ હતો સાથે તેણે કરેલી 'યાદી સ્મરણાર્થ' પણ હતી.

જમુભાઇના કસાયેલા ભેજાંને સમજાઇ તો ગયું કે પટાવાળા-એ ફરી કંઇ બાફ્યું તેનું જ આ પરિણામ છે અને હૅટ પોતાની જ છે છતાં એ હૅટ માટે દાવો કરવા હોંશ રહ્યા ન હતા.

છેવટ જાહેરાતની તારીખથી છ મહીનાની મુદત પૂરી થતાં મેજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં એ હૅટ હરરાજ થઇ હતી અને એક ડ્રાઇવરે ખરીદી લીધી હતી. તેણે થોડા વખત ઉપયોગ કરી પોતાના મિત્ર એક એન્જીન ડ્રાઇવરને બક્ષિસ આપેલી. આ બિરાદરે લગભગ આઠેક વર્ષ તો આ હૅટ પહેરી હશે. ત્યારબાદ ચાલુ ટ્રેઇને એક દિવસ ઉડી પડવાથી છેવટ ગામડાના એક ખેડુના છોકરાનાં હાથ-માં આવેલી. અને અત્યારે પણ એ તેની પાસે જ છે.

જાહણીનાં દિવસોમાં ગામલોકો જ્યારે ગામને ગોંદરે ઉત્સવ ઉજવે છે ત્યારે આ છોકરો અંગ્રેજનો સ્વાંગ સજી હૅટ પહેરે છે અને પોતે ગવરાવે છે અને બીજા ઝીલે છે કેઃ—

'અંગરેજ કેરી પડઘમ બોલે,
પડઘમ બોલે ને પીસ્તોલી વાગે,
વાગે સનનન સટ મોરી જાન—'

હૅટમાં કંઇ કરામત હશે?

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓ હો હો હો !

'ઓ હો હો હો! દુબળાનું તો કામ ભારે વધ્યું છે!'

અપટુડેટ ઇંગ્લીશ લેબાસમાં સજ્જ થએલ કારભારી સાહેબ સડસડાટ બંગલામાંથી બહાર આવ્યા અને પોર્ચમાં ઊભી રહેલ મોટર પાસે આવી પહોંચતાં ગેટની પોલિસે સલામી આપી તે, કારભારી સાહેબે હૅટ ઉતારી, ઝીલી અને મોટરમાં બેઠા.

બરાબર એ જ વખતે બાજુની ભીંત પાછળ છૂપાઇને ઊભા રહેલ માસીબા ઉપર મુજબ બોચર્યાં હતાં.

કારભારી સાહેબના પિતા નીલવદર સ્ટેટના મહારાજાના ખાસ કૃપાપાત્ર હતા. રાજમહેલની રસોઇનું કામકાજ તેમનાં હસ્તક હતું અને મહારાજા તેમના સિવાય બીજાના હાથની રસોઈ ખાતા નહીં. કારભારી સાહેબનું નામ દુર્બળભાઇ હતું પણ મોટેરાં તેમને દુબળો કહીને જ સંબોધતાં. યુવરાજ અને દુર્બળભાઈ સરખી વયના હોવાથી સાથે ઉછરેલા અને યુવરાજને વિલાયત મોકલ્યા ત્યારે દુર્બળભાઇને પણ કંપેનીઅન તરીકે મોકલેલા. પાછા આવ્યા ત્યારે દુર્બળભાઇ બેરીસ્ટરની છાપ લેતા આવેલા અને રેવન્યુ ખાતામાં મહારાજાએ તેમની નિમણુંક કરેલી. મહારાજાની કુંવરીના લગ્ન ભગાપર સ્ટેટના દરબાર સાથે થવાથી દુર્બળભાઇ ભગાપર સ્ટેટનું કારભારી પદ પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થયા હતા.

કારભારી સાહેબ એટીકેટમાં રહેનારા હતા. અને પોતાનો સીક્કો પડવા વધારે પડતો દમામ રાખવા જતા હતા. પણ થોડા-જ વખતમાં અમલદાર વર્ગે અને રૈયતે તેમના બેંટનું માપ કાઢી લીધું હતું.

માસીબા પોતાની બહેનના આમંત્રણથી નીલવદરથી ભગાપર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંજની ગાડીમાં આવ્યાં હતાં પણ અત્યાર સુધી દુબળાનું મોં જોવા પામ્યાં ન હતાં કારણ કે એ તો ઇંગ્લીશ સ્ટાઇલમાં ખાણું લેતા હોવાથી મેડી ઉપરથી નીચે પણ ઉતર્યા ન હતા. ઓફિસમાં જવાનો વખત થયો એટલે કારભારી સાહેબનાં બા, પોતાની બહેનને ભીંત પાછળ તેડી લાવ્યાં હતાં અને દુબળાનો રૂઆબ જોઇ માસીબાથી ઉપર મુજબ બોલાઈ જવાયું હતું.

'તમને કોણે નોકરીમાં રાખ્યા છે? કેટલા વરસથી નોકરી કરો છો? મેં તમને બરાબર અગિયાર વાગ્યાનો ટાઇમ આપ્યો હતો છતાં ઓફિસ રૂમમાં હાજર નહીં રહેતાં વોર્ડમાં અથડાયા કરો છો? ડેમ ઇટ, હું આવી બેદરકારી ચલાવી લેવા માગતો નથી.' દવાખાનાના ઓફિસ રૂમમાં કારભારી સાહેબ પહોંચ્યા ત્યારે સામેથી ચાલ્યા આવતા ડોકટર સાહેબને જોઇ કારભારી સાહેબે વાગ્ધારા ચલાવી.

'એક દરદીની સ્થિતિ જરા ગંભીર હોવાથી હું ત્યાં ગયો હતો.' ડોકટર સાહેબે સલુકાઇથી ઉત્તર આપ્યો.

'એવાં બહાનાં મારી પાસે નહીં ચાલે! હું તમને બધાંને સીધા કરી દઇશ.' કારભારી સાહેબનું બોઇલર ફાટફાટ થઇ રહ્યું હતું.

'મણિશંકર! બ્લડ પ્રેસર માપવાનું એપેરેટસ લાવજે તો.' ડોકર સાહેબે કમ્પાઉન્ડરને સૂચના કરી.

'તમે મૂર્ખા છો કે શું? મને જવાબ આપતા નથી ને એપેરેટસ મંગાવો છો?' કારભારી સાહેબે હાથ ઉલાળ્યા, પગ પછાડ્યા અને ગર્જના કરી.

'જરા ઠંડા પડો સાહેબ! આપ તો કાયદાના જાણકાર છો. કોઇ માણસની જીંદગી જોખમમાં હોય તો તમામ કામ પડતાં મૂકી તેની સારવાર ન કરે તે ડોકટર ગુન્હેગાર ગણાય છે. આપના મગજ પર લોહીનું દબાણ એટલું બધું—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડોક્ટર પૂરું વાક્ય બોલે ત્યાર પહેલાં તો કારભારી સાહેબ મોટરમાં ચડી બેઠા હતા અને મોટર તેમની પોતાની ઓફિસ આગળ આવીને ઊભી રહી.

'શિરસ્તેદાર! શિરસ્તેદાર! રૂલ્સ લાવો. ઉપરી અમલદારનું અપમાન કરે તેને માટે શું ધોરણ છે?'

'રૂલ્સ તો નથી પણ નામદાર દરબાર સાહેબને તેવી હકીકત પેશ કરવામાં આવે છે અને હજૂરને વ્યાજબી લાગે તેવો હુકમ થાય છે.' હજૂર કોર્ટ શિરસ્તેદાર મી. હરગોવિંદે નહીં તો યે દસેક કારભારી તો જોઇ નાખ્યા હતા.

'રૂલ્સ ન હોય તો પ્રીસીડન્ટ હશે. આથી નજીવી બાબતમાં દરબાર સાહેબને શું જાહેર કરવાનું? હું હુકમ કરી શકું છું. જરૂર હોય તો જવાબદાર નોકર દરબાર સાહેબને અપીલ કરી શકે છે. 'ધ ઓનલી કોન્સ્ટીટયુશનલ વે' હું માનું છું કે પ્રથમ આવા કિસ્સા બન્યાજ હશે, ચાલો, રેકર્ડમાંથી પ્રીસીડન્ટ કઢાવો.' ને કારભારી સાહેબ પોતે જ રેકર્ડ ઓફિસ તરફ ઉપડ્યા.

રેકર્ડ કારકુન બાપડો પ્રીસીડન્ટ માટે દફતરમાં ડાંફોળિયાં મારવા લાગ્યો.

'હરગોવિંદ! શું ધાંધલ છે? ડોકટર ફરિયાદ કરે છે કે કારભારીએ તેનું અપમાન કર્યું. ક્યાં ગયો કારભારી? શું કરે છે?' ડોકટરે ફોન ઉપર હજૂરને બધી હકીકત જાહેર કરવાથી દરબાર મોટરમાં તુરત ઓફિસમાં આવ્યા હતા.

'હજૂર! રેકર્ડ રૂમમાં એ તો પ્રીસીડન્ટ શોધાવે છે કે તાબાના નોકરે ઉપરી અમલદારનું કોઇ વખત અપમાન કર્યું હોય એવો પ્રથમનો દાખલો છે? કારભારી સાહેબ પ્રીસીડન્ટ ઉપર જ કામ કરે છે. કોઈ અરજદાર આવે તો કહેશે કે કારભારી સાથે રૂબરૂ વાતચીત કરવાનો પ્રીસીડન્ટ છે કે અરજી આપી બારોબાર ચાલ્યા જાય છે; કારકુનને ઘેર કોઇ સાજું માંદું હોય અને જરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોડો આવે તો કહેશે કે પ્રીસીડન્ટ છે; ભૂલથી કોટનું બટન ખુલ્લું રહી જાય તો કહેશે કે પ્રીસીડન્ટ છે: ટ્રેઝરી ઓફીસર સાહેબ કોઇ મહત્વના ખુલાસા માટે રૂબરૂ આવે તો કહેશે પ્રીસીડન્ટ છે? હજૂર! શું કહેવું ને શું ન કહેવું? હજૂર! સવારના દશથી રાતના દશ વાગ્યા સુધી કામ ચાલે છે પણ ભલીવાર કાંઈ આવતી નથી. તુમારોનો ગંજ ખડકાયો છે.' ઘણા દિવસની દાઝ હતી. આજે હરગોવિંદે તક સાધી.

'આવો કારભારી! કેમ બહુ કામમાં તો નથીને? હું સ્હેજ આવ્યો છું' દરબાર સાહેબ પધાર્યા છે જાણી પ્રીસીડન્ટ શોધવાનું કામ પડતું મૂકી હાજર થયા હતા તેમને દરબારે ઠંડે કલેજે કહ્યું.

'જી ના પણ......' દરબાર સાહેબના ચેહરા પરના ભાવ જોઇ કારભારી સાહેબની ખુલી બોલતી બંધ થઈ ગઈ.

'જુવો કારભારી! નીલનદરના મહારાજાની મરજીને માન આપીને મેં તમને કારભારીની જગ્યા આપી છે પણ મારી રૈયત અગર મારા જૂના વફાદાર નોકરોને સતાવે એ કારભારીને છૂટા કરવા એવો આ સ્ટેટનો પ્રીસીડન્ટ છે. એટલે તમારી મુદત પૂરી થતી હોવાથી તમે આજથી છૂટા છો. હરગોવિંદ! કરભારીને બે મહિનાનો પગાર ઇનામ આપવાનો ઓર્ડર સહીમાં મૂકજે.' આટલું કહી દરબાર સાહેબ પધારી ગયા.

કારભારી સાહેબને ખરી ખીજ તો હતી માસીબા ઉપર કે મોટરમાં બેસતાંની સાથે જ દુબળો એવું તોછડું નામ કાન ઉપર પડયું. પણ જ્યારે ખડખડિયા સાથે ઘેર આવી માસીબા ઉપર રીસ ઉતારી અને ન કહેવાના શબ્દો કહ્યા ત્યારે માસીબા એટલું જ બોલ્યાં કે, 'ઓ હો હો હો એટલો મિજાસ કોના ઉપર કરે છે? તારો બાપ તો મહારાજાનો માનીતો હતો છતાં ઉંચે અવાજે બોલતો યે નહીં.'

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવન

'આવો આવો નકીરભાઇ! તમે અહીં ગામડામાં ક્યાંથી?'

'આપે તો મારા ઉપર ઘણા યે ઉપકાર કર્યા છે સાહેબ! અહીં ઘર કામે આવ્યો હતો. મનમાં થયું કે લાવો, સાહેબને સલામ કરતો જાઉં.'

'ઉપકાર તો ઘણાં ઉપર કર્યા છે નકીરભાઈ! પણ પેન્શન ઉપર ઉતર્યા પછી કોઇ મોં બતાવવા યે નથી આવતું કે નથી એક પોસ્ટકાર્ડ લખી ખબર અંતર પૂછાવતું.' સાહેબે નિશ્વાસ નાખ્યો.

મારી જાણ મુજબ, સાહેબે વગર પૈસે તો કોઈ ઉપર ઉપકાર કર્યો ન હતો ઉલટું, એક પક્ષના પૈસા લઇ બીજા પક્ષને અન્યાય કર્યા હશે. મને પણ સલામ કરવા આવવાની હોંશ ન હતી પણ મારા મિત્રને ઘેર ખંભાતી તો નહીં, પણ મીલરનું તાળું મારેલું હતું એટલે સાહેબના ઘેર ધામા નાખી, સવારે ચ્હા પાણી પી શહેર ભેગા થઇ જઇશું એ વિચારે આવ્યો હતો. સાહેબનું મન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોયું એટલે બગલથેલી પડસાળમાં મૂકી, કોટ ટોપી ઉતાર્યાં. સાહેબના હાથમાં અમલનો દોર હતો ત્યારે તો સામે, શેત્રંજી ઉપર પણ બેસવાનું ન મળતું પણ સાહેબે બહુ તાણ કરી એટલે હા ના કરી તેમની સામે ખાટલા ઉપર જમાવ્યું.

'તમને નવાઇ લાગશે નકીરભાઈ! અહીં આવ્યા પછી કૂતરાં પાળ્યાં છે.' બે કૂતરાં અને ચાર પાંચ ગલુડિયાં આજુબાજુ ફરી વળ્યાં એટલે સાહેબે કૂતરી ઉપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું.

'રાજા મહારાજાને આવા શોખ પોષાય; પણ દેશી કૂતરાંનું તો ખર્ચ વધારે નહીં એટલે વાંધો નહીં. ટુકડો રોટલો નાખ્યો એટલે પત્યું.'

'આમાં ખર્ચનો સવાલ નથી નકીરભાઈ! હું તો કહું છું કે બધાએ, ઘેર ઘેર કૂતરાં પાળવાં જોઇએ. યુરોપ અને અમેરિકા-ની પ્રજા કાંઈ ગાંડી નથી.'

'માણસ રાખવો ન પડે. ચોકીનું કામ પણ બહુ સારું કરે. આપના જેવા શ્રીમંતને તો ચોરીની યે બીક.'

'ચોરીની! નકીરભાઈ! પેન્શન ઉપર જીવું છું. હજારો પેદા કર્યા પણ મોટાએ સટામાં ત્રીસ હજારનું પાણી કર્યું, નોકરીની હાયહોયમાં મને તો છેવટની ઘડી સુધી ખબર ન પડી, વચેટે તો કોલેજમાં જ ભણ્યાં કર્યું, કયાં સુધી ને કેટલાં વર્ષ તેની યે મને ખબર નથી. છોકરીએ આંતરરાષ્ટ્રીય લગ્ન કર્યાં, કયાં છે એ પરમાત્મા જાણે. નાનો છોકરો પંડે ડાહ્યો પણ બાયડી બેહર છે. એ દીયે અમે તેને ઘેર પોષાઇએ નહી.' સાહેબે ફરી નિશ્વાસ નાખ્યો.

'આ નવીના બે બાળકો. ફરી પરણ્યો ત્યારે ત્યારે બધા કહેતા હતા, 'સાહેબ! આ ઉંમરે હોય નહીં, ઘેર બાલબચ્ચાં છે.' પણ મેં ભૂલ નથી કરી એમ હવે મને ખાતરી થઇ છે.'

'લેખકો અને સુધારકો તો ગમે તેમ કહે. એ તો સંજોગોને માન છે. બાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે.' મારા બોલવામાં લેખકની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખુમારી આવી ગઈ.

ચોકીદારની જરૂર નથી, એ બાળકો છે, એટલે એકલ દોકલ લાગે તેવું નથી, કૂતરાં પાળવાનો શોખ સાહેબને શી રીતે અને કેમ થયો હશે એ વિચારતો હતો ત્યાં તો સાહેબજ બોલી ઊઠ્યા.

'આપણે બીજી વાત ઉપર ઉતરી પડ્યા, નકીરભાઇ! કૂતરાં પાળવાનાં કારણ કહું. બાલકોને કેટલી સરસ તાલીમ મળે! પોતાનું માનીતું ગલુડિયું હોય તેને કેમ સાચવવું; આઘું પાછું થઈ જાય તો ક્યાં અને કેવી રીતે ગોતવું; બીજાં કૂતરાં પાછળ પડે તો તેને કેમ બચાવવું, આવી અનેક જાતની જવાબદારી જાણવાનું તેને આપોઆપ મળી રહે છે.' થોડો શ્વાસ લઇ, અચકાતા અવાજે સાહેબ આગળ વધ્યા.

'જુઓ! વળી બાળકોને જાતિય જ્ઞાન આપતાં માબાપ સંકોચાય પણ તબિબોના મત પ્રમાણે એ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર છે. કૂતરી કેમ વિંયાય! ગલુડિયાં કેવી રીતે સાચવે વગેરે બાબત પણ બાળકો આપોઆપ શીખી જાય છે—'

'સાહેબ! આપ તો એક અભ્યાસીની માફક—'

'સાંભળો તો ખરા. એટલેથી બસ નથી' ,મારાથી વચ્ચે બોલી જવાયું પણ સાહેબ બોલી ઉઠ્યા અને હું ખચકાયો.

'કૂતરાં એટલે જીવન સંગાથી. તવંગરમાંથી ગરીબ થઇ જાય તોયે માલેકને એ નહીં છોડે. બાયડી છોકરાં ઉપર રોષ કરીએ તો કદાચ બાયડી પિયેર ભાગી જાય ને છોકરાં તો જીવનભર જૂદાં પડે પણ કૂતરાં! તમે એને મારશો તોયે ફરી લાડ કરતાં આવશે. હું પેન્શન ઉપર ઉતર્યો છું એટલે ભલે મારો કોઇ હવે ભાવ ન પૂછે પણ નકીરભાઇ? મને સંતોષ છે કે મારાં આ કૂતરાં હું જીવીશ ત્યાં સુધી મારા હુકમને માન આપશે, મારી તાબેદારી ઊઠાવશે.' નાટકના એકટરની અદાથી સાહેબ મારા સામે જોઇ રહ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મને તો લાગે છે કે નઝીરભાઇ! એ ગલુડિયાં તમે પણ લેતા જાવ. નર અને નારી'

સારું થયું કે નવાં બા સાહેબે જમવા બોલાવ્યા. સૂતા ત્યાં સુધી બા સાહેબે અમલદારો, તેમની વહુઓ, સંતાનો અને નોકર ચાકરોની નવાજૂની પૂછી. સાહેબે વચ્ચે એકવાર કૂતરાંની વાત છેડેલી પણ મને લાગે છે કે બા સાહેબને એ વાતમાં બહુ રસ પડતો નહીં હોય.

સાહેબને સૂતા મૂકી, વહેલી સવારે હું હાલી નીકળ્યો. મને રસ્તામાં એ વિચાર આવ્યા કે જીવન જીવવા જેવું હોય છે ત્યારે માણસ જીવી જાણતો નથી અને જીવન જવાની ઘડીએ જીવન સમજવા કેમ ઝંખતો હશે!

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુડી ઈ દુડી

'**આ**વો શું નામ તમારું ?'

'રાશિ મુજબનું નામ તો અમથાલાલ છે પણ ફઇબાએ સાંકળેશ્વર નામ પાડયું છે. સ્નેહી સંબંધી સાંકાભાઇ કહે છે; મારી મા સાંકળો કહે છે. આપના જેવા દરબાર વળી........'

'હું તો કામદાર કહીને જ બોલાવીશ.' દરબાર વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા. દરબારને લાગ્યું કે ઘણા કામદાર બદલ્યા પણ આ નંગ ઉપર કોઇ જૂદા જ પ્રકારનાં પાણી ચડેલાં છે. કામદારની જગ્યા ખાલી હોવાથી દરબારે સાંકાભાઇને ઇન્ટરવ્યુ (મુલાકાત) માટે બોલાવ્યા હતા. દરબારના વડવાને ગરાસમાં બે ગામ મળેલાં હતાં અને ફકત રેવન્યુ અધિકાર હતો. નવા કામદારની નીમણૂંક કરવાની હોય ત્યારે દરબાર ઘોડારમાં ખાટલી ઉપર બેસે અને ચણામાંથી કાંકરી વીણે. નવા ઉમેદવાર સાથે થોડી ઘણી વાત કર્યા પછી કાંકરી વીણવાનું તેને સૂચન કરે અને નથી આવડતું એવો જવાબ આપે તો એટલેથી જ મુલાકાત અટકે અને ઉમેદવાર ધોયેલ મૂળા જેવો ઘરભેગો થાય.

'કામદાર કહો તો આપની કૃપા. રૈયતની નજરમાં મારું પણ સારું દેખાય પણ ખાનગીમાં સાંકો કહેશો તો ય આ સેવકને હરકત નથી. પેટનો ખાડો પૂરવા દુનિયામાં માણસોને ઘણાંએ અપમાન ગળી જવાં પડે છે.' ખીંટી ઉપરથી ધાસિયો ઉતારી સાંકાભાઇએ દરબાર સામે બેઠક જમાવી.

'કામદારું કરવા આવ્યા તો છો પણ તમે સાંભળ્યું હશે કે મારો સ્વભાવ જરા વિચિત્ર છે.' બીજા ઉમેદવારો આસનના અભાવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુલાકાત પૂરી થાય ત્યાં સુધી ઉભાજ રહેતા પણ આ ઘાસિયો ઉતારી બેઠક જમાવી દીધી એ અવિવેક દરબાર દેખી શક્યા નહીં.

'બાપુ! ઇ તો એમ હાલતું જ આવ્યું છે. આપ કામદાર બદલો છો એમ હું ઘણા દરબાર બદલતો આવ્યો છું એટલે આપણાં બન્નેનાં સ્વભાવનો પાકો મેળ મળી જશે.'

'પગાર શું લેશે?' આ બલાને વહેલો રસ્તો પકડાવાય તો ઠીક એમ દરબારને લાગ્યું.

'રામ રામ કરો બાપુ! પગાર કેવો ને વાત કેવી? આપની મીઠી નજર હોય તો બસ. કહેશો તો પગાર પત્રકમાં આપ જે રકમ મૂકશો તેમાં મહિને ને મહિને પહોંચ બદલ સહી કરી આપીશ. શરત એટલી કે રાજનું હિત મારે બગાડવાનું નહીં, રાજના કામે પૈ ખાવી નહીં: બાકી તો રૈયતની અંદર અંદરની તકરારમાં એ પૈસા મળે ઇ મારા બાપના.'

'કબૂલ. આજથી જ ચારજ સંભાળી લ્યો,' આ લોભી દરબારને થયું કે અખતરો પણ અજમાવી જોવા જેવો છે. ફાવતું આવ્યું તો ઠીક નહીં તો સાંકાભાઇને ઘેર વળાવવા ઘણા રસ્તા છે.

દરબારને રોજ પાનાં રમ્યા વગર ન ચાલે. પોતે, ગામનો એક આગેવાન, પોતાનો ખાનગી નોકર અને કામદાર એમ ચાર જણ હુકમસરની બાજી રમે અને એમાં દરબાર અને પોતાનો નોકર ભેળા થાય અને આગેવાન ને કામદાર. બાપુને કોઇ દિવસ હરાવાય નહીં. જીતાડવા જ પડે, બાપુને ઊંઘ આવે એટલે 'બાપુ દુડી ઇ દુડી, ઇતો કામદાર જ હારેને!' એમ ખાનગી નોકર ઊઠતી વખત બોલે અને બાપુ રાજી થઇ રાણીવાસમાં પધારે.

સાંકાભાઇને આ વાત પણ કબૂલ હતી એટલે દરબાર અને સાંકાભાઇનો મેળ મળવા લાગ્યો હતો.

'બાપુ! દીવાન સાહેબનો હુકમ આવ્યો છે અને આપને તાબડતોબ બોલાવે છે.' થોડા દિવસ પછી સાંકાભાઇ કામદારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દીવાન સાહેબનો હુકમ વાંચતા કહ્યું.

દીવાન સાહેબ પાસે જવા જેટલી બાપુમાં હિંમત ન હતી અને જ્યારે જ્યારે કંઇ લખાણ આવે ત્યારે માંદગીનું બહાનું બતાવી કામદારને મોકલતા. એટલે રાબેતા મુજબ સાંકાભાઇને જવાનો બાપુએ હુકમ આપ્યો. અને થોડું ઘણું ખરચ કરવું પડે તો કરવું એવી પણ મંજૂરી આપી.

સાંકાભાઇએ ઘણાં યે દરબારનું કામદારું ખેડેલું એટલે દીવાન ઓફિસના નોકરિયાત વર્ગ સાથે તેમને સારો સંબંધ હતો અને પોતે જ દીવાનના શિરસ્તેદાર પાસે દીવાન સાહેબ વતીની સહી કરાવી આવો હુકમ મગાવેલો. પછી તો મહિના બે મહિનાના અંતરે આવા હુકમ આવવાજ લાગ્યા અને 'દીવાન ઓફિસમાં સો બસો રૂપિયા બાળવા પડ્યા ત્યારે જ માન્યા નહીં તો આપને રૂબરૂ જ જવું પડત' એમ દરબારને સાંકાભાઇએ સમજાવે રાખ્યું.

પણ એક દિવસ સાચ્ચે જ દીવાન સાહેબનો હુકમ આવ્યો અને તેમાં દર્શાવેલ હતું કે દરબાર હાજર નહીં થાય તો ગિરાસ જપત કરવામાં આવશે. દરબારને મને કમને પણ જવું પડ્યું.

રાજધાનીના સ્ટેશને ઉતરતાં મજૂર વગેરે સાંકાભાઇને 'કામદાર સાહેબ! કામદાર સાહેબ!' કહી સૌ સલામો ભરે અને દરબારનો કોઇ ભાવ પણ ન પૂછે. કોઇ ઓળખે નહીં એટલે વીશીમાં પણ એમજ બન્યું. કામદાર મૂછે તાવ દઇ ફરે પણ મોંમાંથી બોલે પણ નહીં કે આ અમારા દરબાર છે. દરબારને મનમાં થયું કે કામદારને પાણીચું આપું પણ દીવાન સાહેબની મુલાકાત માથે ઊભી હતી એટલે શું કરે?

'તમારા વિરૂદ્ધ રૈયતની સખત ફરિયાદ છે, અને ઘણી અરજીઓ આવે છે એ હું નહીં ચલાવી લઉં સમજ્યા!' દીવાન સાહેબે મુલાકાતનું મંગળાચરણ કર્યું.

'સાહેબ! આપ તો ધણી છો. પણ આપ જાણો છો ને?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજકાલની રૈયત કેવી ફાટી છે. ખોટી અરજી યે કરે. પણ આપ ફરમાવો એમ અમારા દરબાર ઊભા રહેવા તૈયાર છે.' કામદારે બાપુનો બચાવ કર્યો.

'ખોટી અરજી કેમ? મેં છૂપી તપાસથી ખાતરી કરી છે કે દરબાર પોતાનાં ઘોડાં ઊભા મોલમાં છૂટાં મૂકે છે,'

'સાહેબ! ઘોડાંને ડામણ બાંધ્યા વગર બહાર નહીં કાઢવા દરબારનો ઊભો હુકમ છે પણ ઘોડાં જ એવાં નપાવટ છે કે ડામણ તોડીને ખેતરોમાં પેસી જાય છે. કેમ બાપુ બોલતા નથી?'

બાપુ શું બોલે? જપતિની બીકે બાપુનાં લમણાં ઢીલાં થઇ ગયાં હતાં.

'છતાં આપ ફરમાવો તો ખેડુતને નુકશાની બદલ હજાર રૂપિયા આપવા અમારા બાપુ કબૂલ છે. બાપુ! કેમ બોલતા નથી?'

બાપુએ હકારમાં ફક્ત માથું જ ધૂણાવ્યું.

'બોલ્યા કામદાર! ભારે કરી? રૂપિયા હજારની તો ઊઠાડી પણ જપતિનું તો સાલ ગયું.' ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે બાપુનાં મોંમાં જીભ આવી.

'ઈ તો બાપુ એમજ હોય ને! આપનો પગાર ખાઉં છું ને?' જો કે પગાર પત્રકમાં તો શરત મુજબ વગર અવેજે ખાલી સહી જ કરવાની હતી.

'ઇ તો ઠીક પણ કામદાર! શહેરમાં મારા બેટા બધાએ તને સલામો ભરે. અને હું દરબાર તો યે મારો કોઇ ભાવ ન પૂછે. ઈ કળ હજૂ મને વળી નથી.'

'બાપુ ઈ તો દુડી ઈ દુડી. આપ એક્કા ખરા પણ હું તો કામદાર–હુકમસરની દુડી. એક્કાને પણ કાપી નાખે.'

વર્ષો વીતી ગયાં છે છતાં બાપુ કામદારને અને કામદાર બાપુ નથી બદલતા.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સમસ્યા

'અબ્દુલભાઇ! સત્યાનાશની પાટી. બધું લુંટાઇ ગયું, હું બાવો થઇ ગયો રે બાપલીઆ!' ડેલીમાં પગ મૂકતાં જ પાનાચંદ શેઠે પોક મૂકી.

'અરે શેઠ! છે શું? પુરૂં સમજાવો તો ખરા.' પથારીમાંથી બેઠાં થતાં પોલીસ કોન્સ્ટેબલ અબ્દુલભાઇ બોલ્યા.

'શું કહું? મારૂં તકદીર ફૂટી ગયું. દર દાગીનો, રોકડ બધું ચોરાઇ ગયું. પટારો ઉઘાડો પડ્યો છે અને લુગડાં લત્તાં બધાં બહાર નાખી દીધાં છે.' બહુ સમજાવ્યા ત્યારે રોવાનું બંધ રાખી શેઠે ખુલાસો કર્યો.

'ખુદામાં યકીન રાખો શેઠ! ખુદાનો હુકમ તો ચોર પકડાઇ જશે અને બધો માલ પાછો મળી આવશે.' એટલું કહી શેઠની સાથે જવા અબ્દુલભાઇએ કોટ ટોપી ચડાવ્યાં.

રસ્તામાં વાતચીત ઉપરથી જણાયું કે શેઠાણી અને છોકરાં બધાં જાત્રાએ ગયાં હતાં અને શેઠ ફળીમાં સૂઇ રહ્યા હતા. સવારમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઊઠીને જોયું તો ઓરડામાં બધું રફેદફે પડેલું હતું. બીકના માર્યા શેઠે ઓરડામાં પગે મૂક્યો ન હતો અને અબદુલભાઇ કોન્સ્ટેબલને જાહેર કરવા આવ્યા હતા.

'તમે સારૂં કર્યું છે કે ઓરડામાં ગયા નથી નહીં તો પગલાં વગેરેનો પૂરાવો નાબૂદ થઇ જાત' અબદુલભાઇએ ચોર પકડવાની કળા બતાવી.

'પૂરાવો બૂરાવો તો ઠીક ભાઇશા'બ! પણ મારા બેટા અંદર કોઇ ભરાઈ રહ્યા હોય તો મારૂં તો મોતજ આવે ને? એટલે તો હું અહીં દોડી આવ્યો છું. આડોશી પાડોશીને પણ ખબર દેવા રોકાયો નથી.

'ચાલો ત્યારે પહેલાં ગુન્હાની જગ્યા ઉપર જઇએ અને પછી ફોજદાર સાહેબને ખબર આપશું. બાકી ચોર હજુ ભરાઇ રહ્યા હોય એ વાતમાં શું માલ છે? ખુદામાં યકીન રાખો શેઠ! એવા પંદર ચોરને ય હું એકલો પૂરો પડું તેવો છું.' સવાર પડી ગઇ હતી એટલે જ અબદુલભાઇના પગમાં અને વાણીમાં જોર હતું.

સવારના પહોરમાં પોલીસવાળાને શેઠ સાથે જોઈ આજુ-બાજુના માણસોમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું અને પાંચ પચીસ માણસો ભેગા પણ થઇ ગયાં. એ બધાને બહાર રાખી અબદુલભાઇ ઓરડીમાં પેઠા અને ચોર કોઇ જોવામાં ન આવ્યા એટલે પગ જોરમાં આવ્યા અને બહાર નીકળ્યા.

'કમબખ્તો નાસી ગયા છે. શેઠ! નહીં તો આજ હાથ બતાવત' ડંડીકો ફેરવતાં અબદુલભાઇ બોલી ઊઠ્યા.

પછી તો પૂરાવો નાબુદ ન થાય એટલા માટે બધાને બહાર રહેવાની સુચના આપી અબદુલભાઇ ફોજદાર સાહેબને તેડવા ગયા.

ફોજદાર સાહેબે આવીને પ્રથમ ઓરડામાં નજર નાખી, બારી છાપરૂં વગેરે અકબંધ હતાં એટલે છાપરા ઉપરથી ફળીમાં ઉતરી બારણામાંથીજ ચોર પેઠેલા એમ નક્કી કર્યું. ફળીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમજ બહાર પાછળના ભાગમાં પગલાં પડેલાં હતાં તેનો પંચક્યાસ કર્યો અને પૂરાવો નાબૂદ ન થાય એટલા માટે પગલાં ઉપર ટોપલા ઢંકાવ્યા. પછી ઓરડામાં આવી પંચક્યાસ લખવાનું શરૂ કર્યું.

'ચોર પકડાયા સમજો, પૂરાવો મોજૂદ છે' ફોજદાર સાહેબ એકદમ બોલી ઊઠ્યા, અને પટારા પાસે એક ડુંગળી પડી હતી તે તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

શેઠને પૂછ્યું તો એ કહે કે હું તો ડુંગળી તો શું પણ એકે કંદમૂળ ખાતોજ નથી અને મારા ઘરમાં ડુંગળી હતીજ નહી; ફોજદાર સાહેબે ગાંઠ વાળી કે જરૂર એ ડુંગળી ચોરી કરતી વખતે ચોર પાસે હશે અને શરતચૂકથી ત્યાં પડી રહેલી અને ડુંગળી લાલ રંગની હતી એટલે તપાસમાં વધુ સરલતા પડે તેવું હતું કારણ કે કયો કાછીઓ લાલ ડુંગળી રાખે છે, અને ચોરીની રાત પહેલાનાં દિવસે તેને ત્યાં કોણ કોણ ડુંગળી લેવા આવેલું તેની તપાસ કરતાં ચોરનો પત્તો લાગી જવા પૂરો સંભવ હતો.

કોઇ કહે કે ચોર લોકો ચોરી કરતી વખતે આવી મંતરેલી ચીજો સાથે રાખે છે જેથી અવાજ થાય તો પણ કોઇ જાગે નહીં. બીજો કહે કે લીંબુની ફાડ તો રાખે પણ ડુંગળી રાખે એવું તો કોઇદી સાંભળ્યું નથી. આ બે જણાએ પોતાનો કક્કો ખરો કરવા રકઝક કરીને છેવટ મારામારી સુધી વાત પહોંચી, બહુજ મહેનતે ફોજદાર સાહેબે મામલો કાબુમાં લીધો અને પંચક્યાસ લખવાનું શરૂ કર્યું.

ડુંગળી પટારાથી કઇ દીશામાં, કેટલા હાથ અને તસુ દૂર, રંગે રાતી, મોં પટારા તરફ, અને છેડાનો ભાગ ઉત્તર તરફ, વચગાળેથી અઢી ઇંચ ઘેરાવો વગેરે હકીકતની નોંધ પંચક્યાસમાં દાખલ થઇ અને ફોતરૂં ઉખડી ન જાય તેવી કાળજી રાખી પોતાના રેશમી રૂમાલમાં હળવેથી ઉપાડી મુદામાલ તરીકે ફોજદાર પોલીસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ટેશને ઓફીસમાં લઇ ગયા.

ચોરી વધારે કિંમતની હોવાથી ધોરણ મુજબ પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને રાજધાનીમાં તારથી ખબર આપ્યા અને સાહેબ આવે તે દરમ્યાન કાછીઆ વગેરેના જવાબ લેવાની ફોજદાર સાહેબે તજવીજ કરી.

કાછીઆના કહેવા ઉપરથી જણાયું કે ગામનો એક કોળી તેજ સાંજે અડધો શેર રાતી ડુંગળી લઈ ગએલો એટલે ફોજદાર સાહેબે તેને અટકમાં લીધો. તેના ઝુંપડાની ઝડતી લીધી પણ મુદ્દામાલ દરદાગીના હાથ આવ્યાં નહીં. ઘણી મારઝુડ કરી પણ કોળી તો કહે કે બાપજી! હું આ વાતમાં કંઈ જાણતો નથી.

સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબે આવી ફોજદારના કરેલા કાગળો ખરા કર્યા; બીજી રીતે પત્તો ન ખાય ત્યારે સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ માટે એજ રસ્તો રહે છે અને મુદ્દામાલ હાથ નથી આવતો પણ તહોમતદાર તો કોળીજ છે એવું નક્કી કરી કોળીને તહોમતદાર તરીકે મેજીસ્ટ્રેટના હવાલે કર્યો અને પૂરાવાની ડુંગળી પણ કોર્ટમાં રજૂ કરી. આવી ભારે ચોરીના કામના તહોમતદારને પકડવા બદલ કારભારી સાહેબ તરફથી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને સાબાશી મળી.

ચાલુ કેસમાં પોલીસ કોન્સ્ટેબલ અબદુલ જ્યારે સાહેદ તરીકે હાજર થયો ત્યારે બચાવ પક્ષના વકીલે ટેબલ ઉપર હાથ પછાડી ઊંચે અવાજે કહ્યું કે સાહેબ! હવે હું નામદાર કોર્ટને ખાતરી કરી બતાવીશ કે મારો અસીલ તદન નિર્દોષ છે અને ચોરી કરનાર તો આ અબદુલજ છે. આ સાંભળીને નામદાર કોર્ટ પોલીસ પ્રોસીક્યુટર વગેરે બધાનાં ડાચાં ચકર વકર થઇ ગયાં.

'બોલો! અબદુલભાઇ! તમે કહો છો કે સૌથી પહેલાં ચોરીવાળા ઓરડામાં તમે ગએલા અને તપાસ કરેલી તો ત્યારે તમે આ કોર્ટમાં રજૂ છે તે ડુંગળી પટારા પાસે પડેલી જોએલ કે કેમ? બોલો હા કહો અગર ના કહો? બચાવના વકીલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અબદુલભાઇ તરફ તાકીને જોઇ રહ્યા અને 'હેં હં હા સાહેબ ના સાહેબ!' અબદુલભાઇ ગેં ગેં ફેં ફેં થઈ ગયા.

'જુઓ ત્યારે, પંચક્યાસ વગેરેનું કામ પૂરૂં થયું ત્યારે ઘેર આવીને તરતજ લાલ ડુંગળીનાં ફોતરાં બાળી નાખવાનું તમે તમારી ઓરતને કહ્યું હતું?'

'સાહેબ! મને મા આ આ ફ કરો, મેં ચોરી તો નથી કરી પણ હકીકત બીજી જ છે.' એટલું કહી અબદુલભાઇ નીચે બેસી ગયા અને લમણે હાથ દઇ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી પડ્યા.

બહુજ શાંતિથી સમજાવ્યા પછી અબદુલભાઇએ દાસ્તાન કહી સંભળાવ્યું કે બે દિવસ પહેલાં વહીવટ મુજબ કાછીઆને ત્યાંથી તે ત્રણ ડુંગળી મફતમાં લઇ આવેલા. તેમાંથી બે ડુંગળી રોટલા સાથે ખાધેલી અને એક ખીસામાંજ પડી રહેલી તે ઓરડામાં તપાસ કરતી વખતે ઊંચા નીચા થતાં ખીસામાંથી રડી પડી હશે. પણ ફોજદાર સાહેબે ડુંગળી જોઇ ત્યારેજ તેને યાદ આવ્યું અને ખીસામાં હાથ નાખ્યો તો ડુંગળી ન મળે. ઘેર આવી તપાસ કરી તો ત્યાં પણ ન હતી અને તેની ઓરતે ખાધી પણ ન હતી એટલે કદાચ વધારે તપાસ થાય તો ખોટું આળ પોતાના ઉપર આવે એમ ધારી તેની ઓરતને ફોતરાં હોય તો બાળી નાખવા કહેલું અને કાછીઆને પણ કહી આવેલા કે મેં ડુંગળી લીધી હતી એવું કોઇને ન કહીશ. તે બદલ કાછીઆને રૂપિયા દશ આપેલા અને ફોતરાં બાળી નાખ્યાં છે એ વાત પણ અબદુલભાઇએ તેને કરેલી.

ફોજદાર સાહેબને તેજ વખતે અબદુલભાઇએ વાત કેમ ન કરી, ફોતરાં બાળી નાખવાની વાત કાછીઆને કેમ કરી વગેરે વગેરે બાબત માનવ સ્વભાવની એક સમસ્યા છે.

✧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાવસાહેબ

શામળાભાઇ શેઠ એટલે રા. કનૈયાલાલ મુનશીકૃત 'સ્વપ્ન દ્રષ્ટા' એ નવલકથાના માભાઇ પાત્રની સુધારા વધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ. શેઠને, ગોરા અમલદાર ને મડમ 'સાહેબ'ની સાથે વાતચીત કરતાં જોનારને તો નાટકના 'કોમીક એક્ટર'નો ખ્યાલ આવે. યાત્રાના ધામમાં પૈસા મેળવવાની દાનતથીજ ભક્ત થઇ બેઠેલા પૂજારીઓ કરતાં પણ ગોરા દેવોની ભક્તિમાં શેઠ વધારે હીકમતવાળા ભાવો ભજવી શકતા. શરીરનો બાંધો ગુરજી ઘાટનો હોવાથી નાનાં છોકરાંઓ તેમને 'ગુરખા રેજીમેંટ' કહીને ચીડવતા. તેમની એક આંખ કુદરતેજ જરા ઝીણી બનાવી હતી એટલે તેમની સાથે પહેલીજવાર પ્રસંગ પડનાર ઇસમને તો એમજ લાગે કે શેઠ ઇસારાના પ્રયોગો કરે છે. વાતચીત કરતાં જો રંગમાં આવી જાય તો હાથ પગ બલકે ફાંદ વગેરે શરીરનાં તમામ અવયવો સંચાની માફક ચાલુ થઇ જતા. બોલી પણ લપલપિયા, એવી કે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવામાં ન આવે તો શેઠ શું ભસી ગયા તેનો ખ્યાલ સરખોયે ન આવે. તેમાં વળી અડધું અંગ્રેજી, અડધું ગુજરાતી; જેમ આવે તેમ ફેંકે રાખતા.

લાખ અધલાખ રૂપિયાના આસામી છતાં ઢીંચણ માંડ માંડ ઢંકાય એવી પોતડી પહેરતા. ખીસામાં હાથ રાખ્યા હોય ત્યારે આંગળાં ડોકીયાં કરે એવો હાફકોટ ને માથે પરસેવાથી ગંધાતું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દસ વર્ષનું જૂનું અમદાવાદી ખોખું ચડાવતા. કોઇ વખત સ્લીપર પહેરે તો કોઇ વખત ઉઘાડા પગેય ફરતા હોય. આટલું છતાં ગોરા અમલદારની મુલાકાતે જવું હોય ત્યારે પહોળા પાયચાનું પાટલુન, લાંબો કોટ ને 'ફેલ્ટ હૅટ' ચડાવતા.

દુનિયા શેઠને ચક્રમ લેખતી પણ તેમને તેની તમા ન હતી. પોતાનો સ્વાર્થ સરે તો બીજો બે ગાળ દઇ જાય તોયે તે ગળી જાય એવું તેમનું પેટ મોટું હતું. છતાંયે મોટા સાહેબને જ્યારે મળવું હોય ત્યારે તે મળી શકતા ને સાહેબની મહેરબાનીનું માણસ છે એમ અમલદાર વર્ગ તથા રૈયતવર્ગના માણસો સમજતા હોવાથી બધા ઉપર શેઠની શેહ પડતી. ગમે તેવા મોટા દેશી અમલદારને તો આંખ મીંચીને શેઠ સંભળાવી દેતા કે 'પાન ડાળાંને પકડીને શું કરૂં! થડ હાથમાં આવ્યું તો બસ છે; સાહેબને ખુશ રાખ્યો એટલે બીજા જખ મારે છે.' ને વાત પણ સાચી હતી. મજાલ નહીં કે શેઠનાં કામમાં કોઇ અમલદાર વચ્ચે પડી શકે.

શેઠને પૈસા હતા; છોકરાને ઘેર છોકરાં ને બધી રીતનું સુખ હતું. છતાં ગોરા અમલદારોની આટલી બધી સીફારસ કેમ કરતા હશે એ કોઇને ન સમજાતું. પોતે વણીક હોવા છતાં સાહેબને મચ્છી કે મરઘીનાં ઇંડાં મોકલતાં યે પાછી પાની ન કરતા. શહેન-શાહનો જન્મ દિવસ હોય કે પછી સાહેબની બદલીનો પ્રસંગ હોય; મોકો આવે કે તરતજ નિશાળનાં છોકરાં ને છોકરીઓને મડમ સાહેબના શુભહસ્તે મીઠાઈ વહેંચવાનો 'પોકરાણ' શેઠ ગોઠવી દેતા. સરકારી થાણું એટલે ઘણે ભાગે અમલદાર ને કારકુન વર્ગની વસ્તીને લઇ નિશાળમાં ભાગ્યેજ છોકરાંઓની સંખ્યા સો કરતાં વધારે હશે. એવા સંજોગોમાં અડધા મણ મીઠાઈની કીંમતમાં શેઠ આખા મેળાવડાનું માન ખાટી જતા. મીઠાઇ એટલે ખાંડના રમકડાં ને તે વ્હેંચતી વખતે શેઠ મડમ સાહેબને શેનો ઘાટ છે એ સમજાવતા જાય 'ધીસ ગન સર; ધેટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેંગો સર.' એટલે 'મેડમ'ને બદલે 'સર' સાંભળી મડમ સાહેબથી હસી જવાય, તો તે ખુબ ખુશ થયાં છે એમ સમજી શેઠ વધારે ઉમંગમાં આવતા જાય ને 'સર'નો પ્રયોગ આગળજ ચપાવે જાય. હાર તોરા થાય એટલે છેવટ 'આઇ વફાદાર ફેઈથફૂલ સરવન્ટની આશીષ છે; સાહેબ બહાદૂર, મડમ સાહેબ, લોંગ લાઇફ ને પોસ્પેરીટી; હીપ હીપ હૂરરેરેરે, હીપ-હીપ હૂરરેરેરે' એટલું બોલતાંની સાથે શેઠ ખડખડાટ હસતા જાય ને છોકરાંઓનાં હીપ હીપ હૂરે ના બસૂરા અવાજ સાથે તાલબદ્ધ નાચે. 'પોસ્પેરીટી' 'પ્રોસ્પેરીટી' એ શું ચીજ છે એ જાણવાની શેઠને પડી ન હતી.

'શેઠ તુમારા બોત આભાર' એટલું કહી સાહેબ ને મડમ વિદાય લે ત્યારે 'ફેલ્ટ હૅટ'ને બગલમાં મારી શેઠ પોતાને કૃત્ય કૃત્ય થયા માની ઝુકતા વદને મોટર સુધી વળાવી મીલીટરી સલામ કરી ઊભા રહે, એક ગોરા અમલદારે તો વળી બદલી વખતે શેઠનું માન રાખી સૌથી આગળ શેઠ, પાછળ વાજાવાળાં ને તેની પાછળ સાહેબની મોટર એ મુજબ સ્ટેશન સુધી વરઘોડો કાઢવાની પણ પરવાનગી આપેલી.

ગોરા અમલદારો આ બધું કેમ સહન કરતા હશે તેનો ભરમ એક દિવસ આપો આપ ફૂટી ગયો. સવારના દસ વાગ્યાના સુમારે શેઠ હાંફળાં ફાંફળાં મારે ઘેર આવી બોલ્યા વગર મારો હાથ પકડી મને અંદરના ખંડમાં ઘસડી ગયા.

'જો એક કામ કરવાનું છે; કોઇને ખબર ન પડે' નાકે આંગળી મૂકી શેઠે ફરમાન છોડયું.

હું કંઇ બોલું ત્યાર પહેલાં તો લાંબા કોટના અંદરના ખીસામાંથી શેઠે ટાઇમ્સ કાઢયું.

'જો આ, સંભાળીને ઉઘાડ, ટાઇમ્સનું છાપું છે. લાઇભરેલીનું છે; પોસ્ટ માસ્તર પાસેથી તફડાવી લાવ્યો; એજ પ્રમાણે ગોઠવી પાછું આપવાનું છે.' તે એક જ શ્વાસે બોલી ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કાકા! એટલી શી ઉતાવળ છે! લાઇબ્રેરીમાં જઇને વાંચશું.' શેઠને ખીલવવા હું કાકા કહીને જ બોલાવતો ને તે ખુશી થતા.

'તારું ડહાપણ જવા દે ને; વાંચ જોઇએ; શહેનશાહના જન્મ દિવસના માનમાં કોને કોને ઇલ્કાબો મળ્યા' શેઠે કંઇક કરડાઇથી કંઇક જીજ્ઞાસાથી કહ્યું.

'તમારે કોનું નામ જોવું છે એજ કહી નાખોને. બધાં નામ વાંચી શું કરવું છે? વિષ્ણુ સહસ્રાવલિ વાંચીએ તો કંઇક પૂન્ય તો નોંધાય.' શેઠને 'ટાઇટલ' મળવાની થોડી ઘણી આશા છે એવું સમજાયાથી વાત કઢાવવા મેં ઠંડે કલેજે કહ્યું.

'ગધેડો છે કે શું? કહીએ એમ કરને' રોષમાં આવતાં શેઠ બરાડ્યા.

બહુ તાણતાં તૂટી જશે એમ સમજી હું તો કે. સી. એસ. આઈ. ઈ; ખાનબહાદૂર; ખાનસાહેબ; રાયબહાદૂર, રાવબહાદૂર, રાવસાહેબ વગેરે બધાં 'ટાઇટલ' નીચેનાં નામો વાંચી ગયો.

'પાનું ફેરવ જોઇએ. હજુ નામ રહી જતાં તો નથી ને?' ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નોની પરંપરા પછી યે શેઠને શાંતિ વળી હોય એમ ન જણાયું.

'કાકા! કહો ન કહો પણ તમને ય ખિતાબ મળવાની કંઇક આશા છે' મેં હસતાં હસતાં ન છૂટકે વાત કઢાવવા સીધો સવાલ પૂછ્યો.

'સોએ સો ટકા. એક સાહેબે તો શું પણ આ જગ્યા પર આવનાર દસ સાહેબે મને 'પરોમીસ' આપ્યાં છે. ને જનાર સાહેબે તો વળી મુબારકબાદી પણ આપી દીધી હતી.'

જે માણસ એકજ કાર્ય પાછળ તન–મનથી પડે ને તેમાં હતાશ થાય તો કાં તો મોતને બોલાવે ને કાં તો ઉભરાઓ કાઢી હૃદયનો ભાર ઓછો કરે. શેઠનું પણ તેમ જ થયું. જો કે મોતને બોલાવે એવા પોચા હૃદયના તો ન હતા પણ ગોરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમલદારની ભક્તિમાં રચ્યા પચ્યા રહેવાનો ભરમ ફોડી નાખ્યો.

'તને ખબર છે ને આજ પંદર વર્ષ ઉપર 'વિલાયત'માં લડાઈ જાગેલી. ત્યારે આ જીલ્લામાંથી ભરતીમાં કોઇ જતું ન હતું. પણ મેં મારા બે એકુને છોકરાં છૈયાં પાળવાની બાંહેધરી આપી તૈયાર કર્યાં ત્યાર પછી જ કામ આગળ ચાલ્યું.' શેઠ ધીમે ધીમે દિલ ખોલવા લાગ્યા.

'કાકા! તમે હો નહીં ને સરકારને મદદ મળે ય નહીં. આ જીલ્લામાંથી કોઇ જાત નહીં તો બીજેથી પણ કોણ જવાનું હતું?' મેં મસ્કો લગાવ્યો.

'આ ત્યારે મને રાવસાહેબ બનાવવા ભલામણ કરેલી. ત્યાર પછી લડાઇનાં ફંડમાં પણ હું તો બને તેટલા પૈસા આપી છૂટ્યો. ને ફાળો ઉઘરાવવામાં પણ કોણ હતું? સાહેબ જ્યાં જાય ત્યાં મને તો સાથે લીધે જ છૂટકો. લડાઇ પૂરી થઇ ને ગાંધીજીની ચળવળ ઉપડી. તે દબાવવા પણ મેં કેટલી મદદ કરી છે એ તો એક ભગવાન જાણે! વફાદારીમાં તો સરકાર માગે તો માથું યે કાપી આપું. પણ સાળું આ વખતે પણ રાવસાહેબ ન થયો તે ન જ થયો. ગમે તેમ પણ મને તો લાગે છે કે કાગળ આગળ રવાના થયા પછી લાગવગવાળા એક બીજાના નામ ઘૂસાડી દેતા લાગે છે, નહીં તો સાહેબ તો બિચારો કહે કે શેઠ આ વખતે તો જરૂર રાવસાહેબ થઇ જશો. પણ બેટીના બાપ જ્યારે જુઓ ત્યારે સાળા કંઇક આલીમવાલી રાવસાહેબ થાય ને મારું તો છાપામાં નામ જ નહીં.' દમ લીધા વગર એક ધારે આટલું બોલી શેઠ અટક્યા ને કંઇક વિચારમાં પડ્યા.

'જોજે, કોઇને કહેતો નહીં. મૂરખા! આ તો ખાનગી વાત કહેવાય.' થોડી વાર રહી જરા કડક અવાજે શેઠે સુચના આપી.

'ના રે ના કાકા! મારે શા માટે કહેવું પડે, પણ ખિતાબ માટે આટલો બધો મોહ શું! હું દક્ષિણમાં હતો ત્યારે એક દિવસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક કુંભાર 'ચલા ચલા, 'રાવસાબ' એમ કહી ગધેડાને દફણાવે જતો હતો.' ઠાવકું મોઢું રાખી મેં હળવેથી કહ્યું.

'તું ગધેડો. સાલા બેવકુફ, બોલતાં જરી વિચાર કરે છે!' એકદમ આવેશમાં આવી જઈ એટલું બોલતાં તો શેઠ પેપર મારા હાથમાંથી ઝુંટવી રસ્તો માપી ગયા.

શેઠની બીકે આ વાત મેં તો કોઈને ન કરી પરન્તુ કોણ જાણે મારાં ઘરવાળાંએ અંદરના ખંડમાંથી બધું સાંભળેલું ને કુવા ઉપર બૈરાંઓને વાત કરેલી ને આખા ગામમાં પવન પેઠે વાત ફેલાઇ ગઈ કે શનાભાઈ શેઠ રાવસાહેબ થવા માટે જ બધાં ફાંફાં મારી રહ્યા છે.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે મસ્કાના ઉપયોગથી ને પૈસાના વ્યયથી શેઠ જે દસ પંદર વર્ષની મહેનતથીએ પ્રાપ્ત ન કરી શક્યા તે એક જ દિવસમાં અચાનક મેળવવા ભાગ્યશાળી થયા. શેઠ નીકળે કે તરત જ છોકરાંઓ 'રાવસાહેબ' 'રાવસાહેબ' કહી ચ્હીડવે. શેઠ ગાળો દેતા જાય ને બલામાંથી છૂટવા નાસતા જાય. મોટી ઉંમરના લોકો પણ ભારે મોઢું રાખી 'પધારો રાવસાહેબ' ટાણો મારે. શેઠ ચીડાય તેમ લોકો વધારે ચીડવતા જાય. સમય જતાં એમ બન્યું કે જે હોય તે શેઠને 'રાવસાહેબ'ના નામથી જ સંબોધે.

*　　*　　*

શેઠ હવે અમલદારોની ખુશામત નથી કરતા ને કોઈ 'રાવ-સાહેબ' કહે તો ચીડાતા યે નથી. માત્ર ઝીણી આંખ વધારે ઝીણી કરી મૂછમાં ને મૂછમાં મલકી જાય છે.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સલાહકારની નિમણુંક

રાવબહાદુર—'જોયું ને! હવે કેમ જખ મારીને કોંગ્રેસ-વાદીઓ થૂંક્યું ગળવા લાગ્યા છે? લોહીનું પાણી કરી સરકારની સેવા બજાવતા ત્યારે અંગ્રેજો ઇલ્કાબ આપતાઃ પણ ત્યારે કોંગ્રેસ-વાદીઓ અમને દેશદ્રોહી કહેતા હતા, હવે કેમ વાંકા રહીને રાજવીઓને મોટા હોદ્દા આપવા લાગ્યા છે? ઇલ્કાબો આપીને અંગ્રેજો લાંચ આપતા હતા એમ બોલવું સહેલું હતું, રાજવીઓને આ એક જાતની લાંચ જ છે ને?'

રાજવી—'મોઢું સંભાળીને વાત કરો મિસ્ટર! અમને—'

રાવબહાદુર—(ધૂંધવાઈ ગયેલા અવાજે) 'વિચાર કરીને બોલો મહારાજા સાહેબ! તમે કોની સાથે વાત કરી રહ્યા છો? હું મિસ્ટર નથી, પણ રાવબહાદુર છું: જીવીશ ત્યાં સુધી રાવબહાદુર રહીશ અને એકાવન પેઢી સુધી મારા છોકરાના છોકરાઓ પણ રાવબહાદુર જ કહેવાશે. સમજો છો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજવી—'સાંભળો તો ખરા, એમાં આટલા બધા ઊંચા નીચા શું થઈ જાવ છો. જાવને તમે રાવબહાદુરના કાકા: પછી કંઈ છે? આ તો મિસ્ટર અમારા રાજાઓના મોભા પ્રમાણે બોલવાની ટેવ પડી ગઈ એટલે મિસ્ટર કહેવાઇ ગયું! તમે રાવબહાદુર બસ? પણ તમે ત્રીસ રૂપરડીની નોકરીથી શરૂઆત કરી, આ હજારો રૂપિયાનાં મકાનો બંધાવ્યાં છે: બૅન્કોમાં મોટી રકમો જમા કરી છે અને તાગડધિન્ના કરો છો ઈ કોના ઉપર ખબર છે? છોકરો પરણાવો ત્યારેય પાંચ હજાર ચાંદલાના તો અમે દેતા અને તમે ઠામે ઠામે મોં ફાડતા ઈ યાદ છે ને? અમારે તો ઠીક કે જાણે કામ પડ્યું એટલે કૂતરાંને એક બટકું નાખ્યું અને કામ પૂરું થાય એટલે ડંડીકો મેલીને કાઢીયે મૂકતા; ઈ ભૂલી ગ્યા? એટલે સરકારના કેવા ખેરખાં નોકર હતા ઈ તો બધા જાણે છે, પણ અમે રાજાઓએ તો દેશને માટે બાપદાદાની ગાદિયું છોડી દીધી; ખબર છે ને? મીસ્ટ...અરે, રાવબહાદુર! અમને હોદ્દા ઉપર બેસાડે એમાં તો કોંગ્રેસીઆઓ અમારા મહાન ત્યાગની ફક્ત સેવા જ કરે છે.'

કોંગ્રેસવાદી—'છાનામાના બેસી રહો ને! રાજાસાહેબ! કાંઈ રાજી ખુશીથી ગાદીઓ નથી છોડી. અંગ્રેજોનું પીઠબળ ગયું; પ્રજા જાગી અને જ્યારે ચારેબાજુથી સલવાયા ત્યારે 'ચીત' કહેતા સામે પગલે આવ્યા છો. હોદ્દા ઉપર બેસાડ્યા એમાં તો અમારી અમીરી દૃષ્ટિ છે.'

મુત્સદ્દી—'હ્યો રાખો રાખો ભાઈસા'બ! તમારા દિલમાં કેટલી અમી છે એ તો અમે બધા જાણીએ છીએ. એક કોંગ્રેસ-મોવડી કહેશે કે રાજાઓએ મહાન ભોગ આપ્યો છે, ત્યારે તે જ દિવસે બીજો વળી કહેશે કે રાજાઓની તો અમે જડ કાઢી નાખી. તમે મુત્સદ્દી હો તો હું પણ મુત્સદ્દીનો દીકરો છું. ઈ તો હવે ઘેર બેઠો છું, બાકી તો છેલ્લી ચાર પેઢીથી અમારું કારભારુ ચાલ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે છે. અમેય રાજરમત સમજીએ છીએ: દેકાં નથી ભાંગતા. એ તો હવે ખબર પડશે કે અમારા વગર રાજ કેમ હાલે છે?'

પ્રધાન—'તમે કેવું રાજ્ય ચલાવ્યું એ અમને ખબર છે: પ્રજાનું લોહી પી ગયા. અમે તો પ્રજાની સેવા કરવા માગીએ છીએ: અમારે પ્રજાના નોકર થઇને રહેવું છે. બાકી તો તમારા વગર રાજ ન ચાલે એ વાતમાં કંઈ માલ નથી. અમે એકેક પ્રધાન ત્રણ ત્રણ પ્રધાનોનાં પોર્ટફોલિયાનું કામ એકી સાથે પતાવી નાખીએ છીએ. કારભારી કે શિરસ્તેદારની અમારે જરૂર નથી પડતી.'

નોકર—'ત્યારે જ તો મોટા મોટા પગારોના સેક્રેટરીઓની આયાત કરી છે. અને અમારા નાના નોકરીઆતોનાં પેટ ઉપર પાટુ પડે છે.'

ધારાશાસ્ત્રી—'અરે બંધવા! જરા બોલતાં વિચાર કરજે. આઝાદી મળી અને વાણીસ્વાતંત્ર્ય માટે જાહેરાત થઈ એટલે ગફલતમાં ન રહીશ. આ તો કાયદાની વાત છે. અંગ્રેજોના અમલ દરમિયાન સલામતીધારા અને પ્રેસ–ઓર્ડિનન્સો નીકળતા ત્યારે કોંગ્રેસવાદીઓ મોરચા માંડતા, પણ એ તો એમ કર્યા વગર અંગ્રેજો જાત ખરા? પણ હવે આઝાદી આવી અને પ્રજાનું રાજ થયું પછી આવા ધારા સરકાર બહાર પાડે ને અમલમાં મૂકે એને માન આપતાં શીખવું પડશે, નહિ તો ક્યાંઇક ભરાઈ પડશે બંધવા! આ તો વગર ફીની સલાહ છે.'

તંત્રી—'કાયદો ફક્ત તમે જ જાણતા હશો! હું જીવું છું ત્યાં સુધી તો પ્રજાના અવાજને દબાવી દેનાર કોઇને ઊભો નહિ રહેવા દઉં એક પ્રધાન કહેશે કે અમે ટીકાને આવકારીએ છીએ ત્યારે બીજા કહેશે કે સરકાર હરગીજ આવી ટીકાઓ સહન નહિ કરે, એટલે શું કાળાબજારીઆઓ પોતાનો ધંધો ચાલુ રાખે: બહારવટીઆનો ત્રાસ વધતો જાય: મોંઘવારી આસમાને ચડે ને તો ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારે છાપાંવાળાએ કહેવું કે આઝાદી મળ્યા પછી રામરાજ આવ્યું છે! અમે નહિ બોલીએ તો પછી પ્રજાનું કોણ?'

પ્રજાજન—'હવે રાખો ને! સરકાર તરફથી જાહેર ખબરું છાપવાની મળે અને ખાનગી રીતે સમાચારો તમને વહેલા મળે તો તમે ય પૂંછડું વાળીને છાનામાના બેસી જાવ. હવે પ્રજા કંઇ અણસમજુ નથી. સરકાર ઢીલીપોચી રહેશે તો યે કાળાબજારીઆઓની સાથે તો હિસાબ અમે સમજી લેશું.'

કાળાબજારીઓ—'હવે સમજ્યા હિસાબ. જોઇતો માલ ક્યાંયથી આવતો નથી અને અનેક મુસીબતો વેઠી, મૂડી રોકી અમે બે પૈસા કમાઇએ એમાં તમારી આંખ કેમ ચકરવકર થાય છે? અમારે ક્યાં પડી છે? તમારી ગરજે બે પૈસા વધારે આપી જાવ છો ને?'

હું—'ગરજની વાત કરો છો એ વજૂદ વગરની છે. તમે એમ માનો છો કે લેખકો કરતાં સામયિકો અને છાપાંઓ વધારે નીકળે છે અને લેખ ખૂટ્યા એટલે તંત્રીઓએ લેખકોને મહેનતાણું આપવાનું નક્કી કર્યું છે? લેખકો બહુ મોણ ખાવા જશે તો તંત્રીઓ જાતે લખશે. કાંઇ ધંધો બંધ નહિ કરે. પણ વિરોધાભાસનો અર્થ તમે સમજી શકતા હો તો હું એમ પણ કહીશ કે દેશમાં એક યા બીજા રૂપે બધાને એકબીજાની ગરજ રહી જ છે. 'મારી અરજ છે' એમ જ્યાં ત્યાં બધે બોલાય છે–લખાય છે એ જ બતાવે છે કે સૌને એકબીજાની ગરજ છે.'

વાચક—'ખોટું, મારે શું ગરજ હતી કે આ લેખ મારે વાંચવો જોઇએ? આ પુસ્તકનું ફદિયું યે ખરચ્યું નથી. મિત્રભાવે પડોશી વાંચવા મૂકી ગયા એટલે વાંચ્યું.

સલાહકાર—'બસ બંધ કરો. હવે મારી નિમણૂંક થઈ છે. મારી સલાહ વગર તમને કોઇને બોલવાનો અધિકાર નથી.'

✩

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછલી રાતનાં સપનાં

'એલ્યા ભોપલા!'

'જી બાપુ!'

'આપણે ક્યાં છીએ?'

'મુંબઈમાં ગોળપીઠાને નાકે ભાડાના મકાનમાં.'

'એલ્યા ભાળતો નથી? આપણાં રંગમહેલમાં મારી રાજ-ગાદી ઉપર બેઠો છઉં અને આ સામે ઓલી અજમેરવાળી... ભોપલા કઇ ઈ?'

'મનોરમા રાણી.'

'હા. હા, ઈ મનોરમા રાણી મુજરો કરે છે. અને આ જેને આપણી લયલી, કયા સાહેબે આપી'તી ભોપલા?'

'લાંઘરીજ સાહેબે.'

'ગાંડીના! લાંઘરીજ નહિ પણ લેંગરી (લેંગ્રીજ–Langri-dge) સાહેબ, મેં તને કેટલીક વાર કહ્યું હશે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ બાપુ! હું ક્યાં કૉલેજમાં ભણ્યો છું?'

'હા ઈ લેંગરી સાહેબ આગળથી આપણે રૂપિયા ત્રણ હજાર આપીને લીધી'તી એ કૂતરી લયલી પણ મુજરો જોઈ રહી છે અને તું કહે છે કે આપણે મુંબઈમાં ભાડાના મકાનમાં છીએ. દારૂ પીધો છે?'

'ના બાપુ ના. ઈ દારૂ પીવાના દન ગ્યા અને ભલા થઈને આપ બધું ભૂલી જાવ.'

'અરે, જો આપણે મોટરમાં ઉઠાવી લાવેલા ઈ...કઈ ભોપલા?'

'ભેમા પટેલની છોડી મણકી.'

'હા, હા. ઇ મણકી પણ જોને આ મારી પાસે બેઠી છે... અહાહાહા—'

'અહાહાહા.'

'શું...અહાહાહા?'

'ઓ હો હો હો. બાપુ હું ય જાણે દરબારગઢની દોઢી પાસે મારી ઓરડીમાં જાણે મારી રંભલી સાથે હીંચોળાખાટ ઉપર ઝૂલી રહ્યો છું.'

'એલ્યા તારો ય દી' માઠો થ્યો લાગે છે...ગધેડીના હું ગાદી ઉપર બેઠો હઉં ત્યારે તું હીંચોળાખાટ ઉપર બેસે?'

'બાપુ ઈ ગાદિયું ને ઈ હીંચોળા સંધું ય ગ્યું. બાપુ! આ તો મુંબઈમાં વાલજી ઘાંચીના મકાનમાં શેત્રંજી ઉપર બેઠા છીએ. કોંગ્રેસીઆને રાજ સોંપી દીધું. હવે તો ચાર–પાંચ હજાર રૂપરડી-માં વરહનું ખરચ કાઢવાનું રહ્યું બાપુ! લ્યો મોં ધોઇ લ્યો. આ હોટેલમાંથી ચા આવ્યો છે; કીટલીવાળો છોકરો ઉતાવળ કરે છે.'

'એલ્યા ભોપલા!'

'જી બાપુ!'

'તંઈ આ બધું ભાળ્યું ઈ સપનામાં ભાળ્યું હશે?'

'શું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'લે સાંભળ. આ કોંગ્રેસવાળાએ બધાં રાજ સંભાળી લીધાં પણ વાણિયા-બ્રાહ્મણથી રાજ હાલતાં હોય તો અંગ્રેજ સરકાર કંઇ ગાંડી હતી કે સો વર્ષ અમને રાજ હલાવવા દીધાં. રાજ હલાવતાં ન આવડ્યાં એટલે કોંગ્રેસવાળા તો અકળાયા અને અમને બધાયને પાછા બોલાવ્યા અને કહે કે ભાઇસા'બ આ તમારાં રાજ સંભાળો; ઈ અમારું કામ નહિ. અને પછી તને ખબર છે ભોપલા! મારું લખ વાડીનું રાજ મને પાછું મળ્યું. પહેલે ધડાકે મેં શું કામ કર્યું ખબર છે ભોપલા?'

'શું?'

'રાજના નોકરોને ઇનામમાં વધારતા પગાર આપ્યા હતા ઇ; કારભારી અને બીજાને ઈનામ આપ્યા'તાં ઈ બધુંય પાછું ઓકાવી લીધું. ભાઈઉને અને રાણીયુંને નામે બંગલા ચડાવ્યા'તા ઇ પાછા આંચકી લીધા. ઓલી જમીનું ધર્માદા આપી'તી ઇએ લઈ લીધી. બધાને કાઢું તો પડયું પણ સમજાવવા પડ્યા કે ઈ તો રાજ જાવા બેઠું'તું એમાં મોકળું મન કર્યું'તું અને પછી શું કર્યું ઈ તને ખબર છે ભોપલા?'

'ના.'

'ઓલ્યા મહેતાજીને ત્રીશ વર્ષનો દારૂનો ઈજારો આપ્યો; પુનમચંદ શેઠને કાપડનો ઈજારો આપ્યો. સુંદરા વાઘરીને દાતણનો ઇજારો; રામલા ઢેઢને ભાંભનો એમ બધાયને પાછા હતા એવા ઇજારા આપી દીધા. અને ઓલી મોટર સર્વીસ આપણે ચલાવતા'તાને ઇએ પાછી ચાલુ કરી દીધી. વળી પહેલે જ દિવસે મારા બેટા ફોજદારે રૂપિયા પાંચસોનો તડાકો કર્યો અને મારા પગે ધરી દીધા, ઇ ફોજદાર તો ઇ ફોજદાર! બીજા રાજને એવો ન મળે હો ભોપલા! માળો ક્યાંથી કોહાં કરી આવે ઇ કોઇને ખબર ના પડે. અને પછી મેં શું કર્યું ખબર છે ભોપલા? આ અજમેરવાળી-કઇ ભોપલા?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મનોરમા રાણી.'

'હા, ઇ મનોરમા રાણીનો મુજરો ચાલતો'તો ને આંખ ઊઘડી ગઈ! ભોપલા, સૌ તો કહે છે ને કે પાછલી રાતનાં સપનાં સાચાં પડે.'

'પડી રહ્યાં બાપુ! હવે તો આકાશ કાળું મેશ જેવું દેખાય છે. ઇ સાલિયાણાની રકમ આપ્યે જાય તોયે કોંગ્રેસીઆનો પાડ.'

'માળા તંઈ તને કાંઈ ખબર જ નથી. હું કાલેજમાં ભણતો'તો ત્યારે અમારા પ્રિન્સિપાલ, ઇ કોણ ભોપલા?'

'બાપુ! એનું નામ તો લાંબું લાંબું હતું. અત્યારે હવે ક્યાંથી યાદ હોય? હું ક્યાં ભણેલો છું; પણ કાંઇક મેકસફરજન કે એવું નામ હતું.'

'સાળા ગાંડીના! મેકસફરજન નહિ; મેકફરસન. હા, ઇ મેકફરસન સાહેબ કહેતા'તા કે એક દી' વહેલી પરોઢે એને સપનું આવ્યું કે એનો દીકરો અમેરિકા જતો હતો ઇ ઇસ્ટીમર ડૂબી અને તેમાં એનો છોકરોય ડૂબ્યો. અને તને ખબર છે ભોપલા! સાચે જ બીજે દિવસે ઇ સનાનના સમાચાર આવ્યા.'

'બાપુ! ઇ સાચું હશે પણ આપણેય હવે તો સનાનના જ સમાચાર છે.'

'ભોપલા! સાળા તું તો માને નહિ! જો આ તાર આવ્યો.' તાર ફોડતાં ફોડતાં બાપુ હર્ષના આવેશમાં ઊભા થઇ ગયા, પણ તાર વાંચીને કોથળા જેવા થઇ શેત્રંજી ઉપર ઢળી પડ્યા.

તાર કોંગ્રેસ સરકાર તરફથી હતો અને તેમાં ખબર આપ્યા હતા કે રાજ સોંપતાં પહેલાં થોડા દિવસમાં રાજની મિલકત તમે પોતાને નામે ચડાવી છે અને રાજની સિલક વગેરેની ગેરવ્યવસ્થા કરેલી છે તેનો દિવસ સાતમાં ખુલાસો નહિ કરવામાં આવે તો સાલિયાણાની રકમ રોકવા માટે સરકાર વિચાર ચલાવશે.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કન્ડમ કારભારી એન્ડ કો

'સાંભળ્યું! ઓતાકાકાના મણાભાઈએ દુકાન માંડી છે તે તમને તેડવા આવ્યા'તા.' દશ પંદર દિવસનું ગામોતરું કરી પાછો ફર્યો અને ઘરમાં પગ મૂકતાં જ શ્રીમતીએ વધાઈ આપી.

મિસ્તર મણિલાલ ઓત્તમચંદ હાલારીઆ, બી. એ. ગુજરાતના નાના મોટા તાલુકાઓમાં કારભારું ખેડતા હતા તેમને વેપારી લાઇનમાં પડવાનું કેમ મન થયું એ એક કોયડો હતો. જમી પરવારીને હું બજાર તરફ ઉપડ્યો.

પૂછગાછ ઉપરથી જણાયું કે મણાભાઈએ મોટી બજારમાં કટલરી, સ્ટેશનરી વગેરે સામાનની મોટા પાયા ઉપર દુકાન ખોલી છે. હું દુકાને પહોંચ્યો ત્યારે મણાભાઈ ઘરાક સાથે ભડાભૂટ કરી રહ્યા હતા એટલે મેં ખાલી પડેલ ખુરશી ઉપર બેઠક જમાવી. મણાભાઈ ઘરાક સાથે જે રંગથી વાત કરી રહ્યા હતા એ ઉપરથી મને તો લાગ્યું કે થોડા દિવસમાં જ દુકાનની માયા મણાભાઈએ સંકેલી લેવી પડશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેમ મિસ્તર! કેમ આવ્યા છો?' ઘરાક ગયા એટલે મણાભાઈએ મારા તરફ નજર કરી પ્રશ્ન કર્યો.

ક્યારે આવ્યા? કેમ છો? ઇત્યાદિ શિષ્ટાચારના શબ્દોને બદલે કેમ આવ્યા છો એવા શબ્દો એક બાળસ્નેહીના મોંએથી સાંભળી મને જરા ખોટું તો લાગ્યું પણ તરત જ એ વિચાર આવ્યો કે મણાભાઈએ અમલદારૂં કર્યું છે એટલે એ તો તેમને એવી રીતે બોલવાની સહજ ટેવ પડી ગઈ હશે. જખ મારવા એમ કહેવાનું મન તો થયું પણ 'આપે દુકાન કરી એમ શ્રીમતીએ કહ્યું એટલે મને થયું કે લાવો જરા જઈ આવું!' મગજ ઉપર કાબુ રાખી મેં એવો જવાબ આપ્યો.

'Yes, yes; હા, હા. સારૂં કર્યું.' મણાભાઈ જરા વિવેકના રસ્તા ઉપર આવ્યા.

'આપની આ લાઇન નહીં એટલે કંઈક મુસિબત તો જણાતી જ હશે.' ઘરાક સાથે માથાફૂટ કરતા હતા તેની યાદ તાજી કરવા મેં કહ્યું.

'ઘરાકો બધા મૂર્ખા જ લાગે છે. નહીં તો જુઓ: મેં કેટલી સરસ વ્યવસ્થા રાખી છે.' એમ કહી મણાભાઈ ખુરશીએથી ઊઠ્યા.

'જુઓ આ દરેક ચીજને મેં નંબર આપ્યા છે અને ભાવ પણ લખ્યા છે છતાં ઘરાકો ભાવ કેમ પૂછતા હશે એ સમજાતું નથી. અભણ હોય એને વળી આપણે ભાવ કહીએ ત્યારે કહે છે કે શેઠ કંઈ ઓછું નહીં લ્યો. ઘરાકો આવી મગજમારી કરતા હશે એ તો હમણાંજ જાણ્યું.'

મને કહેવાનું મન તો થયું કે અમલદારી કરી એટલે ચીજ ભાવ લેવા જવું પડયું હોય તો ખબર પડેને! પણ બોલવાથી મજા મારી જશે એમ જાણી શાંતિ પકડી.

'જુઓ આ કબાટ ઉપર Immediate એટલે મુદ્દામ જરૂરી એવી લેબલ લગાડી છે. એનો અર્થ એવો કે આમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરાખ કાજુ વગેરે મેવો છે એટલે તેનું વેચાણ તરત કરી નાખવું જોઈએ. ત્યારપછી આ કબાટ ઉપર Urgent એટલે જરૂરી. આ ચીજોના ભાવતાલ ફરતા રહે તેવા હોવાથી બજાર ક્યારે નરમ થાય કે ગરમ થાય એનો ખ્યાલ ન રહે એટલા માટે આ ચીજો બનતી ત્વરાએ વેચી નાખવી એ હેતુ છે. અને બાકીની ચીજો તો મામૂલી છે એટલે તેનાં ઉપર Ordinary એવું લેબલ લગાડ્યું છે.'

'આપે પણ વર્ગીકરણ બહુજ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને કર્યું છે.' મણાભાઈ બોલતાં બોલતાં શ્વાસ લેવા રોકાયા એટલે હું વચ્ચે બોલ્યો.

'જુઓ તો ખરા આ લેબલ secret નું એટલે કે તેમાં હિસાબ ખિતાબ અને Correspondence ના કાગળો રહે છે. અને તેને માટે કાચનું નહીં પણ લાકડાનાં બારણાંવાળું કબાટ પણ તેટલા માટેજ રાખ્યું છે કે જેથી કોઈને ખ્યાલ ન આવે.

'કેમ શેઠ! જીલેટની બ્લેડો આવી ગઈ?' એક ઘરાકે રસ્તા ઉપર ઊભા ઊભાજ પૂછ્યું.

'Yes yes your request is under consideration તમારી અરજ તુરત ધ્યાન ઉપર લેવામાં આવશે.'

ઘરાકને બ્લેડો માટે બહુ ઉતાવળ નહીં હોય એમ લાગ્યું કારણ કે જવાબ મળતાં પહેલાં તો એ ચાલી નીકળ્યો હતો. નહીં તો કદાચ મણાભાઈની આ ભાષા સાંભળીને કંઈક બોલ્યા વગર તો નજ રહેત. અને મણાભાઈ પણ બબડ્યા હતા કે 'a case for filing'

એવામાં ત્રણ ચાર ઘરાકો એકી સાથે દુકાનમાં ધૂસી આવ્યા.

'Nonsense, જરા discipline વિવેક તો રાખો આ શું શાકમારકીટ છે કે દારૂની દુકાન છે?' મણાભાઈ હજુ કારભારું જ કરતા હોય એમ બોલી ઊઠ્યા.

'નાજી આ કટલરીની દુકાન છે એમ સમજીને જ અમે આવ્યા છીએ.' ચાળા પાડતા હોય એવો લ્હેકો કરી એક ઘરાકે કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આપને શું જોઇએ છે? જુઓ આ બધી ચીજ ઉપર ભાવ લખ્યા છે.' મણાભાઇના આવા વર્તાવથી ઘરાક ક્યાંઇક ચાલ્યા જશે એમ ધારી હું વચ્ચે બોલ્યો.

'માનશો નકીરભાઇ! આવા મફતિયા ઘરાકજ આવે છે.' આવેલ ગૃહસ્થો ચીજો જોઇ કંઇ પણ બોલ્યા વગર પગથિયાં ઉતર્યાં એટલે મણાભાઇ ધૂંધવાઇ ગએલ અવાજે બોલ્યા.

'પણ ભાઇસા'બ! આપ આવી અમલદારશાહી ભાષા અને દમામ રાખો એ ઠીક કહેવાય? આ તો વેપાર. ઘરાકો સાથે તો બહુ સલુકાઇથી વર્તવું જોઇએ.'

'તમારી વાત તો ખરી છે. પણ ટેવ પડી એ કેમ જાય?' મણાભાઇ જરા ઢીલા પડ્યા.

'આ કેશ બોક્ષનો શું ભાવ છે?' એક બીજા ઘરાકે આવી પ્રશ્ન કર્યો.

'ઉપર લખ્યું છે. જોતા નથી?'

'એ તો આંકના નંબરે માર્યા હોય અમને શું ખબર પડે? શું લેવું છે એ કહોને?'

'દસ રૂપિયા બાર આના. ઉપર લખ્યું છે તેજ.' મણાભાઇએ જરા દમામથી કહ્યું.

'આઠ રૂપિયાની હમણાં પડખેની જ દુકાને જોઇને આવ્યો. કંઇક વ્યાજબી કહોને?'

'સમજતા નથી કે અહીં એક જ ભાવ છે.'

'એ તો બધા વેપારી એમ જ કહે છે. નવ આપું?'

'No precedent. નીચે ઉતરો નીચે. લીધું! મિસ્તર અહીં બધું ધોરણસર જ ચાલે છે. લખેલા ભાવ આપવા પોસાય તો બીજી વાર દુકાને ચડજો.'

'તેમાં આટલા બધા છણકી શું જાવ છો? ન વેચવું હોય તો તમારે ઘેર રાખો. ધોરણસર.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જા જા હવે. Get out.'

'શેઠ! જરા વિચાર કરીને બોલો કોઇ ક્યાંઇક લાફો ચોડી દેશે.' આ ઘરાક પણ મિજાજનાં ફાંટુ લાગ્યા.

'વધારે બોલ્યો તો જેલમાં ખોસી ઘાલીશ. ક્યાં મૂઓ ચપરાસી! જમાદારને બોલાવ.' ટેબલ ઉપર પડેલ કોલબેલ ઉપર આંગળા દબાવી મણાભાઇ અસલ અમલદારી સ્વરૂપમાં આવી ગયા.

ઘરાકે બોલવાને બદલે હવે સાચ્ચે જ મણાભાઇને ચાર પાંચ લાફા ચોડી દીધા. કબાટ સાથે ભટકાયા એટલે કાચ પણ ફૂટ્યો અને કાચ લાગવાથી મણાભાઇના કાંડા ઉપર લોહીએ દેખા દીધી. રાહદારી માણસો દુકાન આગળ જમા થઇ ગયા પણ મહામહેનતે બધાને સમજાવી દૂર કર્યા અને મણાભાઇને તેમનાં ઘેર લઇ ગયો.

સારવાર માટે બે ત્રણ દિવસ મણાભાઇ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. દરમ્યાન તેમણે કહેલું કે 'શું કરૂં? પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની ખટપટથી દરબારે મને ખડખડિયું પકડાવ્યું પણ તમને કહેવામાં શી હરકત છે? લાંચ રૂશ્વતમાં પાંચ દસ હજાર પેદા કર્યા હતા અને કાળા બજારમાં વેપારીઓ ખૂબ કમાય છે એમ જાણેલું એટલે આ વેપલો કર્યો.'

આ ધંધો બંધ કરવો એવા નિશ્ચય ઉપર મણાભાઇ આવી ગયા હતા અને આ બનાવ પછી પહેલીવાર જ્યારે અમે દુકાને ગયા ત્યારે બોર્ડ ઉપર ચાકથી કોઇએ લખ્યું હતું કે 'Condemned Karbhari & Co.' નીચે ગુજરાતીમાં લખ્યું હતું—'કન્ડમ કારભારી એન્ડ કો.'

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાયકાતની પારાશીશી

'આજે બીજું કંઇ ખાસ કામ નથી.' તુમારી કામ પૂરૂં થયું એટલે સેક્રેટરીએ ડાયરીમાં ડોકિયું કરી કારભારી સાહેબને વાકેફ કર્યા.

'સાહેબ! ત્યારે હવે આ મધુસુદન માસ્તર આવ્યા છે તેને બોલાવી લેશું?'

'કેમ આવ્યા છે?'

'આપે કહ્યું હતું ને કે બાબુભાઇને ખાનગી ભણાવે છે એ માસ્તરને બોલાવજો.'

'યસ, યસ. (હા, હા.) ભલે આવે. બોલાવો.'

'મિસ્તર! —'

'મધુસુદન.' કારભારી સાહેબ મિસ્તર બોલી જરા અટક્યા એટલે મધુસુદન નામ આપી, માસ્તર ખુરશી ઉપર ગોઠવાયા.

'એ તો હું પણ જાણું છું કે તમારૂં નામ મધુસુદન છે.' બેસો એમ કહ્યા પહેલાં ચાલુ શિરસ્તાનો ભંગ કરી માસ્તરે ખુરશી ઉપર બેઠક જમાવી દીધી હતી એ કારભારી સાહેબને રૂચ્યું ન હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ કદાચ આપને એ ખબર નહીં હોય કે કોઈ ગૃહસ્થને તેમનું નામ આપ્યા સિવાય એકલા મિસ્તર કહીને બોલાવવા એ એટીકેટથી વિરૂદ્ધ છે. મિસ્તર તો ઘાંચી મોચીને પણ કહી શકાય, પણ મિસ્તરનો ખરો અર્થજ જાણવાની કોઇ તકલીફ લેતું નથી એ શોચનીય છે.—'

'મારે તમારૂં લેકચર નથી સાંભળવું, પંતૂજી અમથા કહ્યા હશે?' કારભારી સાહેબ વચ્ચેજ બોલી ઉઠ્યા.

'ત્યાંજ આપની ભૂલ છે જુઓ સમજાવું. મિસ્તર શબ્દ માસ્ટર ઉપરથીજ નીકળ્યો છે. અને લેટીનમાં મેજીસ્ટર શબ્દ છે તે ઉપરથી માસ્ટર શબ્દ યોજાયો છે. મેજીસ્ટર એટલે શું ખબર છે? સાહેબ! જે સત્તા ભોગવે તે; એટલે કે નિશાળમાં ભણતાં છોકરાંઓ ઉપર સર્વાધિકાર ભોગવે તે માસ્ટર યાને માસ્તર–તેને પંતૂજી કહેવા એમાં બીજું તો કંઇ નહીં પણ અંગ્રેજી ભાષાનું અપમાન છે.—'

'કહું છું કે તમારી પંડિતાઈ ઢાંકી રાખો. હું કહું તે સાંભળો.' કારભારી સાહેબનાં અમલદારી ભેંજાનો પારો ધીમે ધીમે ચડવા લાગ્યો હતો.

'યસ બીગીન પ્લેઝ. (હા ભલે ત્યારે આપ શરૂ કરો)' છોકરાને જાણે પાઠ વાંચવાની સુચના કરતા હોય એવી રીતે મધુસુદને કહ્યું.

'મારા બાબુ માટે તમને કેટલીક હકીકત પૂછવાની છે. હું ઘણા વખતથી વિચાર કરતો હતો પણ રાજના કામકાજનાં બોજામાં હું ભૂલી જતો હતો.' કારભારી સાહેબે ખરૂં મંગળાચરણ હવે શરૂ કર્યું.

'આપ લોજીક ભણ્યા છો? સાહેબ! મને પણ એ વાત ખરી લાગે છે કે કાં તો રાજ્યનાં કામકાજ પહેલાંના જમાના કરતાં ખૂબજ વધી ગયાં છે અગર તો અમલદારોનાં ભેજાં ધીમેધીમે કટાતાં જાય છે નહીંતો પોતાનાં સંતાનો શું—'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'શટ અપ. (જબાન બંધ કરો) હું કહું તે સાંભળવું છે કે બસ લવલવાટજ કર્યા કરવો છે? હું બોલું તેમાં એક પણ દલીલ કરવાની જરૂર નથી.'

'તે સમજી શકાય તેવું છે. અમલદારો બોલે તેમાં દલીલ કરવાની હોયજ નહીં. પણ આપ આમ એકદમ તપી શા માટે જાવ છો? મારે શું કરવાનું છે એજ આપ ફરમાવોને?'

'એજ કે હું બોલું ત્યારે વચ્ચે ભસવાનું નથી.'

'ઓ હો હો સાહેબ! ત્યારે પહેલેથી જ એમ ભસી—અરે કહેવું હતું ને? જો આપની એવી જ ઇચ્છા હોય તો હું તદ્દન મૌન સેવીશ.'

'હું એજ ઇચ્છું છું.'

'ગુડ (સારૂં); હું સાંભળવા તૈયાર જ છું. આપ શરૂ કરો. જો હવે વચ્ચે બોલું તો ભલે 'મને અંગુઠા પકડાવજો.'

'મારૂં અપમાન કરે તે ઇસમને શું સજા કરવી એ મારી મરજીની વાત છે. તેમાં બીજા કોઇની શીખામણ કે સલાહની મને જરૂર નથી.'

'જુઓ સાહેબ! હું હવે વચ્ચે બોલતો નથી છતાં આપ જે કહેવાનું હોય તે કહેતા નથી. અને પછી મને કહેતા નહીં કે હું સાંભળતો નથી. આપને જે કહેવાનું હોય તે સુખેથી શરૂ કરો. હું વચ્ચે બોલીશ એમ માનવાની આપને જરાપણ જરૂર નથી.'

'એ સાંભળીને હું બહુ રાજી થયો છું.'

'એ તો એમજ હોયને સાહેબ! ડીસીપ્લીનની વાત આવે એટલે ખલાસ. શિક્ષક ઊઠીને અમે પોતે જ ડીસીપ્લીન સાચવી ન જાણીયે તો પછી વિદ્યાર્થીઓ પાસે શિસ્તપાલનની આશા અમે કેવી રીતે રાખી શકીએ!'

'બસ કરે છે હવે–' કારભારી સાહેબનો અવાજ ફાટી ગયો.

'શાંતિ રાખો સાહેબ! હવે હું મુંગો છું એમજ માની લેજો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'લાઈક આ ડમી!' બોલે ઈ બીજા. આપને જે કહેવું હોય તે કહેજ રાખો. મૌનનો જો હું ભંગ કરું તો કહેજો કે દુનિયામાં મૌન પાળનારા મરી ખૂટ્યા છે.'

'આને બહાર કાઢ.' કૉલબેલના અવાજ ઉપર પટાવાળો આવ્યો તેને કારભારી સાહેબે હુકમ આપ્યો પણ એ દરમ્યાન મિસ્તર મધુસુદન પોતાની મેળે જ બહાર નીકળી ગયા હતા.

'સેક્રેટરી! આ ઇડિયટને શા માટે બોલાવ્યો હતો એ કંઇ ખ્યાલ છે?'

'એ તો મને બરાબર ખ્યાલ નથી સાહેબ! પણ કૉલેજ-માંથી કુંવર સાહેબનાં અભ્યાસનો પ્રોગ્રેસ રીપોર્ટ આવેલ તેના માર્જીનમાં આપે લખેલ કે બાબુના માસ્તરને રૂબરૂ બોલાવવા.'

'હા હા. હવે મને યાદ આવ્યું. મારે તેને પૂછવું હતું કે બાબુ કયા ધોરણમાં છે અને હમણાં પરીક્ષા ચાલે છે તેમાં પાસ થયો કે કેમ? હવે હેડમાસ્તરને જ પૂછી જોજે. અને આ મધુસુદનને પહેલી તકે જ નોકરીમાંથી રજા આપવાનો રીપોર્ટ કરે એમ મારા નામથી કહેજે. આવા નાલાયકને કોણે નોકરી આપી હશે?'

'એ તો મૂરખ છે સાહેબ! નહીં તો આપના જેવા અમલ-દાર ઊઠીને પોતાના સંતાનની વાત કહેવા માગે અને સાંભળવાની-યે પરવા ન કરે એ માણસ શી રીતે નોકરી માટે લાયક હોઇ શકે?......પણ સાહેબ! લાયકાત હોય તો પણ શું? છૈયાં છોકરાંની દરકાર કર્યા વગર રાત દિવસ આપ આટલો ઢસેડો કરો છો છતાં રાજને આપનાં કામની ક્યાં કદર છે?' જવાબની રાહ જોયા વગર સેક્રેટરીએ રસ્તો માપ્યો.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉઠમણું

'સૃજેલાં શ્રી પ્રભુજીએ મનુષ્યો એક સરખાં છે.'

છતાં ગજુભાઇ તરફ મને જરા પક્ષપાત છે. એનું શું કારણ એ મને પણ સમજાતું નથી. પણ હું તેમને જોઉં છું એટલામાં જ મારૂં દિલ બહેલી જાય છે. હાડકાંના માળા ઉપર ગોઠવાએલું તેમનું વજનદાર મસ્તક અને તેની ઉપર ટુંકા પણ રાસ ગુસાના જેવા વાંકડીઆ વાળ. બહાર નીકળે ત્યારે કોટ પાટલુન અને ટાઈ લગાવે પણ ઘરમાં ઢીંચણ સુધીની ટુંકી પોતડી પહેરતા. ગોળ મટોળ ચશ્મા નાકની ડાંડી ઉપરથી રાતે સુતી વખત પણ ભાગ્યે જ જુદા પડતા હશે.

પણ આમ સ્વભાવે શાંત અને મળતાવડા. ફક્ત શરૂ ઓળખાણમાંજ એક વખત મારા ઉપર તપી ગએલા. 'કેમ ગજુભાઇ! મજામાં તો ખરા?' એમ કહેવામાં મેં શું અસભ્યતા વાપરી એનો મને ખ્યાલ આવ્યો નહીં પરન્તુ ગજુભાઈ ચોપડામાંથી માથું ઊંચકી તરત છણકી ઉઠેલા કે 'મીસ્તર! જરા મેનર્સ શીખો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફોઇનું પાડેલું નામ ગીરજાશંકર હશે કે ગજાનંદ એ બરાબર ખબર ન હતી; નહીં તો મને થયું કે ગીરજાશંકરભાઈ અગર ગજાનંદ-ભાઈ કહ્યું હોત તો ગજુભાઇ એકદમ ગરમ ન થઈ જાત, જો કે પછીથી ખબર પડી કે ગજુભાઇને સાહેબ કહ્યા હોત તો વાંકું પડત નહીં; કારણ કે ગજુભાઇ કોઇ સરકારી ખાતામાં નોકર હતા. સ્ટેટોના કારભારી, વકીલો અને બીજા નોકરીઆત વર્ગનો પગરવ તેમને ત્યાં વધારે હતો. અને રાજલો દેઢ આવે કે પછી હકમચંદ કામદાર પણ બધા 'સાહેબ છો કે?' એમ કહીને જ ઘરમાં પગ મૂકી શકતા. તેમનાં ધર્મપત્ની સકરીબહેન પણ વાત વાતમાં ગજુ-ભાઇને માટે સાહેબ શબ્દ જ વાપરતાં. 'સાહેબ' બહાર ગયા છે, 'સાહેબ'ને બહુ કામ રહે છે એવી રીતે જ બીજાની સાથે વાતો કરતાં ગજુભાઇનો ઉલ્લેખ કરતાં. એટલે મારી ભૂલ પણ મેં તેજ દિવસથી સુધારી નાખી અને 'કેમ ગજુભાઈ સાહેબ!' કહીને તેમની પાસે ગોઠવાઈ જાઉં. જવાબમાં તેઓ ફક્ત મલકી જાય અને ભોડું હલાવીને જ સ્વાગતનો વિધિ પૂરો કરી નાખે.

જ્યારે જુઓ ત્યારે ગજુભાઇ વાંચવામાં જ મશગુલ હોય. એકનું એક અંગ્રેજી પુસ્તક અને તેનાં પાનાં પણ ચૂંથાઇને ફાટી જવા આવ્યાં હતાં. વળી તેમાં તેઓ લાલ અને ભૂરી પેન્સીલનું ચિતરામણ પણ કરતા. મારી પત્નીએ મને કહેલ કે સકરી-બહેનના વર બહુ શ્રદ્ધાળુ છે અને આખો દિવસ ગીતાજીનું અધ્યયન કરે છે. મને લાગેલું કે ગીતાજીનો આ અંગ્રેજીમાં અનુવાદ હશે અને લાલ ભૂરી પેન્સીલથી અર્જૂનની સમજ માટે યુદ્ધ સ્થાનનો ચકાવો ચીતરતા હશે. આ ગીતાજીમાં રસ લેનારા બીજા ચાર પાંચ સરકારી નોકરો પણ હતા. તેઓ લગભગ દરરોજ સાંજના ગજુભાઇને ત્યાં આવતા.

'આજે સીમાડાનો તુમાર હું જાતે સાહેબ પાસે લઈ ગએલો. હેડકલાર્કને બોલાવેલ પણ નહી.' બીજા કહેતા, 'જેલનાં મોદી-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આનાનાં બીલમાં હીંગની કીંમત વધારે હતી એટલે થાણદારને તુમાર પાછો ધકેલ્યો છે.' વળી ત્રીજા તાડુકી ઊઠતા કે ચતુરભાઈની બદલી થાણામાં થઈ અને ફલાણાની બદલી ફલાણે ઠેકાણે થઈ.' ગજુભાઈ વચ્ચે સાદ પૂરાવે કે 'બીજું સાંભળ્યું? ઇચ્છુભાઈ ચાર મહિનાની રજા ઉપર જાય છે અને નીચ્છુભાઈ બે મહિના પછી રીટાયર થાય છે. ઊંટવાના ઠાકોર બહુ જ માંદા છે અને કદાચ મરી જાય તો જપ્તિ બેસે એવું છે કારણ કે કુમાર 'માયનોર' છે અને તેમ થાય તો તો ત્રણ જગ્યા ખાલી પડે ખરી,' આવી વાતોની છોળ ઊડતી. અને પછી ગજુભાઇ ઉપર્યુક્ત પુસ્તક ઊઘાડે અને બધા અંગ્રેજીમાં વાતે વળગે. મારૂં માનવું એમ છે કે મારી હાજરીને લઇને જ તેમને અંગ્રેજીમાં વાતો કરવાની ફરજ પડતી જેથી હું તેમની વાતોનો સાર સમજી શકું નહીં.

'આ ગુહ્યગાન તારે અતપસ્વીને, અભક્તને, સેવારહિતને, સાંભળવાની ઇચ્છા વગરનાને તથા મારો દ્વેષ કરનારને કહેવું યોગ્ય નથી.'

એ ગીતા આદેશનો ઉપયોગ મારે માટે કરવામાં આવતો જોઇ મને ખોટું તો લાગ્યું. કારણ કે ગીતાજીમાં તો મને પણ શ્રદ્ધા છે. પરન્તુ દલીલ કરવાની તસ્દી લેવી તેના કરતાં 'પતીજ ન હોય ત્યાં પગ ન ધરવો' એ સૂત્ર મુજબ ગજુભાઇને ઘેર જવાનું મેં ઓછું કરી નાખ્યું.

પરંતુ કુદરતને કરવાનું તે એક દિવસ આ ગીતા રહસ્યનો ઊકેલ આપોઆપ થઈ ગયો. થોડા દિવસ પહેલાં હું ગજુભાઇને ઘેર ગયો ત્યારે કાગળોની આગ જલાવી ગજુભાઇ આ પુસ્તકનો અગ્નિ સંસ્કાર કરી રહ્યા હતા.

'સાહેબ! ગીતાજીની આ દશા?' મારાથી આશ્ચર્ય બોલાઇ જવાયું.

'એ તમે ન સમજો.' ગજુભાઈ જરા મલકી ગયા અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચશ્મા ઊંચા ચડાવી બોલ્યા કે 'એ તો ગીતાજી નહીં પણ 'સીવીલ લીસ્ટ' હતું.'

'સીવીલ લીસ્ટ! એટલે?'

'જુઓ જાણે વાત એમ છે કે ચાર ચાર હજાર રૂપિયા ખરચી, આંખો પણ ખોઇને બેલ. બેલ બી મુઆ તો પણ ત્રીસ રૂપરડીની નોકરી મળી ને જરા આગળ વધવાનો ચાન્સ આવ્યો ત્યાં આ એજન્સીનું—'

'આમાં કંઇ મને તો સમજ પડતી નથી. આ વાતને અને આપના પુસ્તકને શો સંબંધ?' હું વચ્ચે જ બોલી ઊઠયો.

'લ્યો સમજાવું. એ ચોપડીમાં બધા નોકરોની નોંધ હોય છે અને કોઇ મરી જાય કે પેન્શન ઉપર ઉતરે અગર કોઇ દેશી રાજ્યમાં નોકરી ઉપર જાય ત્યારે જગ્યા ખાલી પડે અને ત્રીસ બે સાઠ વાળાને એંસી પાંચ બે સોનો ચાન્સ મળે.'

'આ આંકડા તે કોઇ આંક હરિફાઇના શબ્દો છે કે જ્યોતિષ શાસ્ત્રની ગણત્રીના મણકાઓ છે?' મને કંઇ સમજ ન પડવાથી પૂછ્યું.

'એટલું ન સમજ્યા! એક કારકુન વીસ રૂપિયાથી દાખલ થાય. અને પછી દર વર્ષે બે રૂપિયા વધે અને સાઠ રૂપિયાના પગાર સુધી પહોંચે. પછી જો ઉપરના ગ્રેઇડમાં જગ્યા ખાલી પડે તોજ આગળ જવાય.'

હવે મને ખ્યાલ આવ્યો કે ઇચ્છુભાઇ ચાર મહિનાની રજા ઉપર જાય અગર તો ઊંટવાના ઠાકોર મરી જાય તો ગજુભાઇને એ વાતમાં આટલો બધો શું રસ હોઇ શકે.

'પણ દર વર્ષે રૂપિયા બે વધે એનું શું કારણ?' મને વાતમાં રસ પડતો હતો એટલે પૂછ્યું.

'એ વાત આમ છે. હું નોકરીમાં દાખલ થયો ત્યારે તભલાનો જન્મ નહીં પણ એનો જન્મ થયો એટલે કુદરતી રીતે જ થોડું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખર્ચ વધ્યું. ત્યાર બાદ બે વર્ષ બબલાએ દુનિયામાં ડોકિયું કર્યું અને દરમ્યાન તભલો એટલો મોટો થએલો ને ચાર રૂપિયા પગારમાં વધારો થયો. પછી પાક્યો બચુડો એટલે બીજા ચાર રૂપિયાનો વધારો બે વર્ષમાં થયો. સરકાર આ બધી બાબતો ખ્યાલમાં રાખીનેજ ગ્રેઇડ બાંધે છે.'

'એટલે દુનિયામાં 'બર્થ કંટ્રોલ'ની હિમાયત થાય છે ને સરકાર તરફથી આવું ઉત્તેજન મળે પછી એમાં શું ભલીવાર આવે?' જાહેર ખબરો ઉપરથી બર્થ કંટ્રોલ શું એ જાણેલ હોવાથી મેં પણ ગબડાવ્યું અને ગજુભાઇ ખડખડાટ હસી પડ્યા. આવી રીતે પેટ છોડીને હસતાં મેં તેમને પહેલીજ વાર જોએલા એટલે હું પણ સાથે હસવા લાગ્યો.

'પણ આપણે ક્યાં ઓછા છીએ? ત્રણ રતન પાક્યા છે અને ચોથાની તૈયારી છે. અંગ્રેજો જવાથી એજન્સીનું ઉઠમણું થાય તો બીજો ધંધો ગોતી લેશું' ગજુભાઈ રંગમાં આવ્યા.

'તમે પણ શું? આવી વાત કરતાં શરમાતા નથી? લ્યો હાલો જમવાનું તૈયાર થયું છે.' આ ભડવીર બાપના ચોથા નંબરની થનાર માએ અંદરથી મીઠો ઠપકો આપ્યો અને ગજુભાઈની ગીતાનું મનન કરતો હું મારા ઘેર ગયો.

✡

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસવસો

કપુરચંદ કારભારીનાં મોં ઉપર સંતોષ ને મલકાટની આછી સુરખી પ્રસરી રહી હતી. દરબાર સાહેબને મળીને હમણાં જ તે પોતાના બંગલે પાછા આવ્યા હતા.

જૂનાગઢની આરઝી હકુમતે જે ધડાકા કર્યાં તેનાથી કાઠિયાવાડના દરબારોની ઊંઘ ઊડી ગઇ હતી. કપુરચંદના નાના મોટા જુલમ સામે પ્રજાની બૂમરાણ તો હતી જ અને તેમાં વળી પ્રજાકીય સત્તાનાં આંદોલન જાગ્યાં એટલે હવે શું કરવું તેની દરબારને મહાન ફીકર થઇ પડી હતી. પણ પ્રજાને સત્તા આપવાય રાજી ન હતા તેમ કપુરચંદને નોકરીમાંથી છૂટા કરવા માટે ય તૈયાર ન હતા. કારણ કે પોતાના મોજશોખના ખર્ચને પહોંચી વળવા કપુરચંદ રોજ ચારસો પાંચસો રૂપિયાની સગવડ કરી આપતા હતા પણ પ્રજાના આગેવાનો દરબારગઢમાં આવ્યા હતા અને કપુરચંદને નોકરીમાંથી છૂટા નહીં કરો તો સત્યાગ્રહ આદરશું એવી ધમકી આપી હતી તે ઉપરથી દરબારે કપુરચંદને બોલાવ્યા હતા. કપુરચંદે પૂરતી કુનેહ બતાવી આગેવાનોને શાંત પાડ્યા હતા અને બાપુ તો પ્રજાકીય બંધારણેજ રાજ ચલાવવા ખુશી છે અને તેની યોજના પણ તૈયારજ છે એમ કહી મામલો હળવો પાડ્યો હતો. આગેવાનો ગયા પછી બાપુને સમજાવ્યા હતા કે રાજ્યના નિયુક્ત કરેલ માણસોની સંખ્યા ધારાસભામાં વધારે રાખશું એટલે રાજ્યનો સત્તાદોર તો જેમ ચાલે છે તેમજ ચાલવા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નો અને પ્રજા પણ સંતોષ પામશે. દરબારે આફરીન થઇ રૂપિયા પચાસનો માસિક પગારમાં વધારો તેજ ઘડીએ કરી આપ્યો એટલે ઘેર પાછા વળતાં કપુરચંદનાં પગલાં જોસમાં ઊપડ્યાં હતાં અને ઘેર પોતાનાં પત્નીને વધાઇ આપવાના વિચારે આનંદમાં હતા.

પણ બંગલાનાં કંપાઉન્ડમાં પગ મૂક્યો કે તરત જ પટાવાળાએ વરદી આપી કે 'બા સાહેબ ગામ બહાર આવેલ એકનાથ મંદિરે દર્શન કરવા પધાર્યાં છે.' એટલે કપુરચંદ કારભારી પ્રજાકીય બંધારણ ઘડવાના કામે વળગ્યા.

થોડીવાર પછી બહાર કોલાહલ થતો સાંભળ્યો એટલે બારીમાંથી તેમણે જોયું તો પાંચ પચીસ માણસોનું ટોળું જોયું જેમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ બન્નેનો સમાવશ થતો હતો; અને પટાવાળો 'સાહેબ કામમાં છે જાઓ ઓફિસે આવજો' એવા હુકમો છોડી રહ્યો હતો. પણ ટોળું જાણે બંગલામાં પેસવા મક્કમ હોય એમ જણાતું હતું.

રાજકીય પલટો અને કોમી રમખાણને લઇ ચારે બાજુ તંગ વાતાવરણ જ્યાં ત્યાં પ્રવર્તે છે જ અને આવી રીતે નીચેના થરના માણસોને પોતાના બંગલા ઉપર ધસી આવેલા જોઇ કારભારી સાહેબને પોતાના જાન માલની સલામતીની ફીકર પેઠી અને પટાવાળાને પાછલે દરવાજેથી જઇ પોલિસને એકદમ બોલાવવાનો હુકમ આપી પોતે મેડા ઉપરના ખંડમાં ચડી જઇ અંદરથી બારી બારણાં બંધ કરી દીધાં.

આ બધું બે ચાર મિનિટમાં જ બની ગયું. થોડીવાર પછી પોલિસ ઓફિસમાં બ્યુગલો વાગવા લાગ્યાં. પોલિસ લાઇન્સમાંથી પોલિસના માણસો દોડીને ઓફિસ આગળ હુકમની રાહ જોતા જમા થવા લાગ્યા. ગામની ગેટ ઉપર તેમજ રસ્તાની નોકરી કરતા પોલિસો સીટીઓ મારવા લાગ્યા.

શું બન્યું એ કોઇ જાણી શક્યું નહીં પણ બજારની દુકાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટપોટપ બંધ થઈ ગઈ. મકાનોનાં બારી બારણાં પણ બંધ થવા લાગ્યાં અને જેનાથી જ્યાં નસાય ત્યાં નાસવા લાગ્યાં. તેમજ કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો કામી છમકલાં પણ થયાં.

દરબારને થયું કે કારભારીને છૂટા ન કર્યા તેનું આ પરિણામ છે અને મામલો વધારે બગડે તેના કરતાં કારભારીને છૂટા કરી પ્રજાને સંતોષવી એજ ઉત્તમ છે. એટલે ફોજદારને હુકમ આપ્યો કે કારભારીને નોકરીમાંથી છૂટા કર્યા છે એમ પ્રજાના તમામ માણસને ખબર પડે એ માટે શેરીએ અને ગલીએ સાદ પડાવો.

જ્યારે કારભારીનાં પત્ની દર્શનેથી પાછાં ફર્યાં ત્યારે કારભારીને પણ પોતાને નોકરીમાંથી કમી કર્યાનો હુકમ દરબાર તરફથી મળી ગયો હતો,

'આમ ધ્રૂજો છો શું? કોઈ મારી નાખવાનું નથી! થયું શું એ તો કહો.' તેમનાં પત્નીએ આવતાંની સાથે પ્રશ્નોની પરંપરા ચલાવી.

કારભારીએ ટોળું ધસી આવ્યું હતું વગેરે વાત કરી એટલે તેમનાં પત્નીએ પટાવાલાને પૂછપરછ કરી.

'બળ્યો તમારો મનખો! મને પૂછવું'તું તો ખરું! ઘરના નોકરો ઉપર અમલદારું કરવા જાવ છો એટલે રસોયો કે વાસણ માંજનાર કોઇ નોકર તો ઘરમાં ટકતું નથી-એટલે હું તે ક્યાં સુધી ઢસડાઇ મરું? આ એટલા માટે તો મેં છાપામાં જાહેર ખબર આપી હતી એટલે એ બિચારા નોકરી માટે આવ્યા હતા. ચળવળીઆયે નો'તા અને ગૂંડાયે નો'તા' એક હાથ કેડે મૂકી બીજો હાથ કપાળે મૂકી કારભારીની વહુએ છણકો કર્યો.

કારભારી સાહેબ મોં વકાસી સાંભળી રહ્યા; ફક્ત તેમના દિલમાં એટલો જ વસવસો રહી ગયો કે હવે આ બંધારણ કોણ ઘડશે?

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મકનજીભાઈ

અમુક વ્યક્તિની પીઠ પાછળ તેની બદબોઇ થતી હોય છે ત્યારે તે વાર્તાલાપમાં બહુધા આપણને પણ જાણે અજાણે ભળી જવાનું મન થાય છે; પરન્તુ તેજ વ્યક્તિની રૂબરૂમાં તો આપણાં મોંમાંથી તારીફના શબ્દો સરી પડે છે. જો કે મરતાંને મેર ન કહેવો એ એક શિષ્ટાચાર છે તેનું પણ એ પરિણામ હોઈ શકે. માનવ સ્વભાવની આં એક રૂઢ થઈ ગએલ વિચિત્રતા છે.

મકનજીભાઇની ગેરહાજરીમાં 'તાજા સમાચાર'ના માલેક શ્રી. સમજુભાઇ તેમનાં કામ માટે બળાપો કાઢતા પણ તેમની હાજરીમાં તો 'મકનજીભાઈ! તમને ફાવે તેમ કરોને. મને શા માટે પૂછો છો? એમાં મને ખબર પણ શું પડે?' એવું જ કંઇ કહી નાખતા.

જવાબમાં મકનજીભાઇ મીઠું હસતા; અને અનેકવાર સંભળાવેલ પ્રવચન ફરી શરૂ કરતા કે 'જુઓને ભાઇસાબ! કંપોઝીટરો વગેરે હડતાલ ઉપર ઉતર્યા ત્યારે આપણું કામ કંઇ અડયું રહ્યું?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્તમાનપત્રોમાંથી પ્રાન્તિક ને પરદેશના સમાચારોનો સાર ઢસડી માર્યો; કંપોઝ પણ મેં કર્યું; પ્રુફ પણ મેં સુધાર્યું; છાપ્યું યે ખરૂં ને 'તાજા સમાચાર' ગામમાં અને પરગામમાં ધડેડાટ ફરી વળ્યું. યાદ છે ને ભાઇસા'બ! તે દી' બધાની આંખો ફાટી ગઇ હતી કે મકનજીએ તો ભારે કરી. આપણે તો ભાઇસા'બ સબ અંદરકા વેપારી.'

સમજુભાઇ પણ સમજી ગયા હતા કે મકનજીભાઇને જો કોઈ કામે રૂબરૂ બોલાવવાની જરૂર પડી તો આ રામાયણ પૂરી ગવાઈ રહે ત્યાં સુધી મૌન બેસવાનુંજ રહ્યું.

નિત્ય નિયમ મુજબ આટલું સાંભળી રહ્યા પછી સમજુભાઇએ કહેલ કે 'મકનજીભાઈ! જો જો હોં! હેડ લાઇનનો બ્લોક કાલે તૈયાર થવોજ જોઈએ. છાપવાનું કામ કાલથી શરૂ કરીએ તોજ માંડ માંડ વખતસર દીપોત્સવી અંક બહાર પાડી શકીશું.'

'મારામાં વિશ્વાસ રાખો ને.' એટલું કહીને પ્રેસ બંધ કરી મકનજીભાઇ ઘેર ગયા.

ખાધું ન ખાધું કરી મકનજીભાઇ ઊપડ્યા મીનરવા બ્લોક કંપનીની ઓફીસે. તેમનાં ધર્મપત્ની તો કહે કે 'કમાશે તો છાપાવાળો તેમાં તમે આટલા બધા શું કામ તૂટી મરો છો? પૂરૂં પેટ ભરીને ખાવ તો ખરા.' ત્યારે મકનજીભાઇએ જવાબ દીધેલ કે 'તને શું ગમ પડે! સમજુભાઇનું છાપું મારા વરાણિયેજ ચાલે છે. હું ન હોઉં તો સમજુભાઇ છાપું કાઢી રહ્યા'તા. તને ખબર છે ને તે દિવસે બધા કંપોઝીટરો હડતાલ ઉપર......' તેમનાં ધર્મપત્ની રસોડામાં ચાલ્યાં ગયાં એટલે મકનજીભાઇએ વાત એટલેથી પડતી મૂકી હતી.

'જુઓ ભાઇસા'બ! છાપવાનું કામ કાલથી શરૂ થાય છે. ખબર છે ને? આ હેડ લાઇનનો બ્લોક તો પાને પાને મૂકવાનો. આઠ બ્લોક કરી નાખજો. સવારેજ જોઇશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કામ શરૂ પણ કરી દીધું છે. નેગેટીવ તો તૈયાર પણ થઇ ગયેલ છે. પણ આપે સંવત ૨૦૦૨ કેમ રાખેલ છે? મારી પાસે બીજાના બ્લોક તૈયાર થવા આવ્યા છે તેમાં તો બધાયે સંવત ૨૦૦૩ જ રાખેલ છે.' મીનરવા કંપનીના મેનેજરે કહ્યું.

'લ્યો કે. આઝું ભણેલા તંત્રીઓની આજ મોકાણ છે. હું તે કેટલેક ઠેકાણે પહોંચી વળું! માત્ર ચિત્રો ને બ્લોકનું કામ રમેશભાઇને સોંપ્યું એમાં આ છબરડો વાળ્યો. ભાઇસા'બ! બે હજાર બે ને બદલે ત્રણ કરી નાખજો.'

બીજે દિવસે દસેક વાગ્યાના સુમારે 'ધમધમાટ' પત્રના અધીપતિ શ્રી. ધનજીભાઇ સમજુભાઇની ઓફીસમાં આવ્યા. 'કેમ છો! કેમ નહીં'ના શિષ્ટાચારની પરવા કર્યા વગર ધનજીભાઈ તો એકદમ ઉખળી પડ્યા.

'હરીફાઇમાં ઉતરવું હોય તો મરદ બનો મરદ સમજુભાઈ! આમ મેલી રમત રમે કંઈ નહીં વળે? એ તો સારૂં થયું કે પહેલો ફારમો છપાતો હતો ને મારૂં ધ્યાન ગયું. બે હજાર ને ત્રણ કરાવી અમારી મશ્કરી કરાવવી હતી કેમ?'

'પણ છે શું એ તો કહો? તમે શું કહો છો એ હું સમજી શકતો નથી.'

'શેના સમજો! પૂછો ને તમારા આ મકનજીને!'

મકનજીભાઇ મેદાન ઉપર આવી ગયા હતા.

'તમારા બ્લોકને અમારે શું ધોઇ પીવો છે! હું તો અમારો બ્લોક સુધારવાનું કહી આવ્યો હતો. આ અમારા રમેશભાઇએ બે હજારને બેની સાલ ઘલાવી'તી.'

'પણ બે હજાર બે જ બરાબર હોય ને! આપણે તે નૂતન વર્ષ અંક કાઢીએ છીએ કે દીપોત્સવી અંક? દીપોત્સવી તો બે હજાર બેની જ ને? આપણા બ્લોક તો તનસુખ કંપનીમાંથી આવી પણ ગયા છે અને તેમાં તો બે હજાર બે જ છે.' રમેશભાઇ ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી પહોંચ્યા હતા તેમણે ખુલાસો કર્યો.

'તનસુખ કંપની! તમે તો કહેતા હતા ને કે મીનરવાવાળાને બ્લોક કરવા આપ્યા છે?' મોટરગાડી રસ્તા ઉપરથી ઊતરી તારના થાંભલા સાથે અથડાય એવો આંચકો મકનજીભાઈ અનુભવી રહ્યા હતા.

'મીનરવાવાળા કહે કે અમારે બીજા ત્રણ ચાર પેપરવાળાનું કામ આપવાનું છે, ને કાલે તો નહીં બને એટલે આપણું કામ હું તનસુખ કંપનીમાં આપી આવ્યો હતો.' રમેશભાઈએ સ્ફોટ કર્યો.

'પણ ભાઈસા'બ! ત્યારે કહેવું તો હતું? હું તો મીનરવા-વાળાને ત્યાં પહોંચ્યો હતો. મારા બેટા એ પણ ન બોલ્યા કે તમારૂં કામ અમને નથી મળ્યું અને ઉલટા એ તો કહેતા હતા કે નેગેટીવ પણ તૈયાર છે.'

મકનજીભાઈ મીનરવા કંપનીના મેનેજરને ઠપકાના બે શબ્દો કહેવા ગયા ત્યારે મેનેજરે ઠંડે કલેજે જવાબ આપેલ કે દરેક પાના ઉપર મૂકવાના લાઇન બ્લોકમાં છાપાનું કે સામયિકનું નામ હોતું નથીઃ ફક્ત 'દીપોત્સવી અંક સંવત—' એટલુંજ હોય છે અને અમારે ત્યાં પાંચ છ અંકો માટેનું કામ જુદા જુદા તંત્રીઓ તરફથી આવેલ. તમે બ્લોકનું પૂછવા આવ્યા એટલે મેં જાણ્યું કે તમારૂં કામ પણ અમને સોંપેલ હશે. અમને શું ખબર કે મકનજી-ભાઈ કે માવજીભાઈ અમૂક છાપાંનું કામ કરે છે!

મકનજીભાઈએ ગમ ખાધી. પણ મકનજીભાઈ જેવા મકનજી-ભાઈ 'તાજા સમાચાર'ના કાર્યકર્તા છે કે 'ધમધમાટ'ના એટલી યે ખબર મીનરવાવાળાને નથી એમાં મકનજીભાઈ જેવા 'સબ બંદરકા વેપારી'નું ઊભું અપમાનજ છે ને?

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મલબારી છૂટાછેડા

કનુભાઈ ને છનુભાઈ એકજ માબાપના ફરજંદ.

ફેર એટલો કે છનુભાઇ ત્રણ ચાર વર્ષે મોટા અને કનુભાઇ ત્રણ વર્ષે નાના. કનુભાઇને સંતાનમાં કાંઇ નહીં પણ પાંચ પચીસ હજારની મતાવાળા. જ્યારે છનુભાઇને બાયડી છોકરાં મળી કુલ અગિયાર જીવનો રસાલો; ઘરમાં અગિયાર હાથનો વાંસ ચારે બાજુ ફરી વળે અને હાંડલાં હડિયું કાઢે. એમ તો બીજી બધી જ બાબતમાં ભિન્નતા. દાખલા તરીકે કનુભાઇના ઘણા ખરા દાંત પડી ગયા હતા જ્યારે છનુભાઇ સુકાં લાકડામાં દાંત બેસાડે તો છોડિયું કાઢી નાખે.

'ક્યાં મરી ગઈ, રાંડ સસલી!'

'લ્યો સાંભળો. મારાથી તો હવે નથી સંભળાતું. તમારા ભાઇની ધણિયાણી તેમાં મારે શું!'

'પણ તું યે શું સમજ્યા વગર માથે ઓઢી લે છે? એ તો એની છોકરી સુશીલાને કહેતી લાગે છે.' કનુભાઇએ જરા લાચારીથી કહ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કોને સમજાવો છો? હું બધું ય સમજું છું. એની દીકરીને કહેવું હોય તો સુશલી કહે પણ આ તો મારી માનું નામ સરસ્વતી એટલે તેને સંભળાવવાને સસલી કહે છે. રોજ ઊઠીને આ શું ટિટિયારો!'

કનુભાઇનાં પત્ની હાથમાં કડછી લઇ રાંધતાં રાંધતાં ઊભાં થઇ ગયાં. કનુભાઇને થયું કે છનુભાઇને ઘેર જઇ પોતાની પત્ની છનુભાઇનાં પત્નીને જરૂર એકાદ ચોડી આવશે પણ બાઈશ્રી તો રસોડાના બારણાં આગળ જ થંભી ગયાં.

'તમે બાયલા જેવા બેસી રહો અને અમારે રોજ ઊઠીને સાંભળવું. તમારાથી કાંઇ ન થાય તો ઘર બદલાવો ઘર.' ને પછી તો કનુભાઇનાં પત્નીએ ત્યાં ઊભાં ઊભાં જ રડવાનું શરૂ કર્યું.

કનુભાઈ પણ આદમજાત હતા. બાયડી બાયલો કહે એ તો ઠીક કે જાણે આવેશમાં બોલી જાય. પણ આંખમાં આંસુ લાવે અને પોતે કંઇ જ ન કરી શકે તો દુનિયામાં સ્ત્રીનું ધણી કોણ?

'અંદર બેઠો બેઠો શું ગાળ દેછ. ભાયડો હો'તો બહાર નીકળને.' કનુભાઇએ ઓટલા ઉપર આવી લડાઈનું કહેણ મોકલ્યું.

ગાળ જો દીધી જ હોય તો તે છનુભાઇનાં પત્નીએ. નહીં કે છનુભાઇએ. પણ જેને લડી લેવાનું જ મન થાય છે તે માણસ એવી ઝીણી બાબતમાં બહુ ઊંડો ઉતરતો નથી. દેશ દેશના મહાન વિગ્રહોનાં કારણ પણ એવાં જ હોય છે ને!

છનુભાઇ તૈયાર જ હતા. પોત પોતાના ઘરના ઓટલા ઉપર ઊભા રહી, કનુભાઇ અને છનુભાઇએ દેવાય એટલી એકબીજાને ગાળો દીધી. જો કે કેટલીક ગાળો તો એવી હતી કે બન્ને ભાઇ હોવાથી પોતાને જ ગાળ લાગે. પછી તો કનુભાઇના પડખામાં તેમનાં પત્ની અને સાસુ આવ્યાં અને છનુભાઇના પડખામાં તેમનાં પત્ની અને છએક નાનાં મોટાં છોકરાં—અને પછી વાગ્બાણ છૂટવા લાગ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવા બનાવ રોજના હશે એમ લાગ્યું કારણ કે આડોશી પાડોશી કોઇ ભેગા થયા ન હતા, ફક્ત રસ્તા ઉપર હું અને એક વનાભાઈ તેમજ શેરીનાં ચાર પાંચ છોકરાં જ હતાં.

છતુભાઇ કહે કે બાપા મરી ગયા પછી મેં તને ભણાવ્યો. એટલે તો બે પૈસા કમાયો એ બધું ભૂલી ગયો અને બાયડીના કહેવા ઉપર આટલો તણાઈ શું મરછ?

પછી તો ખુબ તકરાર થઈ અને છેવટ છતુભાઇએ જઈ કતુભાઇને એક તમાચો ચોડી કાઢયો ત્યારે પહેલો અંક સમાપ્ત થયો.

પરિણામે, એક બીજા વિરૂદ્ધ ફોજદારી કેસ દાખલ થયા. કતુભાઇની ફરિયાદમાં તહોમતદાર તરીકે છતુભાઇ, તેમનાં પત્ની અને નવ છોકરાં; અંદર દોઢ મહિનાની બચુડીનોય સમાવેશ થતો હતો.

મુદતના રોજ ઉઘડતી કોર્ટે ન્યાયાધીશ સાહેબે પોતાનાં દરિયાવ દિલનો પરિચય કરાવ્યો.

'જો કે હું તો ન્યાય આપવા જ બેઠો છું એટલે કેસ ચલાવવા મારે જરા યે હરકત નથી, પણ ભાઈ ભાઇમાં આવા ઝઘડા થાય તો પછી દેશનો ઉદ્ધાર ક્યાંથી સંભવે?' વગેરે શબ્દોમાં અંદર અંદર સમધાન કરવા સુચના કરી. જો કે અમને પછીથી ખબર પડી હતી કે સમાધાન થાય તો કેસ ચલાવવો ન પડે અને પોતાનાં પત્નીને પ્રસુતિ થવા સંભવ હોવાથી ઘેર વહેલા પહોંચી જવાય એમ ન્યાયાધીશ સાહેબનો ઇરાદો હતો. નહીં તો ભાઈઓ ભાઈ બાઝે કે બાપદીકરો બાઝે તેમાં તેમને જરાયે હરકત ન હતી.

કતુભાઈ અને છતુભાઇના વકીલોએ અગાઉથી પૂરા પૈસા લઈ લીધેલ હોવાથી તેમને સમાધાન માટે વાંધો ન હતો. કતુભાઈ અને છતુભાઇએ કરતાં તો કેસ દાખલ કર્યા હતા પણ કોર્ટમાં પગ મૂકતાં ભલભલાનાં કાળજાંયે હચમચી જાય તો કતુ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાઇ અને છનુભાઈનુ શું ગજું? કેસ ચાલે અને જુબાની આપવી પડે એ તો ઠીક પણ બાયડી છોકરાં સાથે કોર્ટમાં આવવું પડ્યું એટલેથી જ એ તો ધરાઇ ગયા હતા. એટલે સમાધાન કરી એક-બીજા ઉપરના કેસ માંડી વાળ્યા.

હું અને વનાભાઇ સાહેદ તરીકે આવ્યા હતા. મારે અને તેમને પ્રથમની કંઈ ઓળખાણ ન હતી. તકરારને દિવસે સંજોગ-વશાત રસ્તા ઉપર અમે ભેગા થઈ ગયા હતા પણ અમને બાર બાર આના સાહેદ તરીકેનું કોર્ટમાંથી ભથ્થુ મળ્યું હતું એટલે ચાપાણી પીવા સાથે હોટલમાં ગયા અને મિત્રાચારીની શરૂઆત થઈ.

'આ તો મલબારી છૂટાછેડા જેવુ થયું.' વનાભાઇએ હસીને કહ્યું.

'મલબાર જઈ આવ્યા લાગો છો!' મલબારી સાગ તો જાણીતું છે પણ મલબારી છૂટાછેડા કેવા હશે એ જાણવા મને ઈન્તેજારી થઇ.

'દસ વર્ષે હમણાં જ દેશમાં પાછો આવ્યો છું.' મલબારી ફારગતીની વાત રમૂજી હશે એમ વનાભાઈ મનમાં ને મનમાં મલકાતા હતા તે ઉપરથી સમજાતું હતું.

'મારા કારખાનામાં એક સુથાર હતો.' તેમણે શરૂ કર્યું 'તેણે એક દિવસ મારા પાસે રૂપિયા દસ પેટે માગ્યા અને બે દિવસની રજા માગી. આંખમાં પાણી આવી ગયાં એટલે મેં સહજ પૂછ્યું તો કહે કે બાયડીથી કંટાળ્યો છું–અવળચંડી છે. મારૂં તો લોહી પી ગઇ. એક દહાડોય ઘરમાં સંઘરૂં તો મારી મા થાય. તેના બાપને ઘેર મૂકી આવીશ એટલે અમારી નાતના રિવાજ પ્રમાણે એ છૂટાછેડા ગણાય.'

ત્રીજે દિવસે એ પાછો આવ્યો અને કહે કે: 'શેઠજી! પાંચ રૂપિયા બીજા વધારે આપશો?' મેં પૂછ્યું કે: 'કેમ બીજી બાયડી કરીને સાથે લાવ્યો છે કે શું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અરે ના રે ના! એ તો એ જ પાછી આવી. મેં તેને વાત કરી કે તારા બાપને ઘેર મૂકવા આવું છું તૈયાર થઈજા. તું મારા ઘરમાં ન જોઇએ ત્યારે તો તેણે કહેલુ કે હાલ સાબદો થા, આંઇએ કોણ તારે ઘેર રેવા રાજી છે? તું નહીં ને તારો ભાઇ બીજો.

'રસ્તામાં બે ગાઉ સુધી તો અમે એકબીજા શબ્દ સરખોયે ન બોલ્યા. પણ મને થયું કે લાવને પૂછું કે તેના બાપને ઘેર જન્મારો કાઢશે કે કોઇ બીજાને સાચ્ચેજ ઘરગશે. એટલે એણે ય કહ્યું કે હું પણ એ જ વિચાર કરતી હતી કે તમે હાથે ઠીબડાં ઘસશો કે કોઇ બીજીને ઘરમાં લાવશો. પછી તો ભાઇસા'બ! અમે બે ય થોડાં થોડાં મોળાં પડ્યાં અને ગામ આવતાં સુધીમાં તો નક્કી કરી નાખ્યું કે જઇને આપણે કહેવું કે અમે તો બે દિ મળવાને બહાને આવ્યા છીએ. પછી બે દિ ત્યાં રોકાઇ અમે પાછાં આવ્યાં.'

'તમને ખબર છે નકીરભાઇ! હવે તો મલબારમાં એ કહેવત થઈ ગઇ છે.' વનાભાઇએ વાત પૂરી કરી શ્વાસ લીધો.

'ઉપાડો હ્યે મોટો અને પછી ફસકી જાય એમજ ને? પણ ઈ તો દુનિયામાં બધેય ક્યાં નથી બનતું!' અમને બન્નેને હસવું આવ્યું. મને લાગે છે કે વનાભાઇને પોતાને પણ એવો જ કંઈ અનુભવ તો થયો હશે.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હડતાલ

સાત દિવસના સતત પ્રયાસ છતાં સવજીભાઈને મકાન ન મળ્યું.

સ્નેહી સંબંધીની લાગવગથી મીલમાં નોકરી તો મળી ગઈ હતી અને તેથી પોતાની સ્ત્રી અને ચારેક વર્ષના છોકરાને સાથે લઈને આવ્યા હતા. તેમની માન્યતા એવી હતી કે એકાદ બે દિવસ હોટેલમાં રહેવું પડશે દરમ્યાન તપાસ કરતાં મકાન મળી જશે. પરંતુ મકાનનો ક્યાં યે પત્તો નહિ લાગતાં છેવટે હરિજનવાસમાં યે ફેરો મારી આવ્યા. હરિજનવાસમાં રહેવા માટે કદાચ બબલાની બા વાંધો લેશે એમ તેમને લાગતું હતું પણ આ જમાનામાં તો હરિજનવાસમાં રહેવું એમાં યે દેશની સેવા છે એમ તેને સમજાવી શકીશ, એમ ધારીને છેવટનો પ્રયાસ કરી જોયો. પરંતુ હરિજનવાસમાં યે એક નાની સરખી કોટડી પણ ખાલી ન હતી, તેથી હતાશ થઈ હોટેલ તરફ પાછા વળતાં સવજીભાઈએ નિશ્ચય કરી લીધો કે દેશમાં જઈ ભૂખે મરવું એ સારૂં પણ શહેરમાં રહેવું એ ખોટું. હોટેલનું લાંબા વખત સુધી ખર્ચ ભોગવી શકે એવી આર્થિક સ્થિતિ પણ ન હતી.

'હાલો, આપણે અહીં ઘડીકે નથી રહેવું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવજીભાઈએ હોટેલમાં પગ દીધો કે તરત જ બબલાની બાએ આખરીનામું સંભળાવ્યું. સરસામાન પણ બાંધીને તૈયાર જ રાખ્યો હતો. સવજીભાઈએ મનમાં ને મનમાં ઈશ્વરનો ઉપકાર માન્યો કારણ કે તેમને એમ થતું હતું કે નોકરી છોડી દેશમાં જવા માટે પોતાની સ્ત્રી કદાચ નહિ માને. પણ આ તો કંઈ વાત કર્યા પહેલાં ભગવાન તેના રૂદિયામાં વસ્યા હતા.

'ઘર ગોતી ગોતીને હું પણ એવો કંટાળ્યો છું કે આજ તો હું પણ જતા રહેવાનું જ તને કહેવાનો હતો પણ દેશમાં જવાની ગાડીને હજુ બહુ વાર છે. હજુ તો ત્રણ ચાર વાગ્યા હશે ને ગાડી તો રાતના દસ વાગે ઉપડે છે.'

'શેની ગાડી?' આંખો જાણે ફાટી ગઈ હોય એમ બબલાની બા સવજીભાઈ સામે જોઈ રહ્યાં.

'કાં?'

'કાં?'

'કેમ કાં? તારો યે વિચાર નથી અને હું યે કહું છું કે દેશ ભેગા થઈ જઈએ.'

'થ્યું થ્યું દેશ ભેગા! ઘેર જઈને ખાશો શું શકોરાં? માંડ માંડ તો નોકરી મળી છે; દેશમાં પાછા જવું'તું તો મોટા ઉપાડો લઈને અહીં આવ્યા શું કરવા?'

'તંઈ તું ક્યાં જવાની વાત કરે છે?'

'શમસાનમાં તો શમસાનમાં પણ અહીં ઘડીકે નહિ.'

'આમ કાં આકરી થઈ જા—વળી બે ફેરા વધારે ખાઈશ તો મકાન મળી યે જાય—હોટેલનું ખર્ચ ભર્યું; હવે થોડું ખર્ચ વધારે. ઘર મળી જાય પછી જરા કરકસર કરીશું' સવજીભાઈને થયું કે તેમની સ્ત્રીનો જીવ જરા ટુંકો છે એટલે હોટેલના ખર્ચથી અકળાતી હશે.

'બહુ પૈસાદાર છો ઈ તો ખબર છે. બંગડી વેચી ત્યારે તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ મુસાફરીની ખરચી નીકળી છે.'

'પણ તંઈ તને વાંધો શું છે?'

'વાં આં આ ઘો, વાંધો શું છે ઈ પૂછોને આ હોટેલવાળાને. મારો રોયો મને કેટલું યે બોલી ગયો. જાણે કેમ ધર્માદા રહેવા દેતો હોય. ઈ ખાઈ પીને ગાદી ઉપર સૂઈ રહ્યો હશે અને પડખે ઢાળીયાં ઉપર શાહીનો ખડીયો હતો. બબલાએ બિચારાએ રમવા લીધો હશે તે એ ભાઇસા'બની ફાંદ ઉપર ઢોળાયો હશે એમાં તો અહીં આવીને કહે કે 'હમણાંને હમણાં રૂમ ખાલી કરો. મારી ગાદી બગાડી, ધોતીયું બગાડયું. આ બબલાનું નવું ને નવું ખમીશ રંગાયું ઈ તો બિચારાને કંઈ હિસાબ જ નહિ હોય અને પાછો કહે કે છોકરો અઢાર મહિનાનો લાગે છે. મારે અહીં ઘડીકે નથી રહેવું.'

પછી તો એ બે જણાની કોનફરન્સમાં એવો ઠરાવ પસાર થયો કે મળેલી નોકરી છોડીને દેશમાં પાછા ન જવું પણ જરા વહેમવાળું એક મકાન ખાલી છે તે કઠણ કાળજું કરી ભાડે લઇ લેવું અને દરમ્યાન બીજાં મકાન માટે તપાસ કરવી.

આ મકાન એક કાપડિયા-શેઠનું હતું. નીચેના ભાગમાં કાપડ ભર્યું હતું. અને ઉપરનો ભાગ ખાલી હતો. એમાં સવજીભાઈ સહકુટુમ્બ ગોઠવાયા. થાક્યા પાક્યા પહેલી રાતે તો ઊંઘી ગયા એટલે કંઇ ખબર ન પડી કે આ મકાનમાં શેનો વહેમ છે. પણ બીજી રાતે કોઈ બોલતું સંભળાયું કે 'માથાકુટ કરો મા,-લેવું હોય તો લઈ લ્યો પછી દુકાન બંધ થાય છે. આઠમાં પાંચ કમ છે ખબર છે?' આમ બે ત્રણ રાત ચાલ્યું એટલે પછી તો સવજીભાઇ ઘભ-રાયા અને બબલાની બા છેવટ દેશમાં પાછા યે જવા તૈયાર થઇ.

સાંજની ગાડીમાં ઉપડી જવા નક્કી કર્યું; રસ્તામાં બબલા-ને ખાવા ચવાણું લેવા માટે સવજીભાઇ બજારમાં ગયા ત્યારે પોતાના જ ગામના અને લંગોટિયા ભાઇબંધ લવજીભાઇ મળ્યા. સવજીભાઇએ લવજીભાઇને અથથી ઇતિ સુધી વાત કરી ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લવજીભાઇ હસી પડ્યા અને કહે કે 'શહેરે નથી છોડતું અને ઘરે નથી છોડવું; હાલો હું ઠેકાણું પાડી દઉં.'

પછી તો લવજીભાઇએ એક પાટિયું તૈયાર કરાવ્યું અને તેમાં લખાવ્યું કે 'ગુમાસ્તાધારામાં સુધારો : દુકાન હવે આઠને બદલે દશ વાગ્યા સુધી ઉઘાડી રાખી શકાશે' આ પાટિયું દાદર પાસે લગાડી દીધું. અને સાચ્ચેજ માથાકુટ કરો માં વગેરે કોઈ રોજ બોલતું હતું એ બંધ થઇ ગયું.

સવજીભાઈ લવજીભાઇને ફરી મળ્યા ત્યારે પૂછ્યું કે 'એલ્યા તેં તો ભારે કારહો કર્યો; પણ છે શું ઈ સમજાવ તો ખરો !' ત્યારે લવજીભાઇએ કહ્યું કે આ મકાન છે ત્યાં કાપડિયાની દુકાન હતી અને કોમી રમખાણ થયું ત્યારે તેનો ગુમાસ્તો પાનાચંદ અંદરથી દુકાન બંધ કરીને ભરાઇ રહ્યો. પણ પછી આગ લગાડવાથી મકાન તારાજ થઈ ગયું એમાં પાનાચંદ પણ બળી મૂઓ.'

'પણ ઈ બોલતો હતો અને પાટિયું લગાડ્યા પછી બોલતો કાં બંધ થઇ ગયો ?'

'ઇ પાનાચંદે ગુમાસ્તાનું મંડળ સ્થાપ્યું હતું ને તેના પ્રયાસથી ગુમાસ્તાધારામાં એવી કલમ થઇ કે લોકો મરજી પડે ત્યાં સુધી દુકાન ઉઘાડી રાખી ગુમાસ્તા પાસે કામ ન લઈ શકે પણ દુકાન, કાયદા મુજબ ફરજીયાત આઠ વાગે બંધ કરવી. એટલે ઘરાક હોય તોયે પાનાચંદ એક મિનીટે રોકાયા વગર દુકાન આઠના ટકોરે બંધ કરતો. આ વાત હું જાણું એટલે પાટિયું લગાડયું કે દુકાન દશ વાગ્યા સુધી કાયદા મુજબ ઉઘાડી રાખી શકાશે એટલે પોતાનો વાંધો દર્શાવવા પાનાચંદ ફરી હડતાળ ઉપર ઉતર્યો છે, એટલે જ્યાં સુધી પાટિયું છે ત્યાં સુધી તો તે આવી રહ્યો.'

લવજીભાઈની બુદ્ધિ અને કરામત ઉપર આફરીન થઇ ભરબજારમાં સવજીભાઈ લવજીભાઇને ભેટી પડ્યા.

✫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દૃષ્ટિભ્રમ

રેલગાડીમાં અનહદ ગીરદી હતી, એમ કહેવું એ તો શબ્દ વેડફી નાખવા જેવું છે. આજકાલ ગાડી ચિકાર ભરેલી જ હોય છે એવો સામાન્ય નિયમ થઈ પડ્યો છે. કાયદામાં અપવાદ છે; સુવર્ણ મૂર્તિનો સંકલ્પ કરી ચાર આઠ આના આપી કામ પતાવી લેવાય એવા એવા ધર્મમાં પણ અપવાદ છે; પણ ગાડી માટે નહિ. ડોકટરો વધ્યા છે એટલે રોગ વધ્યા છે કે પછી રોગ વધ્યા છે એટલે ડોકટરો વધ્યા છે એ એક કોયડો છે. તેમ ભાડાં વધ્યાં છે એટલે પેસેન્જરો વધ્યા છે કે પછી પેસેન્જરો વધ્યા એટલે ભાડાં વધ્યાં છે એ પણ એક સમજવા જેવી વાત છે. ખૂદ રેલ્વેના સત્તાધિશો પણ એ વાત કદાચ નહીં સમજતા હોય.

એન્જીનથી શરૂઆત કરી છેક ગાર્ડના ડબ્બા સુધી પ્લેટફોર્મ ઉપર દસબાર વખત તો આમ તેમ લટાર મારી આવ્યો પણ ઊભા રહેવાની યે જગ્યા ક્યાંય જોવામાં ન આવી. પણ હું હિંમત ન હાર્યો. ગાડી ઊપડવાનો ટાઇમ ટેબલ મુજબનો સમય તો લગભગ બે કલાક પહેલાં જ થઇ ગયો હતો છતાં હજુ ગાડી પ્લેટફોર્મમાં હતી એટલે મને લાગ્યું કે ગાડી મારા માટે જ ખોટી થાય છે. એટલે તેને હવે વધારે ખોટી ન કરવી એમ મેં પ્લેટ-ફોર્મ ઉપર ટહેલા મારતા એક ટી. ટી. ભાઇને કહ્યું કે 'સાહેબ! જગ્યા ક્યાંય નથી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અરે મીસ્તર! જગ્યા જોઇને ક્યાંઇક ઘુસી જાવને નહીં તો રહેશો.'

એ ભાઇને હું જવાબ દેવાની તૈયારી કરતો હતો કે 'ભલા આદમી! જગ્યા જોઇને તો હું પણ બેસવાજ માગું છું પણ જગ્યા નથી એનું શું? અને જગ્યા નહીં મળે તો રહી જઇશ એ પણ હું સમજું છું. તમે વધારે શું કહ્યું?' પણ એટલામાં તો તે અદશ્ય થઇ ગયા હતા. પણ તેથી મને ખાસ કંઇ ખોટું ન લાગ્યું. કારણ કે જવું તો મારે જ હતું; એને ક્યાં જવું હતું કે જગ્યા જોવાની તસ્દી લે. ઊલટું, જો ફરીવાર મળે તો મારે તેનો ઉપકાર માનવો એવું મન થઈ આવ્યું કારણ કે એણે તો મને સ્વાશ્રયી થવાનો બોધપાઠ શીખવ્યો. આપ મૂવા વિના સ્વર્ગે જવાતુ નથી એ ખ્યાલ આવતાં જ હું એક ડબ્બામાં ચડી બેઠો. ચડી બેઠો એમ કહેવું એ તો જાતને છેતરવા જેવું છે, કારણ કે બેસવાની જગ્યા તો ન હતી પણ ડબ્બાની અંદર ઘુસીને, બીજાં કેટલાંક માણસો ઊભાં હતાં એમાં મેં ઉમેરો કર્યો.

'કેમ સાહેબ! આપ ક્યાં સુધી જવાના છો?' હું જ્યાં ઊભો હતો તે તરફ બારી પાસે ઓસીકાંને અઢેલીને એક ભાઇ પાટલી ઉપર સ્હેજ આડા પડી કોઇ ટીપ્પણના કાગળો હોય તે વાંચતા હતા તેનું ધ્યાન મારા તરફ પડવાથી મેં પૂછ્યું.

એ ભાઇએ કંઇ જવાબ તો ન દીધો પણ મારા સ્હામે જોયું તેમાંય તેમણે મારા ઉપર મોટી મહેરબાની કરી નાખી છે એમ તેમને લાગ્યું હશે એટલે મોં પાછું ટીપ્પણમાં ઘાલી દીધું. કોણ જાણે કેમ પણ મને ફરી પૂછવાનું મન થયું ને ફેંક્યું કે 'જનાબ! આપકી તસરીફ કહાં તક?'

એ ભાઇ આડા ફરી ગયા.

હું ફરી પૂછવાનું કરૂં છું એમ જાણી ગયા હોય કે કોણ જાણે, પણ સામેની પાટલી ઉપર એક કાઠિયાવાડી આધેડ બાઇ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેઠાં હતાં તે બોલી ઊઠયાં કે 'ગગા! એને તારૂં ડાચું જોવાનીયે ફરહદ નથી ને શ્યા હારૂ લઈ મંડયો છો? તારે શું કામ એ ક્યાં જાય છે?'

'માડી! જાણે ઇ તો તમારી વાત સાવ હાચી. પણ વાત જાણે ઇમ સે કે માણહ જન્મે ઇ કાં તો નરકમાં જાય ને કાં તો સરગમાં. પણ ઇ વાતું તો સૌ જાણે એટલે કોઇ માણહ બીજા માણહને એમ નથી પૂછતો કે એલ્યા મર્યા પછી તું ચ્યાં જવાનો. પણ આ ગાડીમાં તો પૂછવાનું ઇ કારણ કે ચ્યાંક નજીકનાં ટેસણે ઉતરવાના છે ઇ ખબર પડે તો જગો મળશે એવી મનમાં ધરપદ થાય.'

મેં કાઠિયાવાડી ભાષામાં જવાબ દેવા પ્રયત્ન કર્યો તેમાં કે પછી ગમે તે કારણે પણ આજુબાજુના માણસો બધા હસવા લાગ્યા.

એક માણસ જ્યારે સત્ય હકીકત કહે અને બીજા જ્યારે તેને હસી કાઢે ત્યારે એ સત્યવકતાને જરૂર ગુસ્સો ચડે. સંયમી હોય તો એ ભાવ બીજાને ન કળાવા દે. એટલું જ. મારો સંયમ તો ઊભા રહીને જ તૂટી ગયો હતો.

'મને શું હસો છો? હસવું હોય તો આ ભાઇ ઉપર હસો. ખાદી પહેરી છે છતાં જરા જેટલી યે સજ્જનતા નથી. એ જણાંની જગ્યા રોકીને બેઠા છે છતાં યે એમને નથી થતું કે આ બધા ઊભા છે તેમાંથી એકાદને બેસવા દઉં. અરે ન બેસવા દે તો ભલેને એ જીંદગી સુધી અહીં જ બેસી રહે પણ મેં જરા પૂછ્યું કે ક્યાં જવું છે તો જવાબ આપવા જેટલી યે તેમના દિલમાં કુમાશ નથી. બ્રહ્માએ પણ કેવું ઘડતર ઘડયું છે!'

મારી વાત બધાને ખરી લાગી હોય તેમ લાગ્યું કારણ કે બધા ખરેખર હસવાજ લાગ્યા.

હું જરા વધારે પડતું ઉશ્કેરાઇને બોલ્યો હતો એટલે મગજને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાંતિ આપવા ત્યાર પછી હું પણ શાંત થઇ ગયો.

અમદાવાદ સ્ટેશન આવ્યું ત્યારે પ્લેટફોર્મ ઉપર કેટલાક સાહિત્ય રસિકો હારતોરા લઇને ઊભા હતા એટલે મને થયું કે સાક્ષર શ્રી સુયોગભાઇ જેમને તેમના સુંદર લેખો માટે સુવર્ણ ચંદ્રક આપવાનો હતો અને જે વિધિમાં હાજર રહેવા હું પણ આવ્યો હતો તેમને આ સજ્જનો તેડવા આવ્યા છે એટલે તેમનાં દર્શનનો લાભ સ્ટેશન ઉપર જ થઇ જશે. હું ડબ્બામાંથી તરત ઉતરી એ ભાઇઓ તરફ જતો હતો પણ એ ભાઇઓ હું જે ડબ્બામાંથી ઉતર્યો તે તરફ જ આવીને અટક્યા અને જે ભાઇ માટે મેં વાર્તાલાપ ચલાવ્યો હતો તે ભાઇને જ તે આવકારી રહ્યા.

'ભાઇસા'બ! માફ કરજો. ખરૂં પૂછેઃ તો મેં આપને ઓળખ્યા જ નહીં. જુઓ આ ચાલુ માસના 'પલટાતી દુનિયા'ના માસિકના અંકમાં આપનો ફોટો આવ્યો છે તેમાં આપ એક યુવાનને પણ શરમાવો તેવા દેખાવ છો જ્યારે આપનાં તો ડાચાંયે મળી ગયાં છે. એટલે હું તો શું પણ ભલભલા યે ભૂલ કરે. આ માસિકોવાળા પચીસ વર્ષ પહેલાનાં બ્લોકનો ઉપયોગ કરે તેનાં કરતાં લેખકોના ફોટા ન......'

જાણે મારૂં મગજ ખસી ગયું છે એમ બતાવવા શ્રી સુયોગભાઇએ પોતાના કપાળ આગળ આંગળાં ફેરવી પાસે ઊભેલાને કંઇ બોલ્યા વગર જ આપવીતી સમજાવી, મારૂં પૂરૂં સાંભળ્યા યે વગર એ લેખક મહાશય હસતે મોંએ બધાની સાથે આગળ વધ્યા.

ખેર! ન સાંભળ્યું તેનો મને રંજ નથી પણ જે લેખકો વિશ્વવંદનીય મહાત્મા ગાંધીજીના ધ્યેયને અનુસરી આચરણ કરવાના બોધપાઠ આપી કલમો ઠરડી નાખે તેનાં વર્તનમાં ભલા! એમાંનું એક લક્ષણ યે નહીં!

કદાચ મારો દષ્ટિભ્રમ હશે.

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પામરતા

મુત્સદીનાં દિલનાં ખૂણે ખાંચરે પડેલું સત્ય શોધી કાઢતાં જેટલી મુસીબત પડે છે તેનાં કરતાં યે વધારે, આજકાલ ભાડાનાં મકાન શોધવામાં પડે છે. છતાં યે, પાઘડી આપી, ત્રણચાર પેઢીના નાતવાળાની લાગવગ લગાવી. છેવટ મકાન તો મળી ગયું.

જો કે ફક્ત બેજ રૂમ હતા–એક રસોડું જેમાં બાથરૂમનો પણ સમાવેશ થતો અને બીજો, જેમાં ઓફિસ, બેડ રૂમ, મહેમાન પરોણા રૂમ વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો–છતાં એ રૂમ શહેરના સરિયામ રસ્તા ઉપર પડતો હોવાથી બારી આગળ ખુરશી મૂકી બેસી રહેવામાં મજા પડતી.

સામે એક મોટું બિલ્ડિંગ હતું.

કોણ જાણે ગમે તે કારણથી પણ મને થોડાક દિવસોમાં એવી ટેવ પડી ગઇ કે એ બિલ્ડિંગના રૂમોનાં બારી બારણાંયે ઊઘડ્યાં ન હોય ત્યાર પહેલાં હું મારા રૂમની બારી પાસે ખુરસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર ગોઠવાઇ જતો. અને બારીઓ ઊઘડે એટલે મારૂં ધ્યાન ત્યાં ચોંટી જતું. અનેક રૂમોની અંદર હરતાં ફરતાં સ્ત્રી પુરૂષો મારા તરફ નજર કરતાં હશે કે કેમ એ ખબર નથી પણ મારી આંખો તો રૂમની અંદરનાં ભાગમાંયે જ્યાં પૂરૂં અજવાળું યે ન હોય ત્યાં પહોંચી જતી અને તેમનાં હલન ચલન સાથે તાલબદ્ધ ફર્યા કરતી.

કોઇ યુગલે સામેની રૂમમાંજ મૂકામ કર્યો. જાણે મારી હરિફાઈ કરતી હોય તેમ યુવતિ બારીએ આવીનેજ ઊભી રહે; અને મારૂં મન ત્યાં ઠરી રહેતું. મારી ધર્મપત્ની, નહાવા માટે, જમવા માટે બૂમો પાડીને થાકી છેવટ મારી નજીક આવી બોલાવે ત્યારે હું બારીએથી ખસું,

'આપણે અહીં નથી રહેવું; હાલો બીજે ક્યાંક રહેવા જઇએ.' એ ત્રણ દિવસ પછી મારી ધર્મપત્ની લાચારીભર્યા વદને કરગરી.

'પણ હું તો મારો સમય——તું કહે તો બારી પાસે હવે નહીં બેસું' તેના મોં ઉપર મક્કમતા જોઈ મેં લોચા વાળ્યા.

'તમને કોણ કહે છે? આ તો તમે ઓફિસે જાવ ત્યારે બેઘડી બારીએ આવીને ઊભા રહેવાનું મન થાય એટલે આવીને ઊભી રહુ છું ત્યાં તો મારો રોયો આ સામેનાં મકાનમાં ઉપરને માળે રહે છે તે રોજ મારા સામે જોયા કરે છે અને છેલ્લા થોડાક દિવસથી તો હાથના ઈસારાયે કરે છે.'

એ રૂમ ઉપર બોર્ડ હતું: 'મેનેજર ઓફિસ–સુંદર હોટેલ.'

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

☆ સમાપ્ત ☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'મનોરંજન'

(માસિક)

નું લવાજમ એટલે
દરરોજનો માત્ર
સવા પૈસો
તેમાં
રૂ. ૩ા ની કિંમત
નું
આ હસતારામ
પુસ્તક ભેટ
તથા
આ પુસ્તકની સાઇઝ
કરતાં બમણા એવા
૬૪૦ પાનાનું
હાસ્યરસિક વાંચન
૬૬૦ ઉપરાંતના
વિવિધ વિષયો
૧૬૦ ઉપરાંતના
ચિત્રો
ત્યારે લવાજમ
વરસનાં
માત્ર રૂ. ૬-૧૨-૦

★

લવાજમ ભરવા માટે
આજેજ લખો :

મનોરંજન
કાર્યાલય
૧૪૦ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ
મુંબઈ ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બા, બાપા ને બાળકો સાથે બેસી વાંચી શકે તેવાં નવાં હાસ્યરસિક સાત પુસ્તકો

લાકડાના લાડુ

કિંમત રૂા. ૩-૮-૦ વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

પઢેગા વો ભી હસેગા, સુનેગા વો ભી. એવી લગ્નવિષયક ૫૦૦ નવી નોખી વાતો અને રમુજોનો શ્રી. મૂલરાજ અંજારીયાનો સંગ્રહ.

મસ્તફકીરનાં હાસ્યરત્નો

કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

ખડખડાટ હસાવે તેવાં ત્રેવીસ હાસ્યરત્નો જાણીતા ઝવેરી રા. મસ્તફકીર ફક્ત ત્રણ રૂપીયામાં રજુ કરે છે. બધી વાર્તા નવીજ છે.

પંડિતજીની હાસ્યપ્રભા

કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

બાલસાહિત્યના જાણીતા લેખક શ્રી. નાગરદાસ ઈ. પટેલ આ પુસ્તકમાં પંડિતજીનાં હાસ્યરસિક પરાક્રમો રજુ કરે છે.

બુદ્ધિ વિલાસ

કિંમત રૂા. ૫-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

જ્ઞાન, ગમ્મત અને વિનોદ સાથે બુદ્ધિને કસોટીએ ચઢાવી મગજને પ્રફુલ્લ કરતું આનંદી પ્રકાશન. જેમાં પાંચસો હાસ્યરસિક કોયડ, ઉખાણાં વિગેરે આપ્યાં છે.

બીરબલની ચિત્રમય બાલવાતો

કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૬ આના

પચાસ ચિત્રોવાળી પાંસઠ બાલવાર્તાનું આ પુસ્તક બુદ્ધિનો વિકાસ કરી સંસ્કાર રેડે છે.

બુદ્ધિનો બાદશાહ

કિંમત રૂા. ૨-૪-૦ વી. પી. ખર્ચ ૬ આના

જ્યાં તલવાર કામ નથી કરી શકતી ત્યાં બુદ્ધિ કેવું કામ કરે છે તે આ બુદ્ધિવર્ધક પચાસ વાર્તામાં હાસ્યભરી રીતે જાણી લ્યો.

પરપોટા

કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૮ આના

બોલનારની બુદ્ધિ અંકાય અને સાંભળનારને જ્ઞાન આપે એવા રંગભર્યા ચટાકેદાર શબ્દેશબ્દ હસાવતા રમુજી ટુચકાઓ.

આખો સેટ યા મનપસંદ પુસ્તક મંગાવી લો • ખલાસ થતાં ફરી મળશે નહિ

એન. એમ. ઠક્કરની કંપની
બુકસેલર્સ : પબ્લીશર્સ
૧૪૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ ૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar